

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

На правах рукопису

ЧМІЛЬ ІРИНА ІГОРІВНА

УДК 329:316.422(4-191.2+4-11)

**СТАНОВЛЕННЯ, ФУНКЦІОНУВАННЯ І ТРАНСФОРМАЦІЯ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ У ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ (НА
ПРИКЛАДІ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ)**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник
Мандзій Любомира Степанівна,
кандидат політичних наук, доцент

ЛЬВІВ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	6
Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми та джерельна база дослідження суспільно-політичних рухів і політичних партій в країнах Центрально-Східної Європи.....	15
Висновки до Розділу 1.....	21
Розділ 2. Теоретико-методологічні засади дослідження суспільно-політичних рухів і політичних партій	23
2.1. Суспільно-політичний рух: концептуальне визначення та теоретико-методологічні особливості дослідження.....	23
2.2. Політичні партії та партійні системи: методологічні підходи дослідження.....	54
Висновки до Розділу 2.....	73
Розділ 3. Діяльність суспільно-політичних рухів у країнах Центрально-Східної Європи.....	76
3.1. Чинники формування суспільно-політичних рухів у країнах Центрально-Східної Європи.....	76
3.2. Мета діяльності та соціальний склад суспільно-політичних рухів у країнах Центрально-Східної Європи.....	110
3.3. Особливості та соціальний контекст суспільно-політичних рухів країн Центрально-Східної Європи.....	131
3.3.1. Вплив зовнішніх факторів на розвиток суспільно-політичних рухів у країнах Центрально-Східної Європи.....	131
3.3.2. Публічність як характеристика діяльності суспільно-політичних рухів у країнах Центрально-Східної Європи.....	139
3.3.3. Формат «круглого столу» як спосіб досягнення консенсусу між суспільно-політичними рухами та владою у країнах Центрально-Східної Європи.....	151

Висновки до Розділу 3.....	162
Розділ 4. Чинники та наслідки трансформації суспільно-політичних рухів у політичні партії в країнах Центрально-Східної Європи.....	167
4.1. Кризи суспільно-політичних рухів як передумова їх трансформації у політичні партії в країнах Центрально-Східної Європи.....	167
4.2. Інституційні та ціннісні чинники трансформації суспільно-політичних рухів у політичні партії в країнах Центрально-Східної Європи.....	175
4.3. Наслідки та кількісні параметри трансформації суспільно-політичних рухів у політичні партії в країнах Центрально-Східної Європи.....	181
Висновки до Розділу 4.....	194
ВИСНОВКИ.....	198
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	208
ДОДАТКИ.....	233

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЦСЄ – Центрально-Східна Європа; НТР – Науково-технічна революція; СФРЮ – Соціалістична Федеративна Республіка Югославія; ЧССР – Чехословацька Соціалістична Республіка; СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік; СКЮ (SKJ) – Союз комуністів Югославії; ОВД – Організація Варшавського договору; МВФ – Міжнародний валютний фонд; КПРС (КПСС) – Комуністична партія Радянського Союзу.

Болгарія

БКП – Болгарська комуністична партія; БСП – Болгарська соціалістична партія; СДС – Союз демократичних сил; ОДС – Об'єднані демократичні сили; БСДП – Болгарська соціал-демократична партія; ЗП (ПЗ) – Партія Зелених; БЗНС – Болгарський землеробський народний союз «Нікола Петков».

Естонія

НФЕ (Rahvarinne) – Народний фронт Естонії; ЦПЕ (ЕК) – Центристська партія Естонії; КПЕ (ЕКР) – Комуністична партія Естонії; ТОПД – Товариство охорони пам'яток давнини; ЕРСР (ENSV) – Естонська Радянська Соціалістична Республіка.

Латвія

НФЛ (LTF) – Народний фронт Латвії; ХДС (KDS) – Християнсько-демократичний союз; ЛПП (LPP) – Латвійська перша партія; КПЛ (LKP) – Комуністична партія Латвії.

Литва

КПЛ (LKP) – Комуністична партія Литви; КПРС (КПСС) – Комуністична партія Радянського Союзу; ЛРП (Sąjūdis) – Литовський рух за перебудову / «Саюдіс».

Польща

ПОРП (PZPR) – Польська об'єднана робітничка партія; ПНР (PRL) – Польська Народна Республіка; СДЛС (SLD) – Союз демократичних лівих сил; ОСП (ОПС) – Об'єднана селянська партія; ДП (PD) – Демократична партія; ЗОМО (ZOMO) – Моторизована підтримка громадянської міліції; ДУ (UD) – Демократична унія; УЦС (РС) – Угода центристських сил; ГР–ДД (ROAD) – Громадянський рух – Демократична дія; ЛДК (KLD) – Ліберально-демократичний конгрес; ХНО (ZChN) – Християнсько національне об'єднання; АВС (AWS) – «Акція виборча Солідарність»; УС (UW) – Унія свободи; УП (UP) – Унія праці; ГП (PO) – Громадянська платформа; ПіС (PiS) – Право і справедливість; ЛіД (LiD) – Ліві і демократи; КОР (KOR) – Комітет охорони робітників; КНП (KPN) – Конфедерація незалежної Польщі.

Румунія

ФНП (FSN) – Фронт національного порятунку; РКП (PKR) – Румунська комуністична партія; ДФНП (FDSN) – Демократичний фронт національного

порятунку; СДП (PSD) – Соціал-демократична партія; ДП (PD) – Демократична партія; РГП (PUR) – Румунська гуманістична партія; СіП (D.A.) – Справедливість і правда; ДЛП (PDL) – Демократично-ліберальна партія; РПА (ARD) – Румунський правий альянс; ДД (AD) – «Демократична дія»; СРР (RSR) – Соціалістична республіка Румунія.

Словаччина

ГПН (VPN) – Громадськість проти насильства; КПС (KSS) – Комуністична партія Словаччини; РЗДС (HZDS) – Рух за демократичну Словаччину; ГДС (ODÚ) – Громадянський демократичний союз; ДП (DS) – Демократична партія.

Словенія

ОССД (ZLSD) – Об'єднаний список соціал-демократів; ХДС (SKD) – Словенські християнські демократи; СНП (SLS) – Словенська народна партія; СДС (SDZ) – Словенський демократичний союз; ЗС (ZS) – Зелені Словенії; СДП (SDS) – Соціал-демократична партія; ЛП (LS) – Ліберальна партія; ДПС (DSS) – Демократична партія Словенії; НС-ХНП (NSi) – Нова Словенія-Християнська народна партія; СД (SD) – Соціал-демократи; СКС (ZKS) – Союз комуністів Словенії; ЛДП (LDS) – Ліберально-демократична партія; НПС (SLS) – Народна партія Словенії.

Угорщина

УДФ (MDF) – Угорський демократичний форум; УСРП (MSZMP) – Угорська соціалістична робітничка партія; УСП (MSZP) – Угорська соціалістична партія; УГА (MPS) – Угорський громадянський альянс; ХДНП (KDNP) – Християнсько-демократична народна партія; СВД (SzDSz) – Союз вільних демократів.

Хорватія

ХДС (HDZ) – Хорватський демократичний союз; КНЗ (KNS) – Коаліція народної згоди; ХНП (HNS) – Хорватська народна партія; СКХ (SKH) – Союз комуністів Хорватії; ХСЛП (HSLS) – Хорватська соціал-ліберальна партія; ХДП (HDS) – Хорватська демократична партія; ХХДП (HKDS) – Хорватська християнсько-демократична партія; СДП (SDP) – Соціал-демократична партія.

Чехія

ГФ (OF) – Громадянський форум; КПЧ (KSČ) – Комуністична партія Чехословаччини; КПЧМ (KSČM) – Комуністична партія Чехії і Моравії; ГДП (ODS) – Громадянська демократична партія; ХДП (KDS) – Християнсько-демократична партія; ГДА (ODA) – Громадянський демократичний альянс; ГР (OH) – Громадянський рух.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Суспільно-політичні рухи є дієвим та доступним засобом впливу на інститути влади, силою, що здатна швидко реагувати на зміни у суспільстві та мобілізувати людей задля вирішення назрілих проблем. Роль цих формувань однаково важлива за будь-якого політичного режиму: вони сприяють залученню людей до політичного життя, а також дають можливість шляхом колективної діяльності реалізовувати певні потреби та бажання. Безперешкодна діяльність суспільно-політичних рухів є невід'ємним елементом демократії, оскільки вони забезпечують реалізацію великої кількості прав громадян. Також рухи є атрибутами розвиненого громадянського суспільства, без існування якого неможливе становлення демократії. В авторитарних і тоталітарних державах суспільно-політичні рухи виступають чинником дестабілізації та делегітимації правлячого режиму, а також стають об'єднуючою ланкою у боротьбі проти владної верхівки.

Недієвість комуністичної влади в період назрівання політичної та економічної криз сприяла формуванню й активізації діяльності суспільно-політичних рухів в країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ). Вони, як суб'єкти соціально-політичних змін, пришвидшили перехідні процеси, забезпечили швидко та успішну трансформацію політичних систем країн регіону. Тому детальний аналіз специфіки діяльності суспільно-політичних рухів в одинадцяти країнах ЦСЄ (Болгарії, Естонії, Латвії, Литві, Польщі, Румунії, Словаччині, Словенії, Угорщині, Хорватії та Чехії), кожен з яких демонструє власні особливості утворення, діяльності та подальшої трансформації, дає можливість виокремити можливі сценарії розвитку подій в інших країнах, які стають на шлях демократизації.

Ліквідація однопартійних режимів в країнах ЦСЄ, демократизація, а в окремих випадках досягнення незалежності свідчать про значні здобутки суспільно-політичних рухів. Визначальна роль цих, зазвичай опозиційних формувань, у процесах трансформації політичних систем передбачає необхідність вивчення окресленої проблематики.

Аналіз особливостей трансформації суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ у політичні партії дає можливість виокремити певні закономірності цих процесів як для країн регіону, так і для інших країн світу, а також прослідкувати вплив утворених таким способом партій на партійні системи та на формування політичного процесу зазначених держав.

Актуальність дослідження зумовлена також і необхідністю систематизації відомих досліджень у руслі аналізу суспільно-політичних рухів та утворених на їх основі політичних партій. Тому визначення особливостей трансформації суспільно-політичних рухів у політичні партії в країнах ЦСЄ, а також виокремлення моделей розвитку посткомуністичних рухів сприяє комплексному дослідженню цієї проблематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у межах комплексної наукової теми кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка «Політичний процес в Україні у контексті світового досвіду» (державний реєстраційний номер 0116U001656).

Мета та завдання дослідження. Метою даної роботи є визначення сутності суспільно-політичних рухів на різних етапах діяльності та утворених на їх основі політичних партій, зокрема визначення особливостей трансформації суспільно-політичних рухів у політичні партії в країнах ЦСЄ.

Для реалізації поставленої мети запропоновано вирішити такі **завдання**:

- з'ясувати стан та еволюцію вивчення проблеми суспільно-політичних рухів та політичних партій загалом і в країнах ЦСЄ;

- узагальнити основні парадигми та концепції суспільних рухів, їх характеристики, стадії розвитку та основні класифікації; визначити суть феномену транзитних суспільно-політичних рухів; розглянути теоретико-методологічні засади дослідження політичних партій, проаналізувати особливості політичних партій в країнах ЦСЄ в період 1980–1990–х років, зокрема, сформованих із суспільно-політичних рухів;

- виокремити основні індикатори транзитних суспільно-політичних рухів у країнах ЦСЄ; розкрити чинники формування цих рухів; з'ясувати мету діяльності

транзитних суспільно-політичних рухів в країнах ЦСЄ та проаналізувати їх соціальний склад;

- розкрити вплив зовнішніх факторів на особливості діяльності транзитних суспільно-політичних рухів; дослідити роль публічності у діяльності суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ; охарактеризувати формат переговорів «круглого столу»; дослідити національну та загальнорегіональну специфіку транзитних суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ;

- проаналізувати причини криз транзитних суспільно-політичних рухів у країнах ЦСЄ; окреслити основні інституційні та ціннісні чинники трансформації суспільно-політичних рухів у політичні партії в країнах ЦСЄ;

- систематизувати знання про політичні партії, що виникли на основі транзитних суспільно-політичних рухів, проаналізувати взаємозв'язок між неоднорідністю соціального складу рухів та кількістю політичних партій, що сформувалися внаслідок їхньої трансформації.

- визначити моделі розвитку транзитних суспільно-політичних рухів у країнах ЦСЄ.

Об'єктом дисертаційної роботи є суспільно-політичні рухи в країнах ЦСЄ та утворені на їх основі політичні партії.

Предметом дослідження є особливості становлення, функціонування і трансформації суспільно-політичних рухів у політичні партії в країнах ЦСЄ.

Робоча гіпотеза дослідження: Масові суспільно-політичні рухи за своїм визначенням були антикомуністичними, тому з поваленням режимів «державного соціалізму» вони виконали свою історичну місію і сходять з політичної арени, трансформуючись у політичні партії здебільшого правого ідеологічного спрямування.

Хронологічні межі дослідження. Нижня межа – період формування суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ (у випадку Польщі це кінець 1970–х – початок 1980–х років, у випадку інших країн регіону – друга половина 1980–х років). Верхні рамки дослідження обмежуються проведенням наступних після установчих парламентських виборів у країнах ЦСЄ (грунтуючись на теорії

демократичного транзиту, згідно якої становлення демократії відбувається з призначенням перших вільних та конкурентних виборів). Враховуючи, що в Угорщині, Словенії та Хорватії демократизація відбулася швидше, ніж в інших країнах ЦСЄ, дослідження транзитних суспільно-політичних рухів у цих країнах обмежується установчими виборами та їхніми наслідками.

Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження виступає функціоналізм та неофункціоналізм, що лежить в основі вивчення передумов та особливостей регіональної інтеграції суспільних груп, а також неоінституціоналізм, що використовується як методологічна основа при дослідженні формальних і неформальних політичних інститутів. Головним методом став порівняльний аналіз, що передбачає зіставлення однотипних процесів у країнах ЦСЄ, а також виокремлення відмінних та спільних рис у розвитку суспільно-політичних рухів цих країн та їх трансформації у політичні партії. Ці методи є більш адаптивними при дослідженні суспільно-політичних рухів та політичних партій країн ЦСЄ.

Зважаючи на специфіку дисертаційного дослідження, сформульованої мети та поставлених завдань, серед основних застосованих методів можна виділити також метод історизму, біхевіористський, системний, контент-аналізу та моделювання.

Метод історизму дав змогу розкрити проблему в її часовій послідовності і динаміці та здійснити всебічне вивчення об'єкту дослідження у зв'язку з історичними умовами його існування. За допомогою біхевіористського методу проаналізовано протестну поведінку окремих осіб та різних груп у країнах ЦСЄ. Метод системного аналізу сприяв дослідженню порушеної в роботі проблематики загалом і окремих її частин, більш повному розкриттю взаємозалежностей між особливостями розвитку суспільно-політичних рухів країн регіону в цілому та у кожній з досліджуваних країн.

Для обробки емпіричного матеріалу було використано метод контент-аналізу, що уможливив аналіз програмних документів суспільно-політичних рухів і політичних партій, конституцій країн ЦСЄ, законів та інших нормативних актів, а також публікацій у ЗМІ. Метод моделювання дав змогу дослідити суспільно-

політичні рухи країн ЦСЄ та утворені на їхній основі політичні партії шляхом розробки та обґрунтування моделей розвитку суспільно-політичних рухів у країнах ЦСЄ.

Крім вищезгаданих, було застосовано такі загальнонаукові методи: узагальнення, синтез, індукція, дедукція, аналогія.

Наукова новизна роботи визначається вибором її предмета та об'єкта дослідження, а також проблематикою, що досі не мала цілісного розгляду у закордонній та вітчизняній політичній науці. Дисертація є першою в Україні комплексною науковою розвідкою проблеми трансформації суспільно-політичних рухів у політичні партії на прикладі країн ЦСЄ. Наукова новизна визначається розглядом нових ідей, тенденцій та аспектів в аналізі передумов утворення, особливостей діяльності та чинників інституціоналізації і трансформації суспільно-політичних рухів у країнах ЦСЄ.

У межах дисертаційної роботи отримано наукові результати, які характеризуються новизною і є логічним вирішенням поставлених у роботі завдань.

Зокрема, вперше в українській політичній науці:

- введено поняття «транзитного руху», який виникає у період трансформації політичної системи та спрямований на її злам або якісну зміну. Зокрема, застосовано це поняття до посткомуністичних рухів у країнах ЦСЄ;

- визначено та проаналізовано, що чинниками формування транзитних рухів у країнах ЦСЄ були: процес лібералізації, послаблення репресивного апарату, політика перебудови та гласності в СРСР, наявність попереднього досвіду демократичного розвитку;

- зазначено, що мета суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ в період 1980–х років була їх системним елементом, оскільки їхня ідеологія була розмита і не відіграла суттєвої ролі в процесі інтеграції активістів і прихильників рухів;

- на основі аналізу основних індикаторів (передумов утворення, мети, соціального складу, ролі лідерів, методів діяльності тощо) транзитних суспільно-політичних рухів у країнах ЦСЄ виокремлено шість моделей їх розвитку: плюралістична (Польща, Чехія), національна (Словаччина), комуністична (Болгарія,

Румунія), балтійська (Естонія, Латвія, Литва), партійна (Угорщина, Хорватія), коаліційна (Словенія);

- розкрито причини криз (зокрема, внутрішні суперечності та непорозуміння між лідерами рухів після здобуття влади і/чи зміни цілей) суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ; доведено, що різноманітність складу рухів сприяла виокремленню в їх межах угруповань із різними інтересами, що неминуче призвело до перетворення більшості рухів у політичні партії;

- визначено інституційні (прийняття нових конституцій і законів або внесення змін до вже чинних (скасування статті про керівну роль комуністичної партії); участь в установчих виборах) та ціннісні (виникнення нових завдань на основі вирішення попередніх, зміна політичного дискурсу, політичний плюралізм) чинники інституціоналізації суспільно-політичних рухів, пояснено особливості їх прояву у кожній із досліджуваних країн, а також зроблено висновок, що на основі рухів у більшості країн ЦСЄ сформувалися політичні партії правого спрямування;

уточнено:

- понятійний апарат політичної науки в частині тлумачення таких досліджуваних термінів як: «суспільно-політичний рух», «громадський рух», «політичний рух», «не інституційне формування», що створює можливість для подальшого використання уніфікованої термінології при дослідженнях суспільно-політичних рухів у країнах ЦСЄ в період трансформації політичних систем;

- теоретичні аспекти вивчення політичних партій (зокрема, розглянуто основні дефініції поняття, ознаки, класифікації, функції тощо) країн ЦСЄ, зокрема систематизовано дослідження у руслі цієї проблематики;

- політичні та соціально-економічні причини (монополія комуністичних партій на владу, їх недовіра в умовах назріваючих політичних та економічних криз тощо) утворення суспільно-політичних рухів, а також першочерговість тих чи інших передумов їх формування;

- обґрунтування, що суспільно-політичні рухи у більшості країн ЦСЄ в період 1980–1990–х років були антикомуністичними. Це зумовлено бездіяльністю

комуністичної влади, що призвела до виникнення серйозних економічних і політичних проблем;

одержало подальший розвиток:

- обґрунтування, що транзитні суспільно-політичні рухи стали передумовою трансформації політичних систем у більшості країн регіону і пришвидшили демократизацію цих країн;

- положення, що політичні партії, утворені з транзитних суспільно-політичних рухів після установчих виборів, мали суттєвий вплив на партійні системи країн регіону, проте нестабільність цих партій зумовила їх швидкий розпад або об'єднання з іншими політичними партіями.

Теоретичне та практичне значення результатів дисертації полягає у тому, що вона суттєво доповнює доробок політичної науки щодо вивчення суспільно-політичних рухів і політичних партій у країнах ЦСЄ, а також є вагомим джерельною базою для вивчення особливостей посткомуністичної трансформації політичних систем країн ЦСЄ. Основні положення та висновки дисертації можуть бути використані в підготовці монографій, наукових праць, посібників і підручників, а також для розробки спецкурсів із політичних наук.

Отримані результати можна застосовувати для кращого розуміння можливих напрямків діяльності суспільно-політичних рухів у країнах, що стоять на шляху демократизації.

Матеріали наукової роботи, зокрема її висновки і рекомендації, можуть стати основою для інформаційно-аналітичних напрацювань та управлінсько-організаційних рішень у практичній політичній діяльності, що пов'язана з функціонуванням суспільно-політичних рухів і політичних партій.

Апробація результатів. Основні ідеї та результати дисертації апробовано на наукових конференціях: Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 29-30 листопада 2013 р.); звітних науково-практичних конференціях кафедри політології ЛНУ імені Івана Франка (Львів, 3 лютого 2014 р., 9 лютого 2015 р. та 8 лютого 2016 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-

Захід» (Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.); міжнародній науковій конференції «Політичні кризи в державах та регіонах Європи: внутрішні передумови та зовнішні виклики у ХХ – на початку ХХІ століть» (Ужгород, 16-17 жовтня 2014 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції «Політика: теорія та практика в сучасному суспільстві» (Берегово, 29 квітня 2015 р.); Міжнародній науковій конференції «XV Кирило-Мефодіївські читання» (Харків, 22 травня 2015 р.). Результати дослідження також обговорено на засіданнях кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 11 публікацій, з них 5 – наукові статті у фахових виданнях із політичних наук:

1. Чміль І. Передумови виникнення та особливості діяльності суспільних рухів у країнах Вишеградської групи в період трансформації політичних систем / І. Чміль // Вісник Дніпропетровського університету: Серія Філософія. Соціологія. Політологія. – Дніпропетровськ, 2013. – Вип. 23 (4). – С. 97–104. – 0, 3 д.а.
2. Чміль І. Теоретико-методологічні засади дослідження суспільних рухів / І. Чміль // *Evropský politický a právní diskurz*. – Svazek 1. – 6. vydání. – Brno, 2014. – S. 106–125.
3. Чміль І. Протестні рухи країн Центрально-Східної Європи у 1980-1990 рр. (на прикладі Польщі, Чехії та Словаччини) / І. Чміль // Вісник Львівського університету: Серія філос.-політолог. студії. – Львів, 2015. – Вип. 6. – С. 238–247.
4. Чміль І. Особливості трансформації суспільних рухів у політичні партії (на прикладі Чехії та Словаччини) / І. Чміль // *Studium Europy Środkowej i Wschodniej*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie. – Kutno, 2015. – nr. 3. – S. 7–16.
5. Чміль І. Коаліція ДЕМОС як чинник трансформації політичної системи Словенії / І. Чміль // Наукові праці. Серія Політологія. – Миколаїв. – 2015. – Вип. 248. – С. 74–78.
6. Чміль І. Інституційні та ціннісні чинники трансформації суспільних рухів у політичні партії (на прикладі країн Центрально-Східної Європи) / І. Чміль // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук : матер. II Всеукр. наук.

конференції (м. Дніпропетровськ, 29-30 листопада 2013 р.). – Дніпропетровськ, 2013. – С. 160–162.

7. Чміль І. Теоретико-методологічні засади дослідження суспільних рухів / І. Чміль // Тези звітної наукової конференції філософського факультету. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – Вип. 11. – С. 183–188.

8. Чміль І. Особливості діяльності громадських рухів у країнах Прибалтики / І. Чміль // Тези звітної наукової конференції філософського факультету. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – Вип. 12. – С. 185–190.

9. Чміль І. Особливості трансформації політичних систем країн Центрально-Східної Європи як передумова появи нових політичних партій / І. Чміль // Науковий діалог «Схід-Захід» : матер. III Всеукр. наук.-практ. конференції з міжнародною участю (м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2014. – Ч. 4. – С. 46–49.

10. Чміль І. Кризи суспільних рухів у країнах Центрально-Східної Європи / І. Чміль // Політичні кризи в державах та регіонах Європи: внутрішні передумови та зовнішні виклики у XX – на початку XXI століть : матер. Міжнар. наук. конференції. – Ужгород, 2014. – С. 114–117.

11. Чміль І. Діяльність суспільних рухів як передумова зміни публічності політики у країнах Центрально-Східної Європи / І. Чміль // Політика: теорія та практика в сучасному суспільстві : матер. Всеукр. наук.-практ. конференції (м. Берегово, 29 квітня 2015 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2015. – С. 70–73.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи становить 239 сторінок, із них 183 сторінок основної роботи. Список використаних джерел містить 273 позицій.

РОЗДІЛ 1.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ І ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Дослідження трансформації суспільно-політичних рухів у політичні партії в країнах ЦСЄ передбачає аналіз напрацювань вітчизняних та закордонних авторів із цієї проблематики.

Зацікавленість феноменом суспільних рухів була спричинена зростанням впливу цих неінституційних формувань на політичну систему і суспільство загалом. Особливо це проявилось у ХХ ст. з виникненням національно-визвольних, революційних, громадянських рухів тощо.

Вивченням феномену суспільно-політичних рухів, а також розробкою їхніх основних парадигм і концепцій займалася значна кількість науковців. Посилаючись на їх напрацювання у дисертаційному дослідженні обґрунтовуються та аналізуються поняття «суспільно-політичного руху», виокремлюються їх основні індикатори, ознаки, функції тощо. Серед цих дослідників: американські вчені Р. Айрман [164], Г. Блумер [134], Дж. Вільсон [270], А. Джемісон, М. Зальд [272], А. Кац [192], Дж. Кілліан [195], У. Кінг [196], У. Корнхаузер [204], С. Ліпсет, Д. Макадам [222], Дж. Маккарті [224], А. Моріс [230, р. 137–198], К. Рутс [247], С. Стауффер, Р. Тернер, С. Терроу [259], Ч. Тіллі [94]; німецькі вчені Е. Фром, Ю. Габермас [178], Д. Рухт [248]; італійські вчені Д. Де ла Порта [156] та А. Мелучі; французькі вчені Г. Лебон та А. Турен [263]; американський вчений німецького походження Р. Хаберле [181]; польські вчені Є. Вятр [19] та П. Штомпка [118]; швейцарський вчений Х. Крізі [210]; американський вчений австрійського походження Г. Тох [261]; англійський вчений Е. Гідденс [172]; бельгійський вчений Б. Карліер [141]; американський вчений іспанського походження М. Кастельс [142]; російські вчені М. Бутіна, Ю. Волков, В. Головін, І. Дементьєва [26], О. Здравомислова [37], М. Кодін [49], Т. Павлова [76], О. Ротмістров [88], Н. Скобеліна [90, с. 51–

57; 91, с. 59–63], Р. Тугов [100], А. Тьомкіна, Є. Хаванов, І. Халій [105], О. Яницький [120]; українські дослідники С. Боєва [7], М. Бондаренко [8, с. 58–64], В. Зубар [39], В. Іщенко [41, с. 183–194], Л. Камінська [44], О. Кудіна [56], А. Матвійчик [66], О. Симончук [89], О. Хижняк [109], О. Хуснутдінов [110, с. 374–380] та ін.

Аналіз передумов утворення суспільно-політичних рухів базувався на дослідженнях американських науковців: Р. Абелеса [122] та Х. Кентріла [140], котрі наголошували на першочерговості психологічних стимулів для формування руху. Є. Хаванов та П. Штомпка також займалися вивченням та виокремленням причин формування рухів, наголошуючи на важливості як їхніх об'єктивних, так і суб'єктивних передумов. Б. МакЛафлін [226] виокремлював ряд мотиваційних чинників, які є підстаєю для формування суспільно-політичних рухів.

Американський соціолог Н. Смелзер [251] зосереджував увагу на важливості соціальних умов у протестній поведінці, тим самим заперечуючи лише психологічне пояснення причетності людей до суспільно-політичних рухів.

Інші американські дослідники: Ч. Тіллі, С. Терроу, Д. Макадам – розглядали суспільно-політичні рухи як раціональних акторів і зазначали, що для їх комплексного вивчення необхідно аналізувати вплив різних компонентів, які впливають на рух, а не зосереджуватися лише на одному аспекті.

Глобалізація як виклик сучасності відобразилася на специфіці нових суспільно-політичних рухів, що знайшло своє відображення у працях А. Турена, А. Мелуччі, Х. Крізі, М. Кастельса, Ю. Габермаса, Е. Гідденса тощо. Вони розглядали роль суспільно-політичних рухів в історії, аналізували низку факторів, що вплинули на формування саме нового виду рухів і досліджували відмінності новоутворених рухів від тих, що існували раніше.

Варто також відзначити важливість наукового доробку американського дослідника Р. Хоппера [183, с. 270–279]. Він аналізував революційні рухи та

особливості їх розвитку і діяльності. Його доробки були використані нами в аналізі суспільно-політичних рухів періоду «оксамитових» революцій.

Німецький соціолог М. Вебер приділяв значну увагу вивченню харизматичних рухів, а також досліджував проблему лідерства у їхній структурі. Теорія М. Вебера лягла в основу пояснення впливу харизматичних лідерів на трансформацію суспільно-політичних рухів у політичні партії.

На особливу увагу заслуговують напрацювання американських дослідників: Д. Аберле, Г. Блумера та Дж. МакКі [225], які розробили найпопулярніші типології суспільних та суспільно-політичних рухів і, таким чином, систематизували велику кількість напрацювань у руслі дослідження теорії суспільних рухів.

Виокремлення різних типів суспільно-політичних рухів дає можливість проаналізувати їх мету і вплив на політичну систему. Дослідженням ролі суспільно-політичних рухів у суспільстві та державі займався О. Хуснутдінов, який наголошував на важливості цих формувань за будь-якого політичного режиму і на їх визначальній ролі у демократизації держав [110].

Дослідження трансформації суспільно-політичних рухів передбачає аналіз стадій їхнього розвитку, що знайшло своє теоретичне обґрунтування у працях Г. Блумера, Є. Вятра, Р. Хоппера, а також П. Штомпки. Виокремлення цими науковцями різної кількості подекуди відмінних стадій розвитку руху все ж передбачає спільний висновок науковців про те, що у діяльності суспільно-політичних рухів рано чи пізно настає етап занепаду, коли рухи розпадаються або перетворюються у політичні партії. Напрацювання цих вчених стали основою для обґрунтування у дисертаційному дослідженні причин трансформації антикомуністичних суспільно-політичних рухів у політичні партії.

Ряд дослідників аналізували рухи в окремих країнах чи регіонах, що теж заслуговує на особливу увагу, враховуючи зосередженість нашого дисертаційного дослідження на конкретному регіоні. Американські науковці: Ф. Півен та Р. Кловард – досліджували суспільно-політичні рухи у США,

російський дослідник О. Яницький досліджував відмінності розвитку рухів Західної і Східної Європи [120].

Серед дослідників, які аналізували суспільно-політичні рухи на прикладі окремих країн ЦСЄ або досліджуваного нами регіону загалом, можна виділити американських науковців: М. Бернхарда [131; 119], П. Кені [46], Дж. Крапфла [208]; польських дослідників: Я. Войніцкі [271], П. Зарічного [273], І. Кржемінські [211], російських вчених: Є. Валева [15], Б. Желіцкі [29], Є. Задорожнюк [33, с. 239–260], Н. Калашнікову [43], А. Носову [74], Д. Фурмана [104], Г. Харциєву [108], українських дослідників: М. Бондаренко [8], В. Бурдяк [10], В. Бусленко [11, с. 444–453], М. Мілову [69] тощо. Вони зосереджували свою увагу в основному на аналізі антикомуністичних рухів 1980–1990-х років переважно в контексті їх впливу на посткомуністичну трансформацію країн ЦСЄ. Особливої уваги заслуговують дослідження А. Турена [262], який аналізував особливості діяльності польської профспілки «Солідарність», а також обґрунтовував необхідність теорії суспільно-політичних рухів.

В основу дисертаційної роботи були покладені також доробки канадського науковця В. Гомеза, який досліджував процес трансформації посткомуністичних суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ у політичні партії [177]. Активне формування останніх, спричинене зростанням ролі політичних партій у суспільстві, дало поштовх до вивчення цих політичних інститутів. Значний внесок у розробку загальної теорії політичних партій у другій половині ХХ ст. зробили наступні вчені: К. Джанда, М. Дюверже, Дж. Ла Паломбара, Дж. Сарторі, К. фон Бойме тощо. Серед представників української політичної науки ґрунтовні роботи, присвячені дослідженню політичних партій належать В. Бебику, Б. Гагалюку, М. Головатому, А. Колодій, Л. Кормич [23], М. Михальченку, В. Полохало [20], А. Романюку [86], Ф. Рудичу, С. Рябову, Ю. Шайгородському, Ю. Шведі [115], Ю. Якименко та ін.

Дослідження політичних партій у країнах ЦСЄ було зумовлено наявністю відмінностей між ними та партіями країн сталої демократії, а також розвитком у постсоціалістичних країнах багатопартійності на основі впровадження

принципу політичного плюралізму. Значна увага науковців до політичних партій, утворених на основі суспільно-політичних рухів, пояснювалася впливом останніх на партійні системи своїх країн. Так Х. Крізі досліджував роль суспільно-політичних рухів у зміні партійних систем, а також визначив, які рухи найбільше впливають на розстановку політичних сил у суспільстві [209].

В основу нашої роботи покладено напрацювання американських дослідників: Дж. Т. Ішиями [186, с. 147–166], Р. Катца, Г. Кітчельта [200, с. 447–472], П. Майєра, вченого П. Копецкі [203, с. 515–534], німецького політолога Г.-Й. Феена [103], шведської дослідниці Л. Бенніх-Бьоркман [130], італійського вченого А. Панеб'янка [232], чеських дослідників: Л. Копечека, Т. Костелецького [205], В. Стоярової, Я. Шедо [240], російських науковців: М. Барабанова, Г. Голосова, І. Жуковського [30], Е. Задорожнюк [32], А. Латкова [59], білоруської вченої Л. Приходько [82], українських науковців: В. Литвина, К. Меркотан [68], О. Нікогосян [72, 73], А. Романюка [86, 87], Л. Шачковської [114], Ю. Шведи [115] тощо.

А. Панеб'янка характеризує політичні партії країн ЦСЄ як «електорально-професійні», що націлені на досягнення електорального успіху. Подібне визначення політичних партій пропонує П. Копецкі, який наголошує на важливості універсальності партій в посткомуністичній політиці.

Важливу роль у дослідженні політичних партій країн ЦСЄ займають напрацювання американського політолога О. Кіркхеймера [198, с. 177–200], який ввів поняття «всеохоплюючої партії» (англ. «catch-all party»). Цього виду партії аналізувалися також у працях Г. Голосова [22] й низки інших дослідників.

Формування політичних партій нового типу поставили під сумнів можливість застосування класичної типології політичних партій М. Дюверже до партій, що утворилися в другій половині ХХ ст. Так, американські вчені Р. Кац і П. Майєр [191] виокремили і дослідили поняття «картельних партій», які поруч із «всеохоплюючими партіями» з'явилися на противагу масовим партіям.

Вони досліджували еволюцію організаційних типів політичних партій, аналізуючи особливості формування універсальних партій.

На особливу увагу заслуговують дослідження А. Романюка та Ю. Шведа, що були присвячені аналізу «транзитних партій», які утворилися або трансформувалися на етапі переходу країн ЦСЄ від недемократичних режимів до плюралістичної демократії.

У працях Дж. Т. Ішиями та А. Латкова детально розглянуто специфіку комуністичних партій країн ЦСЄ, а також проаналізовано різні течії, що виокремилися в межах цих партій. Їх дослідження сприяли аналізу впливу реформованих комуністів на формування і діяльність суспільно-політичних рухів центрально- та східноєвропейських країн.

У працях І. Жуковського та К. Меркотан наголошується на складності ідеологічної ідентифікації політичних партій країн ЦСЄ, що пов'язано з невизначеністю соціальної бази. Розробкою класифікацій політичних партій країн ЦСЄ займалися Г.-Й. Феен та Г. Кітчельт [200, с. 447–472]. Їх дослідження сприяли комплексному аналізу політичних партій у регіоні.

Л. Копечек, В. Стоярова та Я. Шедо у своїй роботі аналізували умови, необхідні для утворення та реєстрації політичних партій. Особливості діяльності політичних партій країн ЦСЄ досліджувалися і в нормативно-правових актах, серед яких важливе місце посідають нові конституції країн ЦСЄ та закони про політичні партії.

Трансформація суспільно-політичних рухів у політичні партії в країнах ЦСЄ вплинула на партійні системи країн регіону. Відповідно постала необхідність дослідження системи взаємозв'язків між політичними партіями. Дослідженням особливостей та розробкою типологій партійних систем займалися К. фон Бойме, К. Джанда [188], М. Дюверже, Дж. Сарторі [249] тощо. Серед українських дослідників партійні системи загалом і в країнах ЦСЄ зокрема досліджували Д. Маслов, К. Меркотан [68], Ю. Остапець, Ю. Шведа [115] тощо.

Дослідження особливостей діяльності суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ відбувалося в контексті аналізу посткомуністичних трансформацій цих країн. Серед джерельної бази, присвяченої вивченню перехідних процесів у країнах ЦСЄ, можна виокремити праці польського дослідника Є. Вятра, американських науковців: Л. Даймонда [155, с. 20–37], Т. Карла і Ф. Шміттєра [45, с. 29–45], П. Льюїса [61, с. 103–108], Х. Уелш [269], С. Хантінгтона [106], польського дослідника В. Гізіцкі [173], німецького соціолога Р. Дарендорфа [24, с. 69–75], дослідника Т. Кузьо [58], вітчизняних вчених: Б. Кагарлицького [42, с. 60–73], Ю. Новопашина [81], Є. Пономарьової [79, с. 18–26], І. Яжборовської [119, с. 45–46] та інших. Праці цих науковців були використані при дослідженні передумов утворення суспільно-політичних рухів, особливостей їхньої діяльності, а також стали основою для аналізу впливу антикомуністичних рухів на трансформацію політичних систем країн ЦСЄ.

Висновки до Розділу 1

Аналіз перерахованих напрацювань у руслі вивчення феномену суспільно-політичних рухів і політичних партій країн ЦСЄ дає можливість стверджувати, що їхня проблематика є детально розробленою як в іноземній, так й у вітчизняній політологічній літературі. Проте більшість із цих досліджень стосуються вивчення теоретичних аспектів досліджуваної нами проблеми. Відповідно, існує необхідність більш детального аналізу суспільно-політичних рухів у конкретних країнах.

Водночас дуже мала кількість досліджень присвячена комплексному аналізу трансформації суспільно-політичних рухів у політичні партії. Основна джерельна база напрацювань у руслі цих проблем представлена окремими дослідженнями суто суспільно-політичних рухів або ж політичних партій країн ЦСЄ. Тому існує потреба у систематизації наявної інформації.

Результати 1 розділу дисертації були апробовані у чотирьох наукових статтях у фахових виданнях України і закордонних наукових журналах: Чміль І. Передумови виникнення та особливості діяльності суспільних рухів у країнах

Вишеградської групи в період трансформації політичних систем / І. Чміль // Вісник Дніпропетровського університету: Серія Філософія. Соціологія. Політологія. – Дніпропетровськ, 2013. – Вип. 23 (4). – С. 97–104; Чміль І. Теоретико-методологічні засади дослідження суспільних рухів / І. Чміль // *Evropský politický a právní diskurz*. – Svazek 1. – 6. vydání. – Brno, 2014. – S. 106–125; Чміль І. Протестні рухи країн Центрально-Східної Європи у 1980-1990 рр. (на прикладі Польщі, Чехії та Словаччини) / І. Чміль // Вісник Львівського університету: Серія філос.-політолог. студії. – Львів, 2015. – Вип. 6. – С. 238–247; Чміль І. Особливості трансформації суспільних рухів у політичні партії (на прикладі Чехії та Словаччини) / І. Чміль // *Studium Europy Środkowej i Wschodniej*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie. – Kutno, 2015. – nr. 3. – S. 7–16; а також в трьох тезах доповідей на всеукраїнських та міжнародних конференціях: Чміль І. Теоретико-методологічні засади дослідження суспільних рухів / І. Чміль // Тези звітної наукової конференції філософського факультету. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – Вип. 11. – С. 183–188; Чміль І. Інституційні та ціннісні чинники трансформації суспільних рухів у політичні партії (на прикладі країн Центрально-Східної Європи) / І. Чміль // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук : матер. II Всеукр. наук. конференції (м. Дніпропетровськ, 29-30 листопада 2013 р.). – Дніпропетровськ, 2013. – С. 160–162; Чміль І. Особливості діяльності громадських рухів у країнах Прибалтики / І. Чміль // Тези звітної наукової конференції філософського факультету. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – Вип. 12. – С. 185–190.

РОЗДІЛ 2.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ І ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

2.1. Суспільно-політичний рух: концептуальне визначення та теоретико-методологічні особливості дослідження

Становлення демократії у сучасному світі неможливе без наявності розвинутого громадянського суспільства, проявом якого можуть виступати різноманітні асоціації. Останні є добровільними об'єднаннями, утвореними заради реалізації певної мети. До асоціацій належать громадські організації, суспільні та суспільно-політичні рухи, групи тиску, політичні партії тощо. Серед широкого спектру асоціацій важливу роль відіграють суспільні рухи, що являють собою колективну поведінку зазвичай великих мас людей, об'єднаних спільною метою. Суспільно-політичні рухи є різновидом суспільних рухів і відрізняються від інших рухів тим, що націлені на вирішення політичних проблем.

Рухи у своєму розвитку пройшли довгий еволюційний шлях, що свідчить про те, що вони є не новим явищем у політичній науці. Революції, бунти, заколоти тощо – все це передбачало наявність незадоволених груп людей, які організовувалися у різні за функціями та значенням форми протесту. Відповідно, увага до особливостей формування протестних настроїв у суспільстві почала зростати. У цей період важливим внеском до теорії суспільно-політичних рухів стала концепція харизматичних рухів, яку розробив М. Вебер. Суспільно-політичні рухи вчений визначав як силу соціальних змін, стверджуючи, що «у сфері своїх вимог, харизматична влада відкидає минуле і в цьому сенсі є специфічною революційною силою» [230, с. 137–198]. Для М. Вебера боротьба за владу та зміни є основними завданнями харизматичних рухів.

У ХХ ст. відбулося певне переосмислення суті поняття «рух». Якщо у ХІХ ст. М. Вебер до головних цілей суспільно-політичних рухів зараховував здобуття влади, то століттям пізніше у них сформувалася інша мета – впливати на владу, а не боротися за неї.

Переорієнтація дослідників в інше русло трактування поняття руху дала поштовх появі різних поглядів щодо необхідності самої теорії суспільних рухів. Деякі дослідники зазначали, що такі теорії є нічим іншим, як простим «академічним паразитизмом». Так, американські вчені Ф. Півен та Р. Кловард [237] у висновках до своїх досліджень стверджували, що незаможні верстви населення будуть уникати організації та покладатися на власні сили спонтанного протесту. Таким чином, вони будуть позбавлені тягаря марних спроб власної організації [247, с. 5–17]. Вчені наголошували на тому, що бюрократизація має здатність перешкоджати руху, оскільки лідери настільки захоплюються створенням організації, що забувають підтримувати в людях бажання змін. У таких випадках радикальні настрої серед населення зникають. Тобто, Ф. Півен та Р. Кловард обґрунтували один із можливих аспектів «шкідливості» теорії у руслі організації протестів [237].

Науковці, навпаки, схилилися до того, що теорія є корисною та необхідною, оскільки знання – це передумова ефективних дій для досягнення бажаних результатів. У свою чергу, успіх суспільно-політичного руху залежить від того, наскільки вдало продумані дії його керівництва та членів. Таким чином, всі витрати від стихійних протестів можна звести до мінімуму, коли всі дії будуть стратегічними. Стратегія неминуче ґрунтується на знаннях, які вкорінені в теорії. Тобто остання є корисною для суспільно-політичних рухів, оскільки дозволяє зрозуміти їхньому керівництву, як діяти ефективно та досягти поставленої мети.

Необхідність і важливість теорії суспільно-політичних рухів обґрунтував також А. Турен, який у своїх дослідженнях звертається до пояснення проблем дії. Вчений розглядає суспільство не як набір інститутів, а як складну мережу соціальних відносин. Соціологія дії, яку пропонує А. Турен, протистоїть функціоналізму та марксистському економізму. Ні функціоналізм (який відводить центральну роль проблемі порядку та інтерпретує всі соціальні дії з точки зору норм і ролей), ні структуралістський марксизм (який розглядає дії як розробку економічних законів) адекватно не справляються з аналізом соціальної дії. А. Турен стверджує, що ми прийшли до переломного моменту в суспільному розвитку: поява з оболонки індустріального суспільства нових «запрограмованих» суспільств, у

яких важливу роль займає знання [263]. Тому, враховуючи, що суспільно-політичні рухи є невід'ємною частиною суспільства, треба приділяти увагу теоретичному аналізу їх діяльності.

Революції, які мали місце у Європі, зумовили інтерес до вивчення суспільно-політичних рухів. У США значним поштовхом до аналізу різних неінституційних формувань став Рух за громадянські права, що існував у 1950–60–х рр. Відтак, не зважаючи на поодинокі дослідження суспільно-політичних рухів ще у XIX ст., науковий інтерес до їх вивчення сформувався лише у середині XX ст., коли були розроблені основні теорії (концепції) дослідження суспільно-політичних рухів.

Західна теорія суспільно-політичних рухів складається з трьох системних підходів, умовно названих парадигмами (колективної поведінки, мобілізації ресурсів, нових суспільних рухів). При цьому під парадигмою розуміється комплекс методологічних підходів, теорій, висновків і позицій вчених, фокусом досліджень яких є «рухи». Сам термін «парадигма вивчення суспільних рухів» введено О. Здравомисловою та інтерпретується нею таким чином: «Парадигма – більш загальне поняття, ніж концептуальна модель, теорія або сукупність теорій. Під парадигмою розуміється деяка спільність принципів і постулатів, що лежать в основі теоретичного підходу. Включення тих чи інших концептуальних моделей у парадигму обґрунтовується їх методологічною спільністю» [35, с. 2].

У науці прийнято вважати, що існують дві школи, які аналізують проблеми суспільно-політичних рухів – американська та європейська. Американською школою розроблені перші дві парадигми: колективної поведінки та колективної дії. Європейська школа представляє парадигму нових суспільних рухів. Тривалий час ці школи розвивалися незалежно одна від одної, оскільки існував жорсткий етноцентризм у вивченні суспільних рухів, який передбачав наявність специфіки, що не допускає узагальнень. Так тривало до 1980–х років.

Разом з тим, представники різних парадигм здійснювали дослідження практично за всіма параметрами: причини виникнення, мотиви участі, соціальний склад, способи організації, форми, методи та стратегія дій, ресурси, цілі тощо. Причому в кожному з трьох підходів центром уваги ставали різні аспекти рухів

залежно від того, що, на думку авторів, є визначальним фактором. Так для одних вчених ключовим параметром були причини виникнення рухів, для інших – ступінь організованості та способи дії рухів, для третіх – їхні цінності і цілі [105, с. 10].

Суспільно-політичні рухи в країнах Заходу почали виникати в період розвинутого капіталізму та демократії. У 1950–ті роки соціологи саме цих країн, головним чином США, почали аналізувати спільні протести громадян на захист своїх прав, інтересів і ціннісних установок [159, с. 17]. На початку 1960–х років у США сформувалася перша система наукового теоретизування в сфері осмислення суспільно-політичних рухів, названа згодом «парадигмою колективної поведінки та масового суспільства». Вона опиралася на індивідуалістичну традицію громадської думки (яка бере свій початок з праць Т. Гоббса і Дж. Локка), згідно з якою суспільство складається з автономних суб'єктів, які об'єднуються з власної волі у колективи. Суспільство розглядалося як результат суспільного договору та взаємодії суб'єктів [105, с. 11–12].

Емпіричною базою концепції колективної поведінки та масового суспільства були революційні рухи у Франції XVIII-XIX ст., в Російській імперії початку XX ст., в Китаї XX ст., робітничі рухи у США, комуністичний рух у Європі, фашистський – в Італії та Іспанії, нацистський – у Німеччині. Представники цієї теорії: У. Корнхаузер, Г. Блумер, Е. Фром, С. Ліпсет, Г. Лебон – аналізували переважно політичні протестні виступи і в своїй більшості були вороже до них налаштовані [88, с. 46–53]. Вони розглядали суспільні рухи як неінституційні спроби соціальних змін.

У рамках цієї теорії головною причиною появи руху, що має радикальну перетворюючу спрямованість, вважаються певні властивості сучасного масового суспільства. Притаманний цьому суспільству динамізм, багатство масових комунікацій обумовлюють нестабільність первинних соціальних груп (таких, наприклад, як сім'я), ускладнюють соціальну адаптацію особистості, засвоєння цінностей і норм демократичної культури [100, с. 58]. Учасники акцій, як правило, вихідці з «низів», з низьким рівнем політичної соціалізації [88, с. 47]. Це призводить до розвитку соціальної ізоляції індивідів, до відсторонення їх від участі у

політичних процесах. Вторинні адаптивні системи, такі як трудові колективи, профспілкові та інші громадські організації, не здатні суттєво змінити ситуацію [37, с. 89–90]. Всі ці риси масового суспільства відображаються насамперед на соціальному стані тих верств і класів, для яких характерний низький освітній та культурний рівень, а також невміння користуватися можливостями демократичного механізму ухвалення рішень. Саме з таких верств населення рекрутуються, як правило, всі групи девіантної поведінки, в число яких потрапляють й рухи [100, с. 58]. Поведінка має у разі загострення економічних і соціальних проблем – це поведінка натовпу, вона формується спонтанно і непередбачувано, спрямована на зміну громадського порядку, у тому числі політичної влади в інтересах протестної групи. Відповідно, суспільно-політичні рухи трактувалися як ірраціональна та нескоординована колективна поведінка в ситуації соціальної кризи і пов'язаних з нею явищ депривації, фрустрації, агресивності. У. Корнхаузер наголошував, що у суспільні рухи об'єднуються соціально-ізолювані люди, які відчувають нестачу соціальних зв'язків та спілкування [204]. Г. Блумер визначав «суспільно-політичні рухи як певні колективні підприємства, спрямовані на створення нового порядку життя», і стверджував, що на початковому етапі «рух є аморфним, погано організованим та не має форми» [134]. Р. Тернер і Дж. Кілліан зазначали, що суспільно-політичний рух виступає «колективним утворенням, яке діє протягом значного періоду часу, а також сприяє або чинить опір змінам у суспільстві. Як колективна дія рух являє собою групу з невизначеним та непостійним членством, а також керівництвом, позиція якого визначається більшою мірою неофіційною реакцією членів руху, ніж формальними процедурами легітимації влади» [230, с. 137–198]. Американський дослідник Г. Тох визначав суспільно-політичні рухи як намагання значної кількості людей вплинути на вирішення спільної назрілої проблеми [261]. Таке широке трактування предмета дослідження дало можливість віднести до рухів найрізноманітніші форми колективної поведінки, такі як релігійні, націоналістичні, комуністичні, різні форми соціального та політичного протесту, аж до бунтів, заколотів, революцій тощо. Найбільш руйнівною формою масової протестної поведінки вважалася революція, яку Г. Лебон характеризував як прояв

масової істерії, триумф ірраціональності. У межах цієї парадигми дослідники звертали увагу на рівень невдоволеності, соціальної напруги – базові умови дій суспільно-політичних рухів [247, р. 5–17].

У рамках теорії колективної поведінки існувала ще одна група авторів, котрі вважали, що протестна поведінка зумовлена соціальними умовами, а не психологічними. Важливим у цьому аспекті є підхід Н. Смелзера, який розглядає колективну поведінку як реакцію на «структурні напруги», що виникають внаслідок дезорганізації соціальної системи, конфлікту інтересів соціальних груп [251]. Соціальний протест дослідник визначає як спробу змінити соціальне середовище і включає в нього наступні елементи: 1) масові соціально-політичні заворушення; 2) руйнування довіри, ворожість у відносинах між визначеними соціальними суб'єктами та представниками влади; 3) поширення у певних соціальних колах переконання щодо ворожості та упередженості влади до даного суб'єкта; 4) різні активізуючі фактори, ситуативні каталізатори масових виступів; 5) мобілізація до дій; 6) неадекватний соціальний контроль – позиція та реакція представників влади, які провокують стихійну масову поведінку [25, с. 83–94].

Головний недолік концепції колективної поведінки і масового суспільства полягав у тому, що її представники розглядали рухи лише з позицій маси, хоча склад учасників рухів був досить неоднорідним і часто включав освічених людей [88, с. 46–53].

У рамках парадигми колективної поведінки розвивалася концепція відносної депривації. Вперше вона була введена в науковий обіг американським соціологом С. Стауффером. Її представники Дж. Роуз та Д. Моррісон зазначали, що люди, які відчують певні «нестатки» (відносну депривацію), об'єднуються у суспільно-політичні рухи. Останні у цій концепції визначаються як поведінка людей, які усвідомили, що у них є менше можливостей задовільнити свої потреби, ніж в інших членів суспільства. Рухи в цьому випадку розглядаються як засіб досягнення змін, які покращують стан його учасників [41, с. 183–194]. Ця концепція мала певні недоліки: пояснюючи власну позицію через алгоритм «відносна депривація – її усвідомлення – участь у суспільних рухах» не виявила, що в цьому ланцюгу

можуть бути інші ланки, або котрась із перерахованих може бути відсутня. Автори концепції також не врахували той факт, що наслідки діяльності суспільно-політичних рухів часто відрізняються від цілей його окремих учасників. Тому не можна визначати суспільні рухи лише через мотивацію учасників [88, с. 46–53].

Поряд із теорією колективної поведінки, в рамках американської школи суспільно-політичних рухів оформилася ще одна парадигма – колективної дії або мобілізації ресурсів [105, с. 12]. Вона виникла у США як наслідок дослідження соціологами руху за права афроамериканців та «нових лівих», а також абсолютного заперечення ними ірраціонального компонента у функціонуванні суспільно-політичних рухів [88, с. 48]. Інтелектуальну основу цієї парадигми склав інституційний підхід, пов'язаний з іменами А. Сміта та Дж. С. Мілля, де суспільство розглядається як система соціальних інститутів та організаційних структур. У результаті предметом дослідження стають організаційні одиниці, з яких складається суспільство. Воно являє собою сукупність раціональних колективних суб'єктів – соціальних інститутів. Із позицій раціоналізму, що характеризує функціонування соціальних інститутів, розглядаються і рухи [105, с. 12].

У рамках даної парадигми отримала розвиток концепція політичного процесу Ч. Тіллі, С. Терроу, Д. Макадама, яка дала поштовх вивченню взаємодії інституціоналізованої політики та суспільно-політичних рухів. Центральна роль у цій теорії відводиться концепції «структури політичних можливостей», що робить можливою колективну дію. Теорія політичного процесу визначає три найважливіші компоненти для формування руху: бунтівна свідомість, організаційна сила і політичні можливості. Організаційна сила передбачає, що для успішного функціонування суспільно-політичний рух має мати сильне лідерство і достатні ресурси. Бунтівна свідомість лежить в основі ідей депривації та невдоволення і виступає мотивацією для організації руху. Політична можливість означає стійкість або уразливість існуючої політичної системи до наявних викликів [94].

Теоретики політичного процесу зазначають, що суспільно-політичні рухи – це раціональні актори, які взаємодіють у рамках існуючої структури політичних можливостей із представниками влади та відстоюють перед ними вимоги

соціальних груп, які не мають інституційного представництва [76, с. 114]. Однією з переваг теорії політичного процесу є акцент на важливості узгодження дій при формуванні та діяльності суспільно-політичних рухів. Деякі групи можуть володіти бунтівною свідомістю і мати ресурси для мобілізації, але закриті політичні можливості стануть перешкодою у досягненні успіху. Тобто теорія політичного процесу наголошує на важливості всіх трьох компонентів для руху.

Представники концепції мобілізації ресурсів (Ч. Тіллі, Дж. Маккарті, М. Зальд, М. Асім, К. Вільсон) відмовилися від використання психологічних категорій, характерних для теорії колективної поведінки. На їхню думку, мобілізація колективних дій громадськості відбувається у результаті ускладнення організаційних форм і способів комунікації. Тому ключовими поняттями, характерними для цього підходу, стають «організація» і «раціональність». В якості центрального об'єкта аналізу колективних дій натомість замінює раціональний індивід або група, які використовують стратегічну логіку для своїх дій. На відміну від теорії колективної поведінки, раціональні, організовані колективні дії становлять громадянську, а не масову соціальну основу [100, с. 59]. При аналізі процесу виникнення і розвитку суспільно-політичних рухів найбільш важливими є інституційні чинники: політико-правові можливості для легальної участі у суспільно-політичному житті, інституційна підтримка, наявність механізму контролю з боку держави [90, с. 55]. За цією парадигмою, суспільно-політичні рухи можна визначити як вид організації, націленої на зміну суспільного устрою у відповідності з певною соціальною цінністю [94, с. 38–42]. Успіх руху залежить від здатності учасників залучати ресурси, а його розвиток пояснюється бажанням людей реалізувати свої ціннісні орієнтації. Особливістю цієї концепції було повне заперечення ірраціонального компоненту у функціонуванні рухів.

Дослідники, що представляють теорію мобілізації ресурсів, подібно до представників парадигми колективної поведінки, розглядають рухи в якості агентів соціальних змін, але, на відміну від останніх, зазначають, що вони є не результатом дисфункцій соціальної системи, а головною умовою її нормального функціонування [76, с. 114]. Як і будь-яка інша парадигма, концепція мобілізації

ресурсів має недоліки. Односторонність цієї теорії зумовила нездатність пояснити виникнення організації суспільно-політичних рухів, причини участі тих чи інших людей за однакових обставин у різних рухах [100, с. 60].

Парадигма мобілізації ресурсів дала поштовх виникненню когнітивної концепції суспільно-політичних рухів. Її концептуальне оформлення почалося у 1980–х роках у США. Автори цієї теорії, серед яких американські дослідники: Р. Айрман та А. Джемісон, – визначають суспільно-політичний рух як поведінку людей, що переглянули систему цінностей і норм суспільства та запрошують співгромадян зробити те ж саме [26, с. 5]. Причини перегляду – протилежність, суперечність інтересів всередині спільноти, системи цінностей і норм, а мета – гармонізація інтересів громадян. Організація суспільно-політичних рухів поширює нові погляди почасти шляхом прийняття нових членів, але більшою мірою через формування солідарної поведінки співгромадян. Ця концепція сфокусована на функціонуванні, ідеології, стратегії і тактиці організації суспільно-політичного руху; вдало доповнює концепції, сфокусовані на передумовах і наслідках, насамперед, концепцію відносної депривації. Головний недолік концепцій – неможливість на їх основі побудувати, виявити систему факторів формування та функціонування суспільно-політичних рухів і виміряти ці чинники [88, с. 48].

У 1980–ті роки світ зіткнувся з абсолютно новими викликами сучасності: назрілі проблеми екології, війни і миру, дотримання громадянських прав, рівноправності жінок тощо. В умовах глобалізації світової спільноти суспільно-політичні рухи набули нових рис. Основний акцент соціальної активності змістився з реалізації економічних і політичних інтересів конкретних груп до формування нових ціннісних підстав існування та життєдіяльності суспільства в цілому (як на національному, так і на світовому рівнях). Ціннісно-орієнтовані суспільно-політичні рухи, що виникли у цей час, настійно вимагали від учених розробки нових методологічних підходів до аналізу та інтерпретації їх дій, цілей, досягнень. У зв'язку з цим виникла третя науково-теоретична система, що вивчає діяльність громадських організацій – парадигма «нових суспільних рухів», – представниками якої були А. Турен, А. Мелуччі, Х. Крізі, М. Кастельс тощо. Вона несе в собі

відбиток європейського стилю мислення, соціологічної традиції, для якої завжди був характерний макроаналіз. Напрацювання Ю. Габермаса, Е. Гідденса, А. Турена свідчать про вкоріненість європейської традиції. Вивчаючи суспільно-політичні рухи, дослідники зосереджують увагу на макросоціальних факторах, на ролі рухів в історичних змінах, співвідносячи їх з певними соціальними силами, цінностями і нормами. Суспільно-політичні рухи в цій парадигмі виступають як соціальні суб'єкти, що є рушійною силою історичного розвитку на сучасному етапі [105, с. 12–13]. Вони націлені на якісну політичну перебудову, залучають представників усіх класів, уникають ієрархії в структурі і насильства у методах. Тобто феномен суспільного руху в цій концепції придбав абсолютно нову сутність. Суспільно-політичний рух розглядається як поведінка людей, які належать до нової культури, розділяють нову ідентичність, утверджують самоцінність особистості і цінності природи. Е. Гідденс вважає, що суспільно-політичні рухи є носіями нових зразків життєдіяльності: «Якщо їх попередники боролися за «свободу від», то сучасні політичні активісти виступають за «свободу для». Сферою їх інтересів є сам зміст свободи як незалежного вибору життєвого шляху або стилю» [88, с. 49].

Нові суспільно-політичні рухи, незважаючи на наявність багатьох спільних рис з традиційними рухами, все ж мають певні відмінності. Ця теорія розглядає суспільно-політичні рухи (екологічні, антивоєнні, феміністичні тощо) як реакцію на експансію державної влади, засобів масової інформації. Особливістю нових суспільно-політичних рухів є те, що вони носять глобальний характер, і, відповідно, реалізуються в державних чи міжнародних масштабах [37, с. 88–93]. Вони також націлені на вирішення більш широкого кола актуальних проблем (екологічних, захисту прав жінок, сексуальних меншин тощо). Також рушійною силою нових суспільно-політичних рухів стає середній клас, а не робочий, як відзначено у традиційному розумінні суті руху [93, с. 38–62]. На думку А. Мелуччі, нові суспільно-політичні рухи намагаються протидіяти вторгненню держави і ринку в суспільне життя, відстоюють права людей визначати власну ідентичність, розпоряджатися особистим життям [156, с. 9].

«Нові рухи» локальні в просторі та часі. Вони вільно себе почувають у країнах економічного достатку та політичної свободи (якими і були країни Західної Європи у другій половині ХХ ст.). Але політична свобода там ґрунтується на примиренні соціальних протиріч, яке, в свою чергу, базується на економічному достатку. Тому в кризових ситуаціях в економіці спостерігається звуження діяльності суспільно-політичних рухів і зменшення рівня їх впливу. У цьому полягає недолік концепції нових суспільних рухів.

Напрацювання вчених та їх оформлення в комплексні теорії відбувалося послідовно, у міру розвитку суспільства. Кожна парадигма відображала певний етап розвитку суспільно-політичних рухів. Автори, критикуючи попередні підходи, пропонували свою теоретичну систему як єдиноправильну для проведення аналізу. У той же час дослідницький досвід показує, що на кожному етапі розвитку суспільства існували рухи, які можна вивчати, застосовуючи ті чи інші теорії і підходи кожної з парадигм.

Сьогодні формується нова політична та соціально-економічна реальність, в якій у сфері самоорганізації суспільства домінують вже не суспільно-політичні, а повністю інституціалізовані рухи, що займають конкретне місце в політичній структурі і виконують строго визначені функції, – неурядові організації. Однак констатувати факт появи у зв'язку з цим нової наукової парадигми поки не доцільно. Швидше відбувається спроба синтезувати всі попередні напрацювання в руслі дослідження суспільно-політичних рухів і використовувати цей доробок для аналізу тих чи інших протестних форм.

Наявність ряду парадигм і теорій у їх межах свідчать про те, що дослідники розглядають поняття суспільно-політичного руху під різним кутом зору, а тому не можливо виокремити одне, єдино прийнятне визначення цього поняття. Більше того, навіть у рамках однієї парадигми погляди науковців на відображення суті руху відрізняються [90, с. 52].

Частина дослідників розглядає суспільно-політичні рухи як масові, розрізнені дії людей, що прагнуть до досягнення однієї і тієї ж мети (М. Діані, А. Турен, Н.

Смелзер, Є. Вятр, Ю. Волков, А. Тьомкіна та інші). Вони визначаються як мережі взаємодії між індивідами, групами, організаціями [157, с. 22].

Більшість західних дослідників вважає, що суспільно-політичні рухи – це колективна діяльність, спрямована проти існуючої системи влади і домінуючої системи цінностей і має на меті реалізацію соціальних змін. Зокрема, теоретик парадигми колективної поведінки Г. Блумер визнавав особливе значення суспільно-політичних рухів, коли визначав їх як «колективні ініціативи для встановлення нового соціального порядку» [134]. А. Турен вважає суспільно-політичні рухи діючими акторами. На його думку, рух – така форма колективної діяльності, за допомогою якої соціальні спільноти втручаються в хід історії. Суспільно-політичні рухи мають конфліктний і наступальний характер: вони оскаржують ті чи інші параметри існуючих суспільних відносин і культурних моделей і тим самим виступають чинниками змін [90, с. 52].

Американський дослідник Р. Хеберле зазначав, що головною особливістю суспільно-політичних рухів є те, що вони мають на меті спричинити фундаментальні зміни у суспільстві. Вчений визначав суспільно-політичні рухи як «колективну спробу досягти поставленої мети, особливо зміни в певних соціальних інститутах» [181, с. 6]. Інший американський дослідник У. Кінг визначав суспільно-політичні рухи як колективну справу, що виходить за межі локальної спільноти чи окремої події та передбачає систематичні зусилля, щоб розпочати зміни у мисленні, поведінці та соціальних відносинах [196, с. 27].

Суспільно-політичні рухи – добровільні об'єднання громадян на основі спільних проблем, які не можуть бути вирішені самотійно і потребують колективних дій [105, с. 6]. Вони виступають динамічними структурами, які здатні швидко реагувати на зміни у суспільстві та мобілізувати людей задля вирішення назрілих проблем. Також суспільно-політичні рухи можна визначити як тип групової поведінки, що включає неформальні групи індивідів та/чи організацій, що зорієнтовані на специфічних політичних чи соціальних проблемах [166].

Усі ці дефініції підкреслюють неінституційний характер суспільно-політичних рухів. Так, П. Штомпка зазначає, що «суспільно-політичні рухи – це вільно

організовані колективи, що діють спільно в неінституціоналізованій формі для того, щоб впроваджувати зміни у суспільстві» [118, с. 339]. Виходячи із цього, зміст поняття «суспільно-політичний рух» пов'язують з такими соціальними процесами, як колективна дія, соціальні зміни, протестна поведінка, взаємодія різних соціальних груп. Ці соціальні процеси обумовлені суспільними інтересами і цілями взаємодіючих індивідів.

Інша група дослідників акцентує увагу на певній організаційній оформленості подібних соціальних суб'єктів (О. Здравомислова, М. Кодін, В. Головін та інші). Наприклад, М. Кодін вважає, що суспільно-політичним рухом є одна з форм громадських об'єднань, масова самодіяльна організація, «створена для чинення тиску на органи влади та вираження політичних вимог зацікавлених груп населення» [49, с. 148]. У даному визначенні підкреслюється структурованість, стійкість рухів, що виражається терміном «організація».

О. Здравомислова наголошує на ініціативному і неформальному характері суспільно-політичних рухів і визначає останні як більш або менш стабільну колективну ініціативну діяльність конфліктного характеру, спрямовану на перетворення соціальної дійсності. Під неформальними суспільно-політичними рухами розуміються ініціативні організації, організовані ними колективні дії та їх учасники. Такі суспільні утворення розкриваються в наступних рисах: колективний характер дій, перетворююча активність, спільність інтересів, наявність організації, мобілізаційна активність. Зокрема, саме протестні дії, колективна ідентичність та організація виокремлюються як основні структурні компоненти рухів [36, с. 28–42].

На думку Н. Скобеліної, суспільно-політичним рухом є організована форма колективної діяльності, що характеризується самоорганізацією, орієнтацією на представництво інтересів соціальних груп, спільнот, суспільства в цілому, організаційною оформленістю, певною стійкістю. Із цього визначення випливає, що для рухів характерна наявність статусно-рольових позицій учасників, а також встановлення контактів між ними на основі безпосередніх соціальних зв'язків, які в міру розвитку рухів стають більш опосередкованими [90].

Не зважаючи на наявність значної кількості визначень суспільно-політичних рухів, все ж можна виділити певні спільні ознаки, які характерні для цього явища. Зокрема, П. Уілкінсон виокремив ряд характеристик суспільно-політичних рухів: 1) суспільно-політичний рух – ненавмисна колективна спроба змін у будь-якому напрямку і за допомогою різних засобів, не виключаючи насильства, беззаконня, революції тощо; 2) він має виявляти мінімальну ступінь організації, хоча остання може варіюватися від вільної, неформальної або часткової до інституціоналізованої та бюрократизованої; 3) він зобов'язаний змінити і сенс існування своєї організації, що ґрунтується на свідомій волі, нормативному здійсненні цілей або переконань руху та активній участі з боку послідовників або членів [231].

Мобілізацію та дезорганізацію часто вважають основними характеристиками суспільно-політичних рухів. Здатність рухів підривати чи загрожувати існуючому соціальному порядку розглядається як пов'язана з їхньою можливістю домогтися змін і шляху введення нового мислення у порядок денний [166].

Американський науковець А. Кац використовує ряд факторів, які формують установчі елементи поняття, а також історичні умови для виникнення та існування суспільно-політичних рухів. Він припускає, що деякі з цих факторів можуть мати фізичні та соціологічні складові, взаємозв'язок між якими може бути вимірний за допомогою певних способів. Це можуть бути наступні фактори: кількість учасників, час (певна послідовність) і просторова протяжність [156].

Виходячи з двох особливостей суспільно-політичних рухів, які виокремлюють більшість дослідників – колективна поведінка та дія спрямована на здійснення змін чи їх заперечення, – можна виокремити чотири наступні їх характеристики: 1) існування спільних цінностей; 2) відчуття згуртованості та належності до руху (це пояснює, чому правлячий клас часто намагається перешкоджати зв'язку між членами руху); 3) норми, що встановлюють поведінку, яка визначає членів окремо від не членів у суспільстві і зміцнює ідентифікацію членів групи з рухом; 4) структура і розподіл обов'язків між лідерами та рядовими членами руху. Структура у цьому випадку не є широкою, на чому наголошував Р. Хеберле [194, с. 430].

А. Кац виводить ще низку інших рис, серед яких: масовий фактор, фактори зв'язку (між учасниками), «спільної справи», спонтанності, моральний фактор (переконання у правильності власних дій), емоційний фактор та фактор активності. Він формулює власне визначення суспільно-політичного руху: «угруповання значної кількості людей у межах мінімуму часу і простору, що належать в основному до непривілейованих чи меншою мірою привілейованих соціальних верств, які пов'язані між собою і в розпорядженні яких є певні засоби зв'язку; беруть участь у спонтанній, інтенсивній та емоційній діяльності і прагнуть реалізувати спільні цілі в напрямку збереження важливих для них цінностей» [192].

На відміну від сталих політичних інститутів – партій, груп інтересів, громадських організацій, – суспільно-політичні рухи відзначаються масовістю, а з іншого боку – аморфністю організаційних і структурних ознак. Вони характеризуються нетривалим існуванням та виникають, зазвичай, у періоди політичних криз як реакція населення на погіршення соціальних умов. Рухи, зазвичай, є не структурованими та неінституційними і характеризуються більш невизначеними, неузгодженими та циклічними формами колективної дії. Суспільно-політичні рухи не однорідні і відрізняються тим, скільки характеристик інших інститутів громадянського суспільства вони в собі включають [12]. Рухи зорієнтовані на досягнення визначеної мети, на вирішення однієї проблеми чи задоволення окремого кола потреб, тоді як, наприклад, політичні партії, у своїй діяльності покликані реалізовувати широке коло проблем, які відображені в їх програмі. Існують розбіжності щодо ставлення до влади. Для політичних партій здобуття влади є основною метою їх діяльності, заради досягнення якої вони і намагаються досягнути підтримки народу. Суспільно-політичні рухи лише здійснюють тиск на владу, не намагаються її отримати, і, відповідно, не націлені на збільшення власного електорату. Ще однією визначальною рисою рухів є те, що вони реалізують свою мету позаінституційно, діють переважно стихійно і мають опосередкований вплив на урядові структури. Політичні партії набувають інституційних форм, націлені на реалізацію певної стратегії та здійснюють прямий вплив на суб'єктів прийняття рішень [40, с. 50–58].

Профспілки, як і суспільно-політичні рухи, беруть участь у колективних діях, але є більш структурованими, часто пов'язані з політичними партіями і, як правило, зосереджені на переговорних змінах в економічних відносинах [101, с. 84–88]. Вони не намагаються перетворити всю політичну, економічну і соціальну систему, а об'єднуючи громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності, мають на меті представляти та відстоювати ці інтереси.

Неурядові організації відрізняються від рухів тим, що перші виступають бюрократично структурованими організаціями, а не вільними асоціаціями громадян, зайнятих у громадській діяльності. Такі організації найчастіше є частиною суспільно-політичних рухів і працюють у їх межах, щоб здійснити трансформаційні зміни. Проте можливий і зворотній сценарій: рухи можуть стати неурядовими організаціями, що передбачає більш чітку структуру [166].

У межах рухів часто діють організації суспільних рухів, які відіграють важливу роль, виконуючи ряд функцій: спонукають членів пропонувати свої послуги; визначають організаційні цілі; здійснюють управління та координують внески; збирають ресурси з їхнього середовища; обирають, навчають і замінюють в разі необхідності їхніх членів. Організації також важливі, тому що вони діють як потужні джерела ідентичності для прихильників руху, його супротивників і громадських спостерігачів (наприклад, організація «Грінпіс» ідентифікується з екологічним рухом). Організації суспільних рухів здатні забезпечити безперервність колективних дій у випадках, коли ентузіазм серед населення згасає і мобілізувати людей стає важче [156, с. 137].

Суспільно-політичні рухи впливають на політичне життя країни та політичну владу, часто діючи як групи тиску. Вони є істотним фактором зміни чи вдосконалення політичної системи та мають значний вплив на формування державної політики

Аналіз дефініцій поняття «суспільно-політичний рух», а також його основних ознак дає нам можливість виокремити універсальні індикатори, що характерні для цього виду неінституційних формувань. До них належать: 1) слабка організаційна структура; 2) зорієнтованість на досягнення визначеної мети, і, відповідно,

розмитість ідеології; 3) відсутність розробленої програми дій; 4) об'єднання людей часто різної ідеологічної приналежності; 5) відсутність фіксованого членства; 6) динамічність і короткотривалість. Ці характеристики відрізняють суспільно-політичні рухи від інших видів асоціацій (профспілок, громадських організацій, груп тиску, неурядових організацій тощо), з якими їх часто порівнюють.

Існування широкого спектру асоціацій, у тому числі суспільно-політичних рухів, можливе лише в умовах неавторитарного суспільства. Їхнє формування відбувається на етапі лібералізації, яку А. Пшеворський вважає першою фазою демократичного транзиту. Вчений розуміє лібералізацію як своєрідний майданчик для демократичних змін. Вона розпочинається кризою легітимності авторитарного чи тоталітарного режиму та розколом всередині правлячої еліти. Вагомішою стає роль опозиції, що зумовлює зростання рівня свободи в суспільстві. У цей період починають проявлятися деякі послаблені ознаки демократії, такі як встановлення свободи слова, певна свобода ЗМІ, часткове визнання автономності громадських організацій тощо. Ці процеси сприяють формуванню неінституційних формувань, тому лібералізацію можна вважати передумовою формування суспільно-політичних рухів.

Після лібералізації настає фаза демократизації, що відрізняється інституціональними змінами в політичній системі [83]. На цьому етапі з'являються політичні партії, відповідно потреба в існуванні суспільно-політичного руху досить часто зникає. Формування політичних партій на противагу суспільно-політичним рухам зумовлене більш широкими можливостями останніх. Лібералізація виступає головною передумовою формування суспільно-політичних рухів за недемократичних режимів.

Різноманітність поглядів на визначення суті руху зумовлює виокремлення ряду інших причин його формування, які можна поділити на дві групи: суб'єктивні та об'єктивні. Враховуючи, що останні тісно пов'язані з конкретною ситуацією, вони менш відкриті для узагальнюючого опису, ніж суб'єктивні передумови. Такий причинно-наслідковий аспект, ймовірно, підходить тільки для вивчення конкретних елементів відносно конкретного руху. Тим не менше ряд дослідників виділяють

спільні об'єктивні причини формування руху. Наприклад, загроза погіршення існуючої ситуації у співвідношенні зі страхом може бути ефективнішим засобом для утворення руху, ніж реальне погіршення умов [141, с. 46].

Об'єктивними обставинами формування і зростання впливу суспільно-політичних рухів також є наявність спільних незадоволених інтересів громадян, небажання влади враховувати та адекватно реагувати на різноманітні потреби та інтереси суспільства, а також нездатність партій швидко та вчасно їх реалізовувати, невідповідність класичних політичних інститутів вимогам часу [56, с. 111–115]. Відсутність механізму взаємодії між органами державної влади та суспільними рухами призводить до уповільнення демократичних процесів у суспільстві, що протидіє соціально-економічному та політичному розвитку [8, с. 58–64].

Суб'єктивні передумови формування суспільно-політичних рухів легше узагальнити, оскільки вони є характерними для більшості рухів. Так відчуття невдоволеності власним становищем є головним стимулом до появи руху, хоча його форма визначається іншими, більш об'єктивними факторами (соціальний клімат, історія, особистість). Американський дослідник Р. Абелес вважає, що фактор «почуття невдоволеності» є особливо потужним серед лідерів, але не серед послідовників, і що він відіграє важливу роль тільки на ранніх стадіях суспільного руху [122, р. 119–137]. Крім того, слід підкреслити, що процес порівняння не слід зосереджувати навколо індивіда. Колективне почуття спільності (умова членства) є більш потужним джерелом невдоволення і войовничості, ніж особиста депривація. Х. Кентріл перераховує різні джерела незадоволеності (зазвичай це дискримінація та почуття несправедливості), які можуть призвести до критичної ситуації, «коли індивід стикається з хаотичністю зовнішнього середовища, яке він не може, проте хоче інтерпретувати» [140, с. 63].

Передумовами утворення суспільно-політичних рухів також можуть бути процеси індустріалізації та урбанізації, які формують високий рівень моральної згуртованості населення, ізолюють індивідів, викликають прагнення до солідарності. Так польський дослідник П. Штомпка наголошує, що перевага демократичних цінностей сприяє громадській активності, небайдужості до

суспільних проблем і тому стає основою для формування суспільно-політичних рухів [118]. Важливу роль відіграють ЗМІ, які дають змогу порівняти власне життя з життям інших, на підставі чого виникають соціально-психологічні умови для розвитку суспільно-політичних рухів.

Російський вчений Є. Хаванов до причин участі в діяльності суспільно-політичних рухів відносить: 1) «наявність спільних інтересів, які не поміщаються у вузькі рамки партійних програм, розрахованих, як правило, на інтереси окремих класів та груп»; 2) «ускладнення соціального складу суспільства», поява нових груп та прошарків, що веде до значної диференціації запитів, потреб, інтересів населення; 3) привабливість рухів, яка полягає в тому, що їх діяльність будується на ініціативі людей, «відсутнє обов'язкове членство з дисципліною та іншими атрибутами організації, які впливають з нього»; 4) за допомогою рухів населення може здійснювати тиск на органи влади. При цьому автор наголошував на особливій ролі рухів, які виступають об'єднуючою ланкою між громадянським суспільством та органами влади [91, с. 59–63]. У свою чергу американський вчений Б. МакЛафлін виділяє три види мотиваційних чинників, які дають поштовх участі у суспільно-політичних рухах: особистісні характеристики, соціальний контекст та ідеологія як відповідь на ситуацію [226, с. 69–71]. Перший чинник, на думку більшості дослідників, є визначальним і заслуговує на детальне вивчення.

Схильність багатьох авторів до психологічного, особистісно-орієнтованого підходу до суспільно-політичних рухів позначається на важливості вивчення структури руху, його соціального складу. Акторів руху розглядають як значущих агентів, які активно беруть участь у створенні і підтримці задумів для виборців, супротивників, очевидців або спостерігачів [252, с. 197–218]. Особливе місце в діяльності суспільно-політичних рухів належить лідерству, пріоритетність дослідження якого визначається тим фактом, що лідери спрямовують напрям розвитку руху, а також від них значною мірою залежить його подальша доля.

Поняття лідерства у межах суспільно-політичного руху розглядалося представниками різних парадигм. Теорія колективної поведінки розглядала лідерів як осіб, що створюють стимул для руху шляхом визначення існуючих проблем,

надання прикладів дій, їх спрямування та координацію [212]. Теоретики парадигми мобілізації ресурсів визначали лідерів як політичних підприємців, які мобілізують ресурси та створюють організації у відповідь на стимули, ризики та можливості [224]. Прихильники руху розглядалися як раціональні суб'єкти, які наслідують успішних керівників [223, с. 1212–1241]. Такі фактори, як наявність зовнішньої підтримки та громадський контроль, впливають на появу лідерів [231, с. 157–159].

Лідери рухів, як правило, походять з освічених середніх (або вищих) класів, є здебільшого чоловічої статі, і, як правило, поділяють расову або етнічну приналежність своїх прихильників [229]. Очевидно, що привілейованість класу, до якого належать лідери, забезпечує їх фінансовими ресурсами і соціальними контактами, які часто є недоступними для рядових членів. Ці ресурси є важливими тому, що рухи часто захищають інтереси груп людей, які не володіють значними ресурсами. Тим не менше, високий освітній рівень є ключовим ресурсом, що одержує лідер із власного привілейованого походження. Успіх руху залежить від належного здійснення безлічі інтелектуальних завдань (обговорень, публічних виступів тощо), що потребують відповідного рівня освіти. Проте, це не означає, що всі лідери руху повинні мати привілейоване походження або обов'язково здобути вищу освіту. Важливу роль також відіграє практичний досвід [238, с. 55–74].

Діяльність суспільно-політичних рухів, а також їх роль у функціонуванні політичної системи залежить від політичного режиму, який склався в країні. В авторитарних державах діяльність суспільно-політичних рухів є чинником дестабілізації правлячого режиму. Тому в таких країнах суспільно-політичні рухи виступають чинником усунення правлячої еліти від влади та передачі її обраним представникам народу. За недемократичних режимів суспільно-політичні рухи покликані стати загальнонаціональною силою, яка здатна об'єднати навколо себе всіх опозиційно налаштованих громадян задля боротьби з існуючим режимом.

У демократичних державах суспільно-політичні рухи є засобом управлінського впливу. Їх наявність є необхідною умовою існування демократії, оскільки рухи сприяють лібералізації політичної системи, а також є ґрунтовною основою формування громадянського суспільства. Вони виражають ступінь

незадоволення суспільних потреб, впливають на традиційні політичні інститути з метою розв'язання проблем, а також самі намагаються вирішити назрілі питання. Також суспільно-політичні рухи в умовах демократії є важливим каналом залучення людей до політики, джерелом формування політичної еліти, вироблення певних альтернативних рішень чи державної політики в цілому та її реалізації. У такому випадку рухи виступають своєрідним стабілізатором суспільно-політичного життя [8, с. 58–64]. Для створення механізму взаємодії населення та органів державної влади суспільно-політичні рухи беруть активну участь у розробці та прийнятті політичних рішень на всіх його етапах [66, с. 104–112].

Вони забезпечують становлення консолідованої демократії, виконуючи такі функції: 1) структурування суспільства за групами інтересів та представництво і захист інтересів соціальних груп; 2) формулювання вимог із приводу бажаної для різних груп інтересів державної політики; 3) здійснення громадського контролю за діями влади та діяльністю політичних партій; 4) вплив на процес прийняття урядом політичних рішень, легальне лобіювання необхідних для суспільних груп рішень.

Також важливою функцією суспільно-політичних рухів є комунікативна. Їх виникнення є своєрідним індикатором незадоволення суспільних потреб. У таких ситуаціях рухи виступають каналом передачі потреб невдоволених груп людей державним інститутам та іншим центрам прийняття рішень [7, с. 183–191].

Суспільно-політичні рухи виступають спостерігачами у певній суспільній сфері, оскільки добровільно виконують функцію «суспільних жандармів» – фіксують зміни на своїй ділянці роботи, слідкують за дотриманням правових норм і у випадку виникнення певної загрози вони можуть оперативно, привернувши до неї увагу громадськості, державних структур, мобілізувати їх до дій. У діяльності рухів відбувається реалізація людьми права на свободу слова, об'єднання, можливості впливати на деякі законодавчі та урядові ініціативи [8, с. 58–64].

Суспільно-політичні рухи мають велике значення при формуванні партійно-політичних структур суспільства, а в перехідних суспільствах вони часто виконують їх функції [39, с. 66]. Рухи найчастіше спрямовані на досягнення кращого для своїх членів, які, як правило, не мають значного впливу та широких

можливостей для реалізації власного потенціалу в суспільстві. Їх цілі полягають у забезпеченні справедливого контролю над ресурсами та доступу до послуг і ринків, більшому представництві у місцевій політиці, а також забезпеченні гідних умов праці. Рухи розглядають сутність і здійснення влади у суспільстві як основну перешкоду на шляху до досягнення цих цілей, тому вони націлені не на здобуття влади, а на вплив на неї. Суспільно-політичні рухи також відіграють важливу роль у формуванні нації та становленні демократії. Вони сприяють організованості громадян, здатні мотивувати і мобілізувати їх проводити постійну кампанію захисту власних прав та інтересів. Рухи можуть бути джерелами попередження про назрілі питання, оскільки вони, як правило, активно співпрацюють зі своїми членами на місцях, відповідно швидко реагують на проблеми, задовго до того як формальним владним інститутам стало відомо про них.

Суспільно-політичні рухи виступають єднальною ланкою від суспільних потреб та інтересів до організації та здійснення державної влади [129, р. 613]. Вони як інститути громадянського суспільства за демократичного режиму є формою втілення різноманітних суспільних інтересів та їх захисту на рівні публічно-правових відносин [66, с. 104–112]. На всіх етапах розвитку суспільства вони відіграють важливу роль, спрямовуючи «енергію» громадян на творчу діяльність і тим самим знижуючи політичну напругу [56, с. 111–115].

На думку О. Хуснутдінова, суспільно-політичний рух виступає чинником становлення та розвитку суспільства, відіграє в ньому стабілізуючу роль, бере участь у вирішенні складних соціальних проблем, сприяє реалізації прав громадян у всіх сферах суспільного життя, тим самим підвищує взаєморозуміння між державою та громадянами. Суспільно-політичні рухи прискорюють процеси демократизації, сприяють вирішенню соціальних проблем, реалізації конституційних прав [110, с. 374–380].

Особливості діяльності суспільно-політичних рухів за різних політичних режимів дали поштовх вивченню специфіки рухів у різних країнах. Так, О. Яницький досліджував відмінності розвитку суспільно-політичних рухів у країнах Східної та Західної Європи. Він обґрунтував тезу про те, що для західних держав

функціонування суспільно-політичних рухів є нормою культури та політичного життя, тоді як у Східній Європі рухи виникають в умовах відсутності елементів громадянського суспільства [120]. Основними чинниками гальмування процесів розвитку рухів у пострадянських країнах постають потужна адміністративно-командна система, санкції держави, що регулюють активність соціальних суб'єктів; відсутній досвід висування та реалізації ініціатив; часто громадські організації продовжують виступати частиною адміністративної системи [44, с. 91–93].

Напрямки діяльності суспільно-політичних рухів багато в чому залежать від їх типу. Науковці класифікували суспільні рухи на основі численних критеріїв, серед яких: обсяг, хронологія, географічна спрямованість, стратегія, цілі, завдання, наявність економічних ресурсів, членство тощо. Типології суспільно-політичних рухів, як правило, відображають тенденції і проблеми суспільної наукової думки того часу, коли вони були розроблені. Наприклад, класифікація суспільно-політичних рухів на традиційні та нові з'явилася у 1950–1960-х роках як спосіб пояснення відмінностей між ними [145]. Традиційні суспільно-політичні рухи пов'язують із кінцем XIX – поч. XX ст. Вони характеризуються ізольованістю та відчуженістю членів, а також масштабністю. Нові суспільно-політичні рухи датуються другою половиною XX ст. і визначаються як вільно організовані мережі.

Історія суспільно-політичних рухів із кінця XIX до XX ст. включає в себе два основних етапи: індустріальний і постіндустріальний [156]. Індустріальне суспільство дало поштовх до зародження численних рухів робітничого класу, які намагалися покращити умови праці, заробітну плату, розширити права робітників. У постіндустріальний період виникли нові суспільно-політичні рухи, такі як рух за громадянські права, різноманітні жіночі, екологічні рухи тощо, які відрізнялися від традиційних суспільно-політичних рухів індустріальної епохи.

Стратегії та цілі сучасних суспільно-політичних рухів відмінні від таких у традиційних суспільно-політичних рухів. Деякі теоретики і науковці вважають, що нові рухи виникають з численних каналів у суспільстві. Наприклад, вони розглядають діяльність нових рухів як бажання громадянського суспільства до структурних змін. Такі рухи також виникають через зростаючу важливість і

всеохопність інформації в сучасному, заснованому на знаннях, суспільстві. Крім того, нові рухи можна розглядати як неминучий результат зміни соціальних, економічних і політичних відносин у постіндустріальному суспільстві. Вони, як правило, прагнуть до структурної реформи, а не революції, тому не намагаються ліквідувати існуючі політичні та економічні системи і характеризуються самообмеженням радикалізму [145].

На сьогодні існує велика кількість різних класифікацій, проте найпопулярнішою є типологія суспільних рухів, розроблена американським антропологом Д. Аберле у 1966 р. Він виділяє чотири види рухів (в основі – цільова група населення і масштаби діяльності руху): 1) *альтернативні*: масові рухи, які виникли в капіталістичних країнах в останні десятиліття, націлені на вирішення актуальних проблем, спрямовані на здійснення часткових змін у житті людей. Вони не націлені на перетворення існуючої соціальної та політичної системи. Альтернативні рухи, що почали формуватися у 1960–і роки, характеризуються відмінною системою цінностей, відмовою від матеріалізму і розвитком нетрадиційного способу життя; 2) *рухи-порятунки*: метою цих рухів є спасіння людей від того способу життя, що вважається згубним (до такого виду рухів належать, перш за все, релігійні рухи); 3) *реформаторські*: націлені на здійснення часткових соціальних змін з метою усунення несправедливості та нерівності [89, с. 506]. Такі рухи, як правило, мають на меті бажання стимулювати позитивні зміни, сприяти їх здійсненню та досягненню справедливого соціального порядку. Реформаторські рухи, зазвичай, є рухами «одного питання». У багатьох випадках це одне питання є відправною точкою для збільшення платформи змін і соціальної реструктуризації; 4) *революційні*: спрямовані на великомасштабні, радикальні й часто насильницькі зміни в житті суспільства, в якому вони відбуваються [121].

Суспільно-політичні рухи, зазвичай, мають на меті зміну існуючого суспільного ладу. Проте спосіб і міра здійснення таких перетворень можуть відрізнитися. За цим критерієм рухи також можна класифікувати на реформаторські та революційні. Реформаторські рухи виступають за поступові зміни у суспільстві, які будуть зберігати існуючі цінності, але забезпечать кращі засоби для їх реалізації.

Реформаторські рухи можуть діяти тільки у демократичному суспільстві, де у людей є свобода критикувати існуючі інститути і забезпечувати зміни. Прикладами таких рухів є: рухи за скасування недоторканості, збереження природи, контролю за зростанням населення, дотримання громадянських прав тощо [216]. Революційні рухи прагнуть кардинально змінити панівні ідеології, владні інститути, існуючий соціальний лад чи політичний режим. У своїй діяльності вони можуть опиратися на силу або загрозу її застосування. Діяльність революційного руху є дієвою і необхідною в умовах, коли реформа блокується владою і революція залишається єдиною народною альтернативою покращити власне становище.

Деякі науковці при характеристиці суспільно-політичних рухів наголошують на необхідності дослідження напрямку і швидкості змін, спричинених рухами. У такому випадку революційні рухи передбачають швидкі зміни, в той час як реформаторський рух має на меті здійснення повільних та еволюційних змін.

Існують й інші типології рухів. Так американський дослідник Дж. МакКі пропонує класифікувати суспільні рухи на основі декількох критеріїв. За інститутом, до якого вони належать, рухи можна поділити на політичні, економічні, релігійні тощо; за категоріями зацікавлених осіб – робітничі, селянські, молодіжні, жіночі тощо; за об'ємом їх соціальних цілей – реформістські, революційні, специфічні тощо [225]. За критерієм ставлення до існуючого ладу виділяють рухи опору, консервативні та експресивні рухи. Перші не намагаються досягнути певних змін, а навпаки блокують їх введення або мають на меті скасувати вже здійснені перетворення. Якщо передумовами утворення революційних рухів є зростання незадоволеності серед людей повільною швидкістю соціальних змін, то рухи опору виникають тому, що люди вважають такі зміни надто швидкими. Консервативні рухи є схожими до рухів-опору і прагнуть зберегти існуючий стан речей.

Експресивні суспільно-політичні рухи виникають, як правило, тоді, коли люди починають розуміти, що вони не мають змоги залишатися поза соціальною системою, при цьому відчуваючи себе безсилими перед нею. Такі суспільні рухи відрізняються прагненням здійснити не інституційні зміни, а ціннісні (наприклад, релігійні рухи або рухи субкультур) [141, р. 41].

Реакційні рухи або «рухи за відродження» націлені на повернення проведених соціальних змін. Вони підкреслюють важливість традиційних цінностей, ідеологій та інституційних механізмів.

Утопічні рухи прагнуть створити ідеальну суспільну систему або досконале суспільство, яке може бути сформоване лише в уяві людини, а не в реальності. Такі рухи базуються на уявленні про людину, в основному, як чуйну та альтруїстичну особистість. Утопічні ідеали і засоби їх досягнення часто розпливчасті, але значна кількість утопічних рухів мають цілком конкретні програми на соціальні зміни.

За соціальним складом рухи можна поділити на молодіжні, селянські, жіночі, міграційні тощо. За цілями, які рухи ставлять перед собою, можна виокремити наступні їх види: 1) нормоорієнтовані, що керуються утилітарними цілями, наприклад, спрямовані на поліпшення умов праці; 2) ціннісноорієнтовані, мотивуються ідеальними цілями: для них характерні розвинені ідеології, що містять обґрунтування їх цілей і методів, перспективні програми і харизматичні лідери.

Американський соціолог Г. Блумер виділив такі види суспільно-політичних рухів: 1) загальні: мають на меті здійснення певних, зокрема культурних, перетворень, а також зміну цінностей у суспільстві (робітничі, молодіжні, жіночі, рухи за мир тощо). Характерними рисами цього виду рухів є: слабка організованість, відсутність постійного членства та стійкого керівництва. Лідери загальних рухів відіграють важливу роль не тому, що вони здійснюють керівний контроль над суспільним рухом, а через те, що вони завдають «темпу». Ці рухи розвиваються переважно неформально, непомітно та часто неофіційно. Загальний суспільний рух у значній мірі підпорядкований механізмам масової поведінки і є основою для формування специфічних рухів; 2) специфічні: рухи з чітко визначеною метою та детальною організаційною структурою (реформаторські, революційні). Прикладом такого виду рухів був рух за скасування рабства. Особливостями цих рухів є те, що вони добре структуровані, мають чітко окреслену мету, їх члени віддані та вірні один одному; 3) експресивні: не націлені на зміну існуючого стану, а впливають лише на організацію життя окремих груп людей (релігійні рухи) [76, с. 113–124].

Дж. Кілліан надає значення цінностям, тобто тому, що визначає цілі, які будуть отримані в добровільному прагненні членів рухів. Він виділяє прогресивні, консервативні та реакційні рухи; всеосяжні та обмежені, явні і неявні [195, с. 9–53].

Р. Тернер і Дж. Кілліан наголошують на трьох основних аспектах суспільно-політичних рухів: цінності, влада та участь. Відповідно до цього вони виділяють три ідеальні типи рухів, залежно від того, якою мірою орієнтований рух на один із аспектів. Так вони вирізняють ціннісноорієнтовані, владноорієнтовані та орієнтовані на участь рухи [194].

Рухи також мають різний масштаб діяльності. Наприклад, існують суспільно-політичні рухи, які обмежені локальною політикою, а є такі, діяльність яких здійснюється у міжнародному середовищі [166]. За метою та сферами діяльності суспільні рухи прийнято поділяти на пацифістські, жіночі, екологічні, молодіжні, рухи за расову та національну рівноправність, релігійні тощо. За способами та методами дії є насильницькі та ненасильницькі суспільно-політичні рухи.

За ставленням до існуючої політичної системи суспільно-політичні рухи можна поділити на дві групи: 1) рухи, спрямовані на злам системи або на її якісну зміну (антифашистські, антиколоніальні, демократичні, посткомуністичні рухи тощо); 2) рухи, націлені на часткову зміну системи (екологічні, пацифістські, суфражистські рухи тощо). До першої групи, на нашу думку, належать транзитні рухи – ті, які існують у період трансформації політичних систем. Кожна з трьох «хвиль» демократизації виокремлених С. Хантінгтоном характеризувалася формуванням певного типу транзитного руху. Так перша і друга «хвилі» демократизації, що тривали з 1820 до 1920–х та з 1940 до 1960–х років відповідно характеризувалися розпадом колоніальних імперій і появою нових держав на карті світу [106]. Цим процесам передувало утворення антиколоніальних, національно-визвольних рухів спершу в країнах Латинської Америки, пізніше в Африці та Азії. Ці рухи можемо визначати як транзитні, оскільки вони мали на меті змінити існуючу політичну систему, протидіючи політиці колоніалізму.

Третя «хвиля» демократизації, що припадає на 1970–1990 роки, характеризувалася утворенням антикомуністичних і посткомуністичних рухів у

країнах ЦСЄ, що теж мали на меті злам або суттєве реформування політичної системи. Зважаючи на положення теорії демократичного транзиту, ці рухи можна вважати різновидом транзитних, як й антиколоніальні рухи в період першої та другої «хвиль» демократизацій.

Утворенню транзитних суспільно-політичних рухів, як і будь-яких інших, передувало формування почуття неспокою і незадоволеності у певної кількості людей. Цей соціальний неспокій, що, зазвичай, стає більш узагальненим популярним стимулом, часто описується декількома невизначеними термінами (агітація, занепокоєння), у зв'язку з відсутністю організації та формалізації рухів на їх початковій стадії. Основними засобами взаємодії у цей період є розмови, бесіди, обговорення та сприйняття прикладів.

У подальшому відбувається формування активного ядра руху (керівників, впливових комітетів і т.д.) та мобілізація великої кількості прихильників за допомогою пропаганди, демонстрацій, зборів, іншого роду заходів. Це сприяє формуванню більш стійкого переконання в справедливості здійснюваної справи і веде до активної участі, набору прихильників, усунення противників.

Усі суспільно-політичні рухи, як правило, прагнуть до більшої організації для того, щоб досягти своїх цілей. Це передбачає розвиток тактики, поділ завдань і дій у прагненні руху стати інституціоналізованим.

Американський дослідник Р. Хоппер зазначав, що послідовні моменти розвитку суспільно-політичних рухів аналогічні стадіям життєвого циклу революційного процесу. Він описує цей процес у чотирьох послідовних етапах, кожен із яких містить елементи підготовки наступних: 1) попередній етап масового хвилювання і заворушення (домінуючою соціальною формою виступає анонімна і неорганізована психологічна маса з незначною взаємодією, через їх маргінальну позицію відчужені особи спонукають початок соціальної дезорганізації через невідповідність поглядів і цінностей); 2) масовий етап хвилювання і заворушення натовпу (соціальне «зараження»; руйнування старих моделей поведінки та підготовка нових); 3) формальний етап формулювання проблем і формування громадськості (фіксація мотивів і остаточне оформлення цілей, розробка

організаційної структури з лідерами, програмами, доктринами і традиціями); 4) інституційний етап легалізації та соціальної організації [183, с. 270–279].

Модель Р. Хоппера неодноразово критикували за те, що автор розглядав революцію лише як розпад гармонії, стабільності та рівноваги в суспільстві. На противагу цьому твердженню, ряд дослідників зазначали, що революція виступає особливою формою нормальної еволюції й соціальних змін [141, с. 53]. Не зважаючи на свої недоліки, модель Р. Хоппера може бути використана при дослідженні діяльності суспільно-політичних рухів.

Г. Блумер виокремив чотири стадії розвитку суспільно-політичних рухів: 1) виникнення (етап «соціального занепокоєння»); 2) об'єднання; 3) бюрократизація (формалізація); 4) занепад (інституціоналізація). Першу стадію вчений визначає як етап «соціального занепокоєння», для якого характерний початок оформлення організаційної структури та підготовка до активної діяльності. На цій стадії люди охоплені почуттям тривоги, виникає широке масове незадоволення, спричинене незгодою деяких потенційних учасників руху з певними політичними умовами. Проте вони не вчиняють ніяких дій, щоб усунути ці проблеми, оскільки їх протести ще не мають колективного стратегічного характеру. З часом під впливом ЗМІ незадоволення зростає, що породжує суспільно-політичний рух.

На другій стадії відбувається уточнення цілей, діяльність руху стає більш відкритою, вибудовується певна стратегія. Відбувається усвідомлення того, що існує певне незадоволення, а також розуміння того, хто за що відповідальний.

Стадія бюрократизації, або, як її називав Г. Блумер, формалізації характеризується високим рівнем організованості та коаліційно орієнтованими стратегіями. Рухи володіють професійним штабом працівників, які виконують доручені їм функції, що виключає непрофесіоналізм та спонтанність. Велика кількість рухів не здатна пройти цю стадію, оскільки для членів руху та його лідерів важко підтримувати емоційне захоплення та протестні настрої, тому що більшість часу зайнята організаційною роботою.

Занепад або інституціоналізація передбачає перетворення руху в організацію із визначеним складом і чіткою організаційною структурою [145].

На відміну від Г. Блумера, польський соціолог Є. Вятр розрізняє п'ять стадій, притаманних рухам: 1) стадія утворення передумов руху. На основі невдоволення наявним станом речей назріває потреба в певних діях, спрямованих на зміну такої ситуації, пошуку активних індивідів, які б згуртували людей навколо спільної проблеми. Це призводить до створення ініціативної групи; 2) стадія артикуляції вимог руху. На цій стадії відбувається вибір найістотнішого, спільного прагнення на основі об'єднання індивідуальних вимог. Наслідком цього етапу є поява певних програмних документів руху, а також ідентифікація його з певною ідеологією; 3) стадія агітації, де відбувається залучення до діяльності руху нових членів; 4) стадія розвинутої політичної діяльності, під час якої розпочинається діяльність із реалізації основних вимог і завдань руху. Ця стадія є найважливішою, оскільки дає змогу перевірити життєздатність руху, а також його відповідність потребам суспільного розвитку; 5) стадія затухання суспільно-політичного руху настає тоді, коли цілі руху досягнуті, або їх неможливо досягнути. Утакому разі рух або припиняє своє існування, або трансформується в політичну партію. Як зазначає Є. Вятр, ці стадії руху не обов'язково присутні в кожному русі. В окремих випадках певні етапи розвитку суспільного руху можуть бути поєднані чи взагалі відсутні [19].

Діяльність суспільно-політичного руху закінчується стадією згасання. Рух може припинити своє існування навіть на ранніх стадіях свого розвитку. Під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів, після досягнення поставленої мети, або зникнення причин, які зумовили його появу, рух розпадається або ж трансформується у політичну партію.

Існує декілька причин розпаду руху. По-перше, якщо учасники досягли своїх цілей, згасання руху вказує на успіх. Наприклад, рух жінок за виборче право припинив своє існування після того, як це право було їм надано. Проте такі успіхи бувають рідко, тому що небагато з суспільно-політичних рухів мають єдину мету. Найчастіше вирішення однієї проблеми призводить до виникнення нових. По-друге, рух може розпастися через організаційні фактори, до яких відносять погане керівництво, втрату інтересу у прихильників, недостатнє фінансування чи тиск із

боку влади. Деякі люди втрачають інтерес до руху, коли першочерговий запал змінюється рутинною роботою. Ще одна проблема – роздрібленість через внутрішні конфлікти, які стосуються цілей і стратегій. По-третє, суспільно-політичний рух може розпастися, якщо влада заставить лідерів відмовитися від їхньої мети, запропонувавши гроші, престижне становище та інші витрати.

Трансформація суспільно-політичних рухів у політичні партії відбулася, зазвичай, у разі виникнення нових завдань на основі вирішення попередніх. Реалізація нових цілей передбачає необхідність боротьби за владу, а не лише вплив на неї, що зумовлює необхідність інституціоналізації рухів. Рух може трансформуватися в одну чи декілька партій, що залежить, перш за все, від здатності керівництва рухів взаємодіяти між собою та йти на компроміс.

Отже, дослідження суспільно-політичних рухів низкою науковців сприяло виокремленню основних парадигм суспільних рухів, серед яких важливе місце займають наступні: парадигма колективної поведінки та масового суспільства, в рамках якої була розроблена теорія відносної депривації; парадигма колективної дії (мобілізації ресурсів); парадигма нових суспільних рухів. Представники цих парадигм розглядають поняття руху з різних і відмінних аспектів, хоча погоджуються з тим, що суспільно-політичні рухи є невід'ємним елементом будь-якого суспільства. Вони виступають своєрідним стабілізатором у демократичних державах, а в авторитарних і тоталітарних суспільствах стають інтегруючою політичною силою, чинником дестабілізації правлячого режиму.

Суспільно-політичні рухи, на нашу думку, можна розглядати у широкому та вузькому значеннях. У широкому – це добровільні об'єднання, що мають на меті вплив на владу заради здійснення певних соціально-політичних змін у суспільстві. У вузькому значенні суспільно-політичні рухи можна визначити як масові об'єднання великої кількості людей, що націлені на зміну політичної системи в цілому чи окремих її частин або протидію цим змінам. Суспільно-політичні рухи як не інституційні форми протесту мають значні важелі впливу на владу, що сприяють їхній результативності, а відтак корисності та необхідності для суспільства.

Аналіз суспільно-політичних рухів дав можливість виокремити універсальні індикатори, що характерні для цього виду неінституційних формувань. До них ми зараховуємо: слабка організаційна структура; зорієнтованість на досягнення визначеної мети, і, відповідно, розмитість ідеології; відсутність розробленої програми дій; об'єднання людей різної ідеологічної приналежності; відсутність фіксованого членства; динамічність і короткотривалість. Ці ознаки відрізняють суспільно-політичні рухи від інших видів асоціацій, зокрема, від політичних партій.

2.2. Політичні партії та партійні системи: методологічні підходи дослідження

Політичні партії є важливим елементом політичної системи, силою, що представляє інтереси різних соціальних груп і забезпечує комунікацію між ними. Високий науковий рівень інтересу до політичних партій пов'язаний із теоретичною та практичною значущістю даних політичних інститутів. Прикладна цінність дослідження партій і партійних систем виражається у можливості зробити висновок про рівень політичного розвитку країн, оскільки партійна система наочно показує, яка концентрація влади та як працює система поділу, демонструє рівень фрагментованості політичної еліти, характер виборчого процесу та ступінь участі громадян у політичному управлінні. Теоретична цінність аналізу зумовлена бажанням зрозуміти природу політичних партій, принципи їх функціонування та характер взаємодії з іншими суб'єктами політичного процесу, класифікувати типи партійних систем, виходячи із кількості та фактичної ролі партій тощо [99].

Виникнення політичних партій у їх сучасному розумінні відбулося порівняно недавно, у XIX ст. [23]. У XX ст. під впливом науково-технічного прогресу політичні партії як інструмент організації суспільства стають необхідними навіть у недемократичних режимах [115, с. 49–50]. Загальновизнаними причинами їх утворення було зростання ролі парламенту у політичному житті, а також поява загального виборчого права [20]. Поряд з інституційними передумовами, Дж. Ла Паломбара і М. Вайнер наголошували на істотній ролі політичних криз і тенденцій модернізації суспільного устрою в процесі виникнення політичних партій. До таких

криз вони зараховували кризу легітимності існуючого ладу, кризу, пов'язану з територіальним устроєм держави та кризу участі, яка пов'язана з прагненням мас до участі в управлінні державою.

Сьогодні у політичній науці існує безліч дефініцій поняття «політична партія», кожне з яких відображає певний етап у дослідженні цього політичного інституту, його місце і роль у політичній системі суспільства. Але в той же час більшість визначень незмінно підкреслюють, що партії є добровільними політичними об'єднаннями громадян, які прагнуть до завоювання і/або здійснення публічної політичної влади з метою реалізації в політиці своїх групових інтересів. Усі вчені акцентують увагу на тому факті, що політичні партії створюються з метою боротьби за владу. Зокрема, засновник сучасної партології М Дюверже визначав партії як організації, які «намагаються захопити владу або брати участь у її здійсненні» і спираються на «підтримку широких верств населення», на відміну від груп тиску [2]. За визначенням Дж. Сарторі, партія – «це будь-яка політична група, що має офіційну назву та бере участь у виборах і здатна шляхом виборів заміщувати державні посади своїми кандидатами» [249]. Більш ширше визначення політичної партії запропонував К. Джанда [188]. Він визначав її як організацію, яка має на меті заміщення урядових посад своїми визначеними представниками.

Намагаючись сформулювати універсальне визначення політичної партії, Д. Ла Паломбара виокремив чотири основні елементи, які конституують політичну партію. Будь-яка партія, вважає він, по-перше, є носієм ідеології або принаймні відбиває конкретну орієнтацію, бачення світу й людини. По-друге, партія – це організація, тобто відносно тривале в часі об'єднання людей, це інститут. По-третє, метою партії є завоювання і здійснення влади. По-четверте, кожна партія прагне забезпечити собі підтримку народу – аж до членства або активної участі в ній [213, р. 424–428]. Ці ознаки відрізняють політичні партії від інших форм політичних об'єднань. Поруч із вищепереліченими характеристиками дослідники виділяють й інші індикатори політичних партій. Так відомий американський політолог Д. Елтер визначає політичні партії як складові елементи політичної системи, підсистему, що

організовує діяльність уряду. Основною ознакою політичних партій він вважає формування громадської думки та розробку політичного курсу [115].

У свою чергу, деякі автори вважають неможливим виокремлення загальних критеріїв для характеристики політичних партій за різних суспільних умов. Вони наголошують на необхідності врахування конкретної ситуації при аналізі партій [115, с. 34]. Разом з тим, більшість дослідників погоджується, що політичні партії є невід'ємним елементом політичної системи. Важливість цього політичного інституту виражається у функціях, які партії здійснюють. До них можна віднести такі: формування політичних цілей і завдань; артикуляцію та інтеграцію соціальних інтересів; політичну ідентифікацію; мобілізацію мас; виборчу функцію; функцію зв'язку та керівництва тощо. Дж. Сарторі до функцій політичних партій, крім вище перелічених, зараховував посередництво в представленні інтересів соціальних груп, прагнення домогтися їх балансу; згладжування конфліктів та їх нейтралізація; підбір і формування політичних лідерів [249]. Також політичні партії відіграють визначальну роль у процесах державотворення, виборчих кампаніях, інституціоналізації політичної діяльності, розвитку парламентаризму, модернізації суспільства тощо [2].

Функції політичних партій часто залежать від їх типу. На сьогодні у політичній науці існує велика кількість класифікацій політичних партій, що зумовлено багатогранністю самого поняття «політична партія». Найпопулярнішою є типологія за організаційною структурою, запропонована М. Дюверже. Вчений виділяє два типи політичних партій: кадрові та масові. Перші є партіями впливових людей, які й виступають осередком партії. Кадрові партії слабоідеологізовані, децентралізовані, їх діяльність є переважно виборчою. Масові партії, у свою чергу, є більш централізованими, вони вже не є партіями іменитих людей, а спрямовані на залучення до своїх лав якнайбільшої кількості людей. Ці партії сильно структуровані та ієрархізовані, для них характерним є наявність партійного апарату, тобто партійних функціонерів, діяльність яких повністю оплачується партією [115].

Сьогодні на зміну масовим партіям М. Дюверже прийшли так звані виборчі та картельні партії. Причинами появи перших були: руйнування соціальних відмінностей між групами, послаблення політичної ідентифікації, розмивання зв'язків між інтересами населення і партіями. Тому в умовах економічного зростання партії почали активно розробляти свої програми, які б відображали інтереси всього населення, а не окремих груп. Таким чином, партії перетворилися на своєрідного посередника між державою і громадянським суспільством [116]. У свою чергу, потреби масової демократизації, зумовлені активізацією широких соціальних верств, змушують всі політичні партії вдосконалювати свою організацію, щоб мати можливість контролювати і постійно впливати на кількість членів партії. Це теж стало передумовою трансформації більшості сучасних партій у партії виборців, які ще називають «партіями для всіх» або «всеохоплюючими» (англ. catch-all party).

Поняття «всеохоплюючої» партії введене О. Кіркхеймером [197], що ґрунтується на практиці розмивання класичних ідеологічних контурів, у більш «туманних» програмних обіцянках, свідомого утворення міжгрупової соціальної бази й елітарного панування в партійному житті, яке демобілізує пересічних партійців [114]. Такі партії не прагнуть розширити ряди власних членів, а намагаються мобілізувати якомога більшу кількість виборців різної соціальної та професійної приналежності.

Лише через 12 років після першого видання О. Кіркхеймера було сформульовано дуже поверхневе визначення «всеохоплюючої» партії, на основі п'яти елементів: 1) ідеологічна гнучкість партії; 2) партійні лідери повинні працювати на ефективність всієї системи, а не ідентифікувати себе зі специфічними цілями організації; 3) зниження ролі індивідуального члена партії; 4) перенесення акценту з класової чи релігійної основи партії на виборців у цілому; 5) забезпечення доступу до різноманітних груп інтересів із фінансових і виборчих причин [22]. Згідно з цим, «всеохоплюючі» партії стають більш професійними і капіталомісткими та значно залежать від державних субсидій і внесків груп інтересів. Ця політична професіоналізація, в

якій експерти і менеджери із спеціалізованими завданнями замінюють стару партійну бюрократію, також підкреслена в працях А. Панеб'янка як «електорально-професійна» партія [60]. Він визначив такого виду партію як вузьке об'єднання професіоналів, орієнтованих на досягнення електорального успіху. У багатьох відношеннях цей тип апелює до традиційної моделі кадрової партії. Але якщо в кадровій партії промисловці, журналісти та адвокати стають політиками лише на час виборчої кампанії, то електорально-професійна партія заснована на постійно діючому штаті політичних організаторів з жорстким поділом функцій і високими кваліфікаційними характеристиками персоналу [22].

«Універсальні», «електорально-професійні» партії або «всеохоплюючі» партії уже не претендують на інтелектуальне та моральне управління масами, орієнтуючись на безпосередній успіх на виборах. Ці «інтеркласові» організації вважають другорядним зростання своїх лав, але намагаються об'єднати навколо себе максимальну кількість виборців різної соціальної, етнічної та іншої приналежності для вирішення головних питань поточного моменту. Такі партії створюють навколо прагматичного лідера (лідерів), найчастіше загальнонаціонального масштабу, котрий пропонує суспільству ідеї злагоди, компромісу, балансу інтересів тощо.

Партії універсального типу («всеохоплюючі», загальнонародні, інтеркласові, електоральні, партії-рухи, партії народного невдоволення, партії однієї проблеми тощо) є свого роду синтезом партій класичних типів – кадрових і масових. Для універсальних партій властивим є відсутність фіксованого членства, потенційний кількісний склад, особливий тип лідера-інтелектуала, який відіграє роль світоглядного символу, відсутність жорстко фіксованих соціальних інтересів [114].

На початку 70-х років ХХ століття з'явився новий тип політичних партій – картельні партії. Виокремлення Р. Кацом і П. Майером такої моделі партійної організації стало наслідком дослідження еволюції організаційних типів політичних партій, на основі взаємин між громадянським суспільством і державою. Вчені стверджують, що партії як динамічні інститути рухаються від громадянського суспільства до держави і це може продовжуватися до того часу,

поки партії не стануть частиною державного апарату. Фактично сам процес перетворення партій в універсальні відбувається в напрямку укріплення їхнього безпосереднього зв'язку з державою, а також посилення зв'язків між партіями. На сучасному етапі політичні партії шукають підтримки радше у держави, аніж у груп інтересів та окремих прихильників. Занепад «партій виборців» та виникнення нового партійного типу Р. Катц та Р. Майер пов'язують, зокрема, з тим, що на системному рівні політика «хапай всіх» досягла межі своїх фінансових можливостей [84]. Наслідком є поява картельних партій, які характеризуються глибоким проникненням партії в державу і є зразком міжпартійної змови [60]. Така партія трактується як механізм розподілу державних посад між професійними групами політиків. Партійна організація втрачає свою важливість, оскільки політики напряму працюють із виборцями. Фактично у картельних партіях поняття членства нівелюється і практично немає жодної різниці між членом і не членом партії [116]. Крім того, такий тип партії базується на широкій коаліційній основі та на скороченні дистанції між виборцями і політичними лідерами [191, с. 8, 20].

Картельні партії займають особливе місце в системі взаємовідносин «громадянське суспільство – політична партія – держава». Вони поступово перестають бути виразниками інтересів конкретної соціальної групи, втрачають функцію посередника між громадянським суспільством і публічною владою [2]. Слід зазначити, що в організаційному плані між виборчою та картельною партіями практично немає різниці, відмінність полягає у взаємовідносинах «партія–держава» [116]. Картельні партії стають більшою мірою агентами держави, опираючись на її адміністративний ресурс і фактично здійснюють свою діяльність за рахунок державного фінансування.

На сьогодні чітке розмежування картельних та всеохоплюючих партій ускладнюється, враховуючи, що розвиток партій це динамічний процес, що має тенденцію до багатовекторної трансформації організаційних форм. Політичні партії постійно модифікуються, змінюючи при цьому ідеологічні та організаційні параметри свого функціонування в залежності від існуючої

соціально-політичної ситуації [2]. У країнах, які перебувають на етапі переходу від різних форм авторитаризму до плюралістичної демократії і у яких ще відсутня усталена політична і партійна система, формуються «транзитні партії». Цей термін вживають здебільшого для визначення політичних партій, які виникли на хвилі демократизації в колишніх авторитарних державах Латинської Америки, ЦСЄ та державах – колишніх республіках СРСР.

Українські дослідники А. Романюк та Ю. Шведа зазначають, що «транзитні партії» відрізняються від політичних партій країн із тривало існуючою демократією. Вони мають риси «політичних рухів» чи «політичних коаліцій», з одного боку, і риси класичних політичних партій, з іншого. Часто вони є конгломератами різних інтересів і груп, які об'єднуються в одне ціле спільною метою. Поряд з тим, їх зорієнтованість на досягнення влади, наявність відповідної політичної платформи, партійних атрибутів (символів, лозунгів), рекрутування членської бази надає їм ознак класичної політичної партії. Як і класичні партії, вони створюють свої власні організаційні структури, борються за власну партійну ідентичність і сприятливі умови партійної діяльності.

Дослідники виділяють три форми транзитних партій. Перша є широким об'єднанням типу «парасолькової структури» чи народного фронту, виникнення яких найчастіше пов'язане з проведенням перших демократичних виборів. Виконують вони завдання максимальної мобілізації підтримки населення на свою користь і протиставлення тим політичним силам, які виступають на підтримку попереднього політичного режиму. Їхня організаційна будова є досить нечіткою і слабо розвиненою. Такими були «Громадянський форум» у Чехословаччині, «Солідарність» у Польщі, «Саюдіс» у Литві. Проте, на нашу думку, народний фронт можна вважати швидше різновидом суспільно-політичного руху, а не формою транзитної політичної партії.

Другою формою транзитних партій виступають оновлені правлячі партії попереднього політичного режиму. Зрозумівши безперспективність захисту «збанкрутілого» режиму, вони часто міняють свої назви, коригують програми і, спираючись на все ще вцілілу організаційну структуру та інертність виборців,

виступають політичною альтернативою прихильникам радикальних суспільних змін. Такою була, наприклад, Соціал-демократична партія Польщі, Угорська демократична партія, Хорватська соціал-демократична партія тощо.

Третя форма транзитних партій – це етнічні партії, які захищають інтереси певних етнічних груп, що зазнавали чи можуть зазнавати утисків від етнічної більшості (наприклад, Словацька національна партія як партія угорської меншини) [86, с. 173–196].

Формування транзитних партій у період трансформації політичних систем зумовило підвищений інтерес до аналізу політичних партій країн ЦСЄ кінця 1980–х початку 1990–х років. Більшість літератури, яка описувала політичні партії країн цього регіону у зазначений період часу, розглядала останні як ще відносно слабкі утворення [124, с. 242]. Опираючись на наявність великої кількості нових партій і рухів, їх частий розпад і реорганізацію, деякі дослідники наголошували на формуванні «непартійних систем» [257], у той час як інші підкреслювали недоречність описувати нові партії «з погляду типових західних критеріїв» [228, с. 173], враховуючи той факт, що політичні партії центрально- та східноєвропейських країн відрізнялися від партій країн Західної Європи. Проте нові партії в країнах ЦСЄ поступово почали відігравати більш важливу роль.

Грунтовне дослідження політичних партій у країнах ЦСЄ кінця 1980–1990–х рр. подано в роботах дослідника європейських партійних систем П. Копецкі. Він вважає, що найперспективнішою організаційною формою політичної партії є «утворення з крихкою електоральною базою, в яких відносно важливу роль відіграє партійне членство, а провідну – партійне керівництво [203, с. 517]. Це пов'язано з рядом обставин: 1) партії змушені звертатися до широкого кола виборців, так як не можуть розраховувати на підтримку електорату із усталеною партійною прихильністю, оскільки при авторитарному режимі, який був характерний для країн ЦСЄ на початку трансформації, подібна прихильність індивідів партії відсутня; 2) партії не прагнуть до збільшення членства тому, що їхні фінансові ресурси не залежать від кількості членів (в цьому відношенні вони значно більше покладаються на державу), а при меншій кількості членів скорочується вірогідність

потенційно потужних викликів існуючому партійному керівництву; 3) деполітизовані громадяни посткомуністичних систем не виявляють особливого бажання ідентифікувати себе із всеохоплюючими ідеологіями та партійними символами: скоріше вони схильні солідаризуватися з сильними особистостями.

Тому, стверджує П. Копецькі, найбільші шанси в посткомуністичній політиці мали партії на зразок «універсальних» або «електорально-професійних», де партійне керівництво відігравало домінуючу роль, а партійна організація – другорядну.

З точки зору більш широкої теорії партійних організацій, головним аргументом є теза про те, що в країнах ЦСЄ партії, швидше за все, демонстрували риси «всеохоплюючої партії» [198, с. 177–200], електорально-професійної партії [232] або картельної партії [191, с. 5–28].

Для політичних партій країн ЦСЄ початку 1990–х років характерною була «крихка» електоральна база. Партії зверталися до більш широкого кола виборців – людей, які голосували або могли голосувати за партію, – замість того, щоб вибрати для представництва інтереси конкретних верств суспільства. Можна виокремити дві основні причини цього. По-перше, лише зовсім небагато потенційних виборців у посткомуністичний період сформували власні чіткі соціальні та партійні уподобання. По-друге, посткомуністичні суспільства були занадто однорідними та недиференційованими для будь-яких партій, щоб мати можливість легко визначити відмінні верстви суспільства, до яких можна апелювати.

За відсутності стійкого електорату у політичних партіях країн ЦСЄ важливу роль відігравало партійне керівництво. З погляду виборців, програмна прихильність більшості партій країн регіону до лібералізму і ринкової економіки робила складною диференціацію між партіями. Тобто «майже всі політичні партії стверджували, що представляють весь народ безпосередньо, без шкоди для приватних інтересів...вони все ще безликі в очах населення і у них відсутня партійна ідентичність» [125, с. 230]. Це призвело до збільшення ролі лідерів, чия популярність часто мала вирішальне значення для успіху партії на виборах.

Через невизначеність соціальної бази в країнах ЦСЄ ускладнювався процес ідеологічної ідентифікації політичних партій [68, с. 155]. Коли партії, що називали себе соціалістичними або соціал-демократичними (наприклад, Угорська соціалістична партія), проводили політику скорочення соціальних видатків і започаткування радикальних економічних реформ, то вони навряд чи дотримувалися проголошеної ними ідеології. З іншого боку, партії не були пов'язані будь-якими політичними програмами і зобов'язаннями, мали високий рівень автономності навіть від влади [47]. Разом з тим, посткомуністичні держави примножували кількість аграрних і селянських партій, а також етнічних партій, які представляли групи меншин: угорців у Румунії і Словаччині або росіян в Естонії та Латвії. Посткомуністичні країни, проте, на етапі трансформації ще не відчували нестачі партій, які б представляли інтереси всіх суспільних груп [119, с. 45].

В цілому у постсоціалістичних країнах переважали об'єднання рухів і партій, недостатньо вкорінених у соціальних структурах і досить розмитих в ідейно-політичному плані. Це були надто динамічні структури, що змінювали свої позиції, розпадалися, об'єднувалися, створювали різні коаліції тощо. У зв'язку з цим ускладнюється можливість класифікації політичних партій в країнах ЦСЄ періоду трансформації політичних систем. Низка дослідників вважають, що опис політичних партій в постсоціалістичних країнах ЦСЄ перебуває поза класичними схемами типології. Разом з тим, на сьогодні у політичній науці існує декілька класифікацій таких політичних партій.

Так особливості партійних організацій та типологію політичних партій у ЦСЄ періоду трансформації політичних систем досліджував американський учений Г. Кічшелт. Він виділяє три «ідеалтипи» партій (харизматичний, клієнтелістський і програмний) та визначає умови, за яких ці типи партій можуть виникнути. Харизматичні партії являють собою «трохи більше, ніж неструктуровану масу людей, згуртованих навколо лідера». Такі партії від природи не стабільні, оскільки, щоб зберегти прихильність послідовників, харизматичні лідери повинні рано чи пізно забезпечити своєму електорату виборчі стимули і стати на шлях організаційного розвитку, в результаті якого харизматична партія перетвориться в

клієнтелістську або програмну. Для клієнтелістських партій характерним є наголос на персональний патронаж. Вони вкладають багато коштів у створення організації, яка ефективно постачає ресурсами своїх послідовників. Подібні партії, однак, уникають витрат на координацію діяльності своїх членів, так як від останніх вимагається не віра в якийсь набір ідеологічних цілей, а особиста лояльність. Програмні партії засновують для реклами ідеалів «бажаного суспільства як колективного блага, яке вони обіцяють забезпечити, і залучення активістів і лідерів, готових пропагувати та втілювати в життя ці ідеали» [200, с. 449]. Програмні партії відносно важче створити, ніж інші типи партій, однак вони «більшою мірою здатні посилити консолідацію і стабільність демократичного режиму, ніж два альтернативних типи» партійної організації [68, с. 152].

На думку вченого, поява програмних партій визначається чотирма факторами: давністю індустріалізації; інституційними характеристиками, зокрема наявністю президентської або парламентської системи; особливостями демократичного транзиту; часом, що пройшов із моменту перших вільних виборів. Виходячи з цієї моделі, вчений припускає, що шанси на появу програмних партій найбільш високими були в Чехії, Угорщині, Польщі та Словенії, дещо менші в Словаччині та країнах Балтії. У Болгарії, Румунії та Югославії набагато вірогідніше було формування клієнтелістських або харизматичних партій.

Над класифікацією політичних партій країн ЦСЄ початку 1990-х років працював німецький політолог Г.-Й. Феєн. Він виділяє такі види партій: 1) посткомуністичні (здебільшого соціалістичні партії і «старі» комуністи, як, наприклад, КПЧМ у Чехії чи Словаччині); 2) нові партії, які поділяються на партії «першого» і «другого» покоління. Партії «першого» покоління – це партії, які утворилися з опозиційних рухів (наприклад, «Солідарність» в Польщі). Вони, як правило, виступали противниками комунізму і часто здобували перемогу на перших демократичних виборах. До таких партій можна віднести «Фідес» в Угорщині, Громадянську демократичну партію в Чехії, «Ісамаалійт» в Естонії, Словенську народну партію та Християнсько-демократичний рух у Словаччині. У другій хвилі до таких партій долучилися «Республіка» в Естонії, «Новий час» у

Латвії, «Громадянська платформа» в Польщі, Словацький демократичний і Словацький християнський союз тощо; 3) традиційні партії: до них належать ті, які за комуністичного режиму були заборонені або ж існували в межах дозволених партійних блоків. У таких партіях важливу роль відігравав релігійний чинник (Християнські демократи у Литві, Християнсько-демократичний союз у Чехії (існує сьогодні)). Ці партії переживали не найкращі часи через внутрішні конфлікти і непорозуміння; 4) популістські партії, які, як правило, націоналістично налаштовані, з відвертим небажанням об'єднуватися з європейськими структурами. Як правило, вони називали себе «незалежними», та, як засвідчує польський досвід із «Самообороною» або Лігою польських родин, спиралися на підтримку значної частини населення. Популізм зростав на тлі невдоволення, розчарування або й навіть роздратування політичними партіями. Саме у молодих демократіях (але й часто у старих) латентною проблемою стала поява популістських партій, які, використовуючи це невдоволення, мобілізують прихильників всіх політичних таборів і можуть досягати, принаймні, короткотермінових успіхів.

Партійні типи, які виділяє Г.-Й. Феен, відрізняються між собою організацією та інфраструктурою. Новоутворені партії, які виникли з громадських ініціатив і опозиційних рухів, дослідники, зазвичай, називають протопартіями [103].

К. Джанда теж здійснив класифікацію політичних партій у країнах ЦСЄ. Він виділяє наступні типи: 1) партії масових демократичних рухів («Солідарність» у Польщі, «Громадянський форум» у Чехії, «Саюдіс» у Литві, «Союз демократичних сил» у Болгарії, «Фронт національного порятунку» в Румунії тощо); 2) партії – залишки комуністичних партій; 3) відновлені довоєнні партії (ліберальні, консервативні, селянські); 4) етнічні партії (угорські партії в Румунії, Словаччині); 5) релігійні партії; 6) партії західних політичних цінностей (феміністичні, захисту навколишнього середовища тощо); 7) «екзотичні» партії (партії шанувальників пива) [188].

Політичні партії країн ЦСЄ кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. можна класифікувати й за ідеологічним критерієм. Хоча, на думку російського дослідника І. Жуковського, у цих країнах досить складно визначити чіткі критерії, за якими

можна розташувати партії (чи коаліції) у центрі політичного спектру при застосуванні традиційного позиціонування партій по осі «праві-ліві» [30, с. 44–46]. Зазвичай можна визначити лише правий та лівий спектри.

У країнах ЦСЄ кінця 1980–1990-х років до числа правих партій зараховували ті, які виступали за максимальну лібералізацію економіки, якнайшвидшу приватизацію державного майна, підкреслюючи своє особливе ставлення до церкви. У риторичі партійних діячів і програмних документах правих партій було відзначене негативне ставлення до періоду історії від моменту закінчення Другої світової війни і до перетворень 1980-х рр., вимогу повсюдного застосування принципу люстрації (наприклад, Ліберально-демократичний конгрес у Польщі).

«Центр» у партійному житті країн ЦСЄ на початку 1990-х років був практично розмитий. Тим не менш, існували партії, котрі називали себе право- чи лівоцентристськими. До перших належали переважно ті, котрі утворилися з антикомуністичних суспільних рухів (наприклад, Угода центристських сил у Польщі, Християнсько-демократичний рух у Словаччині). Лівоцентристськими були ті партії, які, зазвичай, представляли інтереси аграрного сектора, висуваючи в економіці на перший план розвиток сільського господарства (наприклад, Польська селянська партія).

Ліві партії декларували прагнення до збереження державного впливу в економіці. Вони висловлювали прагнення проводити активну соціальну політику, перерозподіл доходів за допомогою прогресивного податку. У лівих партій соціалістичний період історії не викликав роздратування і повного заперечення, при одночасному засудженні найбільш негативних рис соціалістичної системи – відсутності громадянських свобод і політичних переслідувань. До цього виду належали комуністичні та соціал-демократичні партії.

Важливе місце серед політичних партій країн ЦСЄ у 1980–90-х роках займали комуністичні партії. Їх роль була не однаковою у різних країнах регіону, що зумовлено як історичними особливостями, так і політичними умовами того часу. У період трансформації політичних систем у межах правлячих партій почали виокремлюватися групи однодумців, що мали різне бачення на подальшу долю

партії та розвиток країни в цілому. Саме в керівництві цих партій у другій половині 1980–х років з'явилися різні течії. С. Хантінгтон зазначав, що в ході демократичних перетворень можна було виділити три основні групи всередині комуністичних партій: «консерватори», які чинили опір будь-яким змінам, «ліберальні реформатори» та «демократичні реформатори» [59]. Ці групи виділялися за їх відношенням до демократії. Вони перебували у постійній боротьбі між собою, що зумовлювало напруженість у їхніх відносинах. Для С. Хантінгтона ключ до успіху демократичних перетворень у значній мірі залежав від здатності «ліберальних» і «демократичних реформаторів» в урядовій коаліції стримувати антидемократичних «консерваторів» всередині комуністичних партій [186, с. 148–149].

У кінцевому рахунку, з проведенням конкурентних виборів і початком процесу демократичної консолідації, як «консерватори», так і «ліберали» повинні були прийняти певну загальну ідею, щоб комуністичні партії були конкурентоспроможними у виборчому процесі і не зникли з політичної арени. Ця зміна не означала, що вони повинні були відмовитися від своєї опозиції до демократії і реформ, проте необхідно було адаптувати власні програми до нових умов. «Консервативні» та «ліберальні» групи меншою мірою були готові засудити минуле і піти на компроміс щодо програмних цілей партії, у той час як «демократичні реформатори» заради перемоги на виборах були готові до програмних змін.

Група «консерваторів» розглядала комуністичний режим як такий, що сприяв більшою мірою позитивним змінам, ніж негативним. У межах комуністичних партій вони наголошували на необхідності «відродження соціалістичного світогляду» і повернення до норм марксистсько-ленінського демократичного централізму [265, с. 28–33].

У свою чергу, «ліберали» розглядали минуле комуністичного режиму, більш негативно, ніж позитивно. Вони, як правило, займали керівні посади в колишньому комуністичному режимі і, отже, не були готові повністю засудити режим, бо таким чином критикували себе. «Ліберали» підтримували демократичну конкуренцію, хоча й виступали проти «анархічної» конкуренції. Крім того, представники цієї

групи не відмовлялися від майбутнього переходу до соціалізму (демократичним шляхом). У межах партій вони закликали до створення організації, яка імітувала б «сучасні європейські ліві», щоб зберегти прихильність партій до інтересів робітників і селян та послідовно просувати внутрішню дисципліну партій та ідеологічну згуртованість [162, с. 30].

«Демократичні реформатори», як правило, тяжіли до того, що вони називали «соціальною демократією». Під цим поняттям вони мали на увазі повний розрив з минулим. Представники цієї групи стверджували, що вони, на відміну від «лібералів», повністю відмовилися від ідеології марксизму-ленінізму. Вони наголошували на неможливості «повернути назад», що також відрізняло їх від «ліберальних реформаторів». У цілому, «демократичні реформатори» не були високопоставленими чиновниками в колишньому комуністичному режимі, багато з них вступили в партію тільки наприкінці комуністичного правління. «Демократичні реформатори» повною мірою прийняли внутрішній плюралізм партії, прагнули до розширення її соціально-політичної бази за межі інтересів робітників і селян, що розглядалося як ключ до успіху партії на виборах. Таким чином, комуністичні партії, які займали важливе місце в партійних системах країн ЦСЄ, в період посткомуністичної трансформації зазнали суттєвих змін.

Реорганізація комуністичних партій, інституціоналізація суспільно-політичних рухів, а також відновлення раніше заборонених політичних партій вплинули на становлення партійних систем країн ЦСЄ кінця 1980–х – початку 1990–х рр. Х. Крізі зазначав, що не всі суспільно-політичні рухи мали такий вплив, а лише ті, які були здатні розширити сферу конфлікту в масштабах всього суспільства. Вплив таких рухів на партійні системи був значним у кризові періоди, оскільки рухи, що часто були каталізаторами політичних криз, призводили до перегруповання політичних сил і глибоких інституційних реформ [209]. Відповідно, все це відображалося на партійних системах. Останні формуються на основі стійких зв'язків і відносин партій різного типу між собою.

Партійні системи можна визначити як систему взаємозв'язків між політичними партіями, які ухвалюють рішення з приводу існування самої

системи. Характеристики партійної системи залежать від багатьох факторів, зокрема, від рівня розвитку суспільства. Відповідно, в країнах ЦСЄ в період трансформації політичних систем партійні системи мали свої особливості.

Із початком трансформації (особливо після установчих парламентських виборів) спостерігалось бурхливе зростання кількості політичних партій. Способами їх утворення були: а) об'єднання однодумців, б) виділення нових партій з раніше існуючих, в) утворення партій з суспільно-політичних рухів (наприклад, Угорського демократичного форуму з однойменного руху інтелігенції Угорщини, Громадянської демократичної партії з Громадянського форуму в Чехії), г) відновлення старих «історичних» партій. Проте досить швидко більшість політичних партій, що брали участь в установчих виборах, розпалися, трансформувалися або об'єдналися з іншими партіями. Поступово відбувався перехід від формальної чи реально існуючої однопартійності до багатопартійності.

Було проголошено і конституційно закріплено відмову від керівної ролі комуністичних і робітничих партій. У деяких країнах прийнято закони про люстрацію (Угорщина, Чехія, Польща тощо) [205]. Майже для всіх країн було характерним реформування комуністичних партій, розмежування на дві частини і виділення з їхнього середовища реформаторського крила – соціалістичних і соціал-демократичних партій [33, с. 239–260].

Основна боротьба за місця у парламентах велася між демократами і соціалістами. На перших-других парламентських виборах здебільшого спостерігався прихід до влади демократичних партій і їх відступ на другі позиції на наступних виборах або поперемінна зміна демократичної і соціалістичної парламентської більшості. Відзначалася також тенденція збільшення необхідної чисельності членів партії для її утворення. У більшості країн спостерігалася нестійкість партійних систем.

Правовою основою становлення і утвердження багатопартійності виступали: нові конституції або нові редакції колишніх конституцій, які проголошували ідеологічний і політичний плюралізм; закони про політичні партії, що визначали порядок їх утворення; нові виборчі закони, що закріплювали поряд із

мажоритарною, як правило, принципи пропорційної або змішаної виборчих систем; рішення конституційних судів; парламентські регламенти та інші правові акти. Політичні доктрини провідні політичні партії формулювали у своїх програмах.

У процесі становлення багатопартійності в одиничні правові акти конституційного рівня включалися положення «про відділення» політичних партій та суспільно-політичних рухів від держави. Ці норми – прояв концепції «громадянського суспільства, незалежного від держави». Політичні партії, будучи відносно незалежними, самоорганізуючими суспільними об'єднаннями, не розривали зв'язків із державою, а взаємодіяли з нею. У складній взаємодії держави і громадянського суспільства політичним партіям відводилася важлива єднальна роль – сприяння «формуванню і вираженню політичної волі громадян» (наприклад, ч. 3 ст. 11 Конституції Болгарії) [150] з метою «впливати демократичними методами на формування політики держави» (наприклад, ч. 1 ст. 11 Конституції Польщі) [152]. Сила демократичних політичних партій, у тому числі опозиційних, полягала не в створенні «відокремленого» від держави і опозиційно налаштованого до неї громадянського суспільства, а в ефективності конструктивної роботи в демократичних інститутах держави в інтересах охорони прав і свобод людини і громадянина, забезпечення стабільності і безпеки суспільства. Правова соціальна держава могла виконати своє конституційне призначення, особливо на етапі демократичного переходу, тільки спираючись на громадянське суспільство, яке взаємодіяло з нею, а не протистояло їй.

К. фон Бойме вважає, що в період демократизації значний вплив на формування партійних систем справляють наступні чинники: 1) консолідація кордонів національних держав; 2) вибір форми правління; 3) вибір виборчої системи [240].

На відміну від країн Західної Європи, де процес партійного будівництва відбувався знизу, в країнах ЦСЄ спершу відбувається інституційне оформлення еліт (груп інтересів), а вже пізніше створені умови для виникнення та інституціоналізації політичних партій. Звідси і констатація дослідниками низького рівня політичної участі в країнах демократії «третьої хвилі».

Аналіз особливостей партійних систем країн ЦСЄ періоду 1980–1990-х років дає можливість класифікувати партійні системи країн регіону досліджуваного нами періоду за різними критеріями. Так, М. Дюверже на основі кількісного критерію виділяє три види партійних систем: однопартійні, двопартійні та багатопартійні. Відповідно, як зазначалося вище, партійні системи країн ЦСЄ періоду трансформації політичних систем еволюціонували від однопартійності до багатопартійності.

Більш детальною є типологія партійних систем Дж. Сарторі. В її основі дві змінні: кількість партій, що змагаються, та ідеологічна відстань між ними. З одного боку, дослідник вказує на те, що кількість партій демонструє особливість політичної системи: ступінь фрагментації політичної влади, наскільки вона розсіяна чи сконцентрована. З іншого боку, кількість партій впливає на тактику партійного змагання та формування парламентської коаліції. За вищезазначеними критеріями вчений виділив сім типів партійних систем: 1) однопартійна: управління здійснюється однією партією, керівна роль якої закріплюється конституційно, утворення інших партій забороняється. Характерна для авторитарних та тоталітарних політичних режимів; 2) гегемоністська: характеризується наявністю декількох політичних сил і панівним становищем однієї партії за відсутності реальної партійної конкуренції. Всі інші партії мають організаційну автономію, проте визнають керівну роль правлячої партії; 3) система домінуючої партії передбачає існування кількох партій, одна з яких упродовж тривалого часу (понад 20 років) перемагає на виборах і одноосібно формує уряд. Система домінування визначається демократичним політичним режимом, стабільністю однопартійного урядування і незначною ефективністю опозиції; 4) двопартійна: характеризується наявністю кількох політичних партій, проте передбачає існування двох партій, значно пріоритетніших за інші. Уряд формується однією з двох партій, яка перемогла на виборах, при цьому зберігається впливовість опозиційної партії, яка прогнала вибори. Біпартизм дає змогу забезпечити відносну стабільність влади, оскільки створюється однопартійний уряд, який у своїх діях не обтяжений

коаліційними угодами. Характерна для демократичного політичного режиму; 5) багатопартійна система поміркованого (обмеженого) плюралізму передбачає: наявність багатьох політичних партій, представництво в парламенті лише кількох партій; репрезентація в уряді деяких із представлених у парламенті партій; відсутність позасистемної опозиції; демократичний політичний режим; 6) багатопартійна система поляризованого (крайнього) плюралізму має місце за демократичного політичного режиму; характеризується наявністю багатьох політичних партій, гостротою ідеологічних розмежувань між ними, присутністю серед опозиційних партій позасистемних, наявністю двосторонньої деструктивної опозиції. За цієї системи функціонує декілька політичних партій, об'єднаних у два чи більше великі блоки, які сприяють консолідації політичних сил; 7) система роздрібленої партії (атомізована) існує за демократичного або авторитарного політичного режиму, характеризується незначною впливовістю усіх партій, присутністю серед опозиційних партій позасистемних. Формування уряду здійснюється на позапартійній основі або на основі широкої коаліції. Атомізована система найменш стабільна та найменш ефективна з усіх партійних систем [249].

Партійні системи країн ЦСЄ на початку 1990–х років можна характеризувати як багатопартійні системи обмеженого й поляризованого плюралізму (перші були властиві для Болгарії, Литви, Румунії, Словаччини, а другі – для Естонії, Польщі та Словенії) [87, с. 300]. Це свідчить про те, що політичні партії країн ЦСЄ кінця 1980–х – початку 1990–х років у процесі становлення багатопартійності досить швидко пройшли шлях від повністю контрольованих державою (у соціалістичний період) до їх сучасного відносно чи повністю незалежного (у межах конституційних і законодавчих норм) статусу. Цей статус обумовлений не тільки суб'єктивною позицією законодавця щодо необхідності багатопартійності, але й об'єктивними факторами: реальним рівнем зрілості правового громадянського суспільства.

Висновки до Розділу 2

Значна кількість напрацювань у ході аналізу феномену суспільно-політичних рухів, а також наявність низки парадигм їх дослідження свідчить про важливу роль цих формувань у суспільстві. Узагальнено, що суспільно-політичні рухи можна розглядати у широкому та вузькому значеннях. У широкому – суспільно-політичні рухи виступають добровільними об'єднаннями, що мають на меті вплив на владу заради здійснення певних соціально-політичних змін у суспільстві. У вузькому значенні суспільно-політичні рухи можна визначити як масові об'єднання великої кількості людей, що націлені на зміну політичної системи в цілому чи окремих її частин або протидію цим змінам.

Аналіз дефініцій поняття «суспільно-політичного руху» дало можливість виокремити низку універсальних індикаторів руху, до яких належать: слабка організаційна структура; зорієнтованість на досягнення визначеної мети і, відповідно, розмитість ідеології; відсутність розробленої програми дій; об'єднання людей різної ідеологічної приналежності; відсутність фіксованого членства; динамічність і короткотривалість. Ці характеристики відрізняють суспільно-політичні рухи від інших видів асоціацій (профспілок, громадських організацій, груп тиску, неурядових організацій тощо), з якими їх часто порівнюють.

Суспільно-політичні рухи мають значні важелі впливу на владу, що сприяють їхній результативності, а відтак корисності та необхідності для будь-якого суспільства. Їх діяльність є необхідною як в недемократичних режимах, так і в умовах демократії. У першому випадку рухи виступають чинником дестабілізації правлячого режиму, формують опозицію, яка здатна шляхом об'єднання навколо себе всіх інших опозиційно налаштованих громадян стати загальнонаціональною силою у боротьбі з правлячою елітою. У демократичних державах наявність суспільно-політичних рухів є необхідною умовою існування цього режиму, оскільки рухи сприяють лібералізації політичної системи, а також є ґрунтовною основою формування громадянського суспільства.

Виникнення суспільно-політичних рухів пов'язане з рядом об'єктивних та суб'єктивних передумов. Перші важче узагальнити, враховуючи, що вони залежать

від конкретної ситуації, другі пов'язані, перш за все, з відчуттям невдоволеності власним становищем. Основною передумовою формування суспільно-політичних рухів у недемократичних режимах виступає процес лібералізації.

Важливу роль у формуванні та визначенні подальшого напрямку діяльності руху відіграє лідер. Від його здатності мобілізувати членів руху, організовувати роботу, правильно визначати завдання та цілі залежить подальший успіх руху.

Напрямок діяльності руху також багато в чому залежить від його типу. Суспільно-політичні рухи за ставленням до існуючої політичної системи можна класифікувати на дві групи: 1) рухи, спрямовані на злам системи або на її якісну зміну (антифашистські, антиколоніальні, демократичні рухи); 2) рухи націлені на часткову зміну системи (екологічні, пацифістські, суфражистські рухи). До першої групи належать рухи, які мали місце переважно в період трансформації політичних систем, тому їх можна характеризувати як транзитні. До такого типу рухів належать антикомуністичні та посткомуністичні рухи в країнах ЦСЄ періоду трансформації політичних систем.

Не зважаючи на наявність певних особливостей в цілях та завданнях різних рухів, все ж можна стверджувати, що всі вони проходять певні етапи розвитку, що завершується занепадом руху або його трансформацією у політичну партію/політичні партії. Остання є добровільним політичним об'єднанням громадян, яке прагне до завоювання політичної влади з метою реалізації своїх групових інтересів. Політичні партії країн ЦСЄ періоду трансформації політичних систем відрізнялися від подібних утворень в консолідованих демократіях.

Крихка електоральна база, труднощі ідеологічної ідентифікації, а також пасивність громадян країн ЦСЄ дає можливість стверджувати про формування в країнах регіону того часу так званих «всеохоплюючих» або універсальних партій, спрямованих на збільшення кількості власних прихильників, а не на розширення власних рядів. Політичні партії цього періоду були «транзитними партіями», що поєднували в собі риси політичних рухів і класичних політичних партій.

Реорганізація комуністичних партій, інституціоналізація суспільно-політичних рухів, а також відновлення раніше заборонених партій вплинули на

партійні системи країн ЦСЄ кінця 80–х – початку 90–х рр. ХХ ст. За типологією Дж. Сарторі партійні системи країн ЦСЄ на початку 1990–х років характеризувалися як багатопартійні системи обмеженого й поляризованого плюралізму. Правове закріплення багатопартійності в конституціях і законах свідчило про успішність демократичного транзиту в країнах ЦСЄ.

Результати 2 розділу дисертації були апробовані у трьох наукових статтях фахових видань України та закордонних наукових журналів: Чміль І. Теоретико-методологічні засади дослідження суспільних рухів / І. Чміль // *Evropský politický a právní diskurz. – Svazek 1. – 6. vydání. – Brno, 2014. – S. 106–125*; Чміль І. Протестні рухи країн Центрально-Східної Європи у 1980-1990 рр. (на прикладі Польщі, Чехії та Словаччини) / І. Чміль // *Вісник Львівського університету: Серія філос.-політолог. студії. – Львів, 2015. – Вип. 6. – С. 238–247*; Чміль І. Особливості трансформації суспільних рухів у політичні партії (на прикладі Чехії та Словаччини) / І. Чміль // *Studium Europy Środkowej i Wschodniej. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie. – Kutno, 2015. – nr. 3. – S. 7–16*; а також трьох тезах доповідей на всеукраїнських та міжнародних конференціях: Чміль І. Теоретико-методологічні засади дослідження суспільних рухів / І. Чміль // *Тези звітної наукової конференції філософського факультету. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – Вип. 11. – С. 183–188.*; Чміль І. Особливості трансформації політичних систем країн Центрально-Східної Європи як передумова появи нових політичних партій / І. Чміль // *Науковий діалог «Схід-Захід» : матер. III Всеукр. наук.-практ. конференції з міжнародною участю (м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2014. – Ч. 4. – С. 46–49*; Чміль І. Кризи суспільних рухів у країнах Центрально-Східної Європи / І. Чміль // *Політичні кризи в державах та регіонах Європи: внутрішні передумови та зовнішні виклики у ХХ – на початку ХХІ століть : матер. Міжнар. наук. конференції. – Ужгород, 2014. – С. 114–117.*

РОЗДІЛ 3.

ДІЯЛЬНІСТЬ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

3.1. Чинники формування суспільно-політичних рухів у країнах Центрально-Східної Європи

Формування посткомуністичних рухів у країнах ЦСЄ супроводжувалося національними особливостями розвитку кожної з досліджуваних країн. Це зумовило наявність певних відмінностей у форматі посткомуністичних об'єднань. Тому при їх характеристиці ми використовуємо поняття транзитного суспільно-політичного руху в його широкому значенні.

Крім національних особливостей, транзитні рухи країн ЦСЄ демонстрували певну регіональну специфіку формування і діяльності. Відповідно можна стверджувати про наявність спільних індикаторів (характеристик) цих рухів. До них ми зараховуємо наступні: 1) передумови: транзитні рухи виникли як реакція на необхідність змін, на недовіру до комуністичної влади в період назріваючих криз; 2) мета: вони були альтернативою комунізму, прагнули ліквідації монополії комуністичних партій на владу, демократизації, а в окремих випадках – досягнення незалежності чи автономії; 3) склад: характеризувалися різноманітністю соціального складу (у віковому аспекті, матеріальному, ідеологічному тощо); 4) ідеологія: внутрішній плюралізм рухів стосувався й ідеології, яка не була чіткою. Для транзитних рухів ідеологія не була чинником згуртування, для цих рухів головною була мета, яка здебільшого об'єднувала в лавах рухів представників як лівих, так і правих ідеологій; 5) роль лідерів: враховуючи, що ідеологія в транзитних рухах була розмитою, вони мали потребу в персоналізації. Лідерів у керівництві рухів, як правило, було декілька, що спричинене бажанням не допустити повторного зосередження влади в одних руках, а також не до кінця структурованою формою і неоднорідним складом. Лідери сприяли інтеграції активістів руху навколо визначених цілей. У Польщі та Чехії за ініціативи харизматичних лідерів Л. Валенси та В. Клауса відповідно розпочався процес трансформації суспільно-політичних рухів у політичні партії; 6) методи діяльності:

транзитні рухи, як правило, діяли публічно та мирно (за винятком Румунії), організовуючи різного роду мітинги та демонстрації. Публічність рухів була способом залучення нових членів до їхнього складу. Виняток становили рухи Угорщини, Словенії та Хорватії, діяльність яких була кабінетною, що зумовлено форматом опозиції у цих країнах; 7) організаційна структура: транзитні рухи – динамічні структури, що утворилися, як правило, в столицях (за винятком «Солідарності», що взяла початок з Гданська) і на перших етапах своєї діяльності мали представництво лише в найбільших містах; 8) опозиційність: суспільно-політичні рухи країн ЦСЄ періоду трансформації політичних систем протидіяли комуністичній владі, тому їх можна характеризувати як опозиційні. Антикомунізм як характеристика рухів був характерним для транзитних рухів більшості країн ЦСЄ. В окремих випадках (Словаччина, Словенія, Хорватія, Естонія, Латвія, Литва) суспільно-політичні рухи були ще й національно-державними.

Наявність переліку індикаторів характерних для більшості транзитних рухів країн ЦСЄ дає можливість виокремити спільні чинники формування посткомуністичних рухів. До них можна віднести: процес лібералізації в країнах регіону; політику перебудови та гласності в СРСР; розкол правлячої еліти на прихильників реформ та супротивників; активізацію опозиції в умовах послаблення репресивних заходів політичного режиму; наявність попереднього досвіду демократичного розвитку; наслідування прикладу інших країн ЦСЄ, в яких суспільно-політичні рухи сформувалися дещо швидше [87, с. 13].

Перехідні процеси в країнах ЦСЄ 1980–х – початку 1990–х років створили сприятливу атмосферу для виникнення та активізації діяльності транзитних рухів. Цим процесам передувала низка причин. У 1970–х роках до конституцій соціалістичних країн були включені спеціальні статті, які офіційно закріпили керівну роль комуністичних партій. Встановлення однопартійних систем негативно позначилося на політичних системах в цілому. Нездатність комуністичної влади реагувати на зміни у суспільстві, вирішувати назрілі питання та проводити необхідні реформи спричинили економічну та політичну кризи. Радянська система наклала суттєвий негативний відбиток на суспільства ЦСЄ, який далі ігнорувати

було неможливо. Постсоціалістичним країнам не просто було переходити до демократії, оскільки перебудовувати політичну систему значно важче, ніж збудувати нову. Виникла потреба у створенні демократичних інститутів із вільними виборами та ринкових відносин із відмовою від державного патерналізму. Проблема полягала у тому, що для переходу до ринку були потрібні непопулярні заходи «шокової терапії», а в умовах демократизації це зробити складно, оскільки провладні сили не хочуть втрачати підтримки виборців [61, с. 105]. Тому на початку трансформації політичних систем в країнах ЦСЄ відбулося погіршення економічних показників та зниження рівня підтримки комуністичних партій.

Лібералізація, що була першим етапом трансформації політичних систем, дала поштовх до виникнення не лише суспільно-політичних рухів, але й різного роду екологічних, пацифістських, культурних рухів тощо. Фактично формування та діяльність останніх і було проявом лібералізації. У межах екологічних, пацифістських та культурних рухів відбувся поступовий перехід від нейтральних питань до політичних. Такого виду рухи стали опозиційним майданчиком, на основі і в межах якого здійснювали свою діяльність посткомуністичні рухи.

Формування екологічних, пацифістських та культурних рухів в період 1980–х років стало наслідком системних криз у всіх сферах суспільства, що було зумовлено нездатністю чи небажанням влади вирішувати назрілі проблеми. Екологічні та пацифістські рухи виникали у більшості країн ЦСЄ, тоді як культурні рухи були властиві лише для країн, що не мали незалежності. Перебування у складі інших країн негативно позначилося на розвитку культури та збереженні культурної спадщини. Особливо сильний владний тиск на реалізацію культурних прав відчували балтійські республіки, що довгий період часу входили до складу СРСР. Вони постійно нащтовхувалися на протидію з боку радянської влади вияву національної ідентичності. Культурні рухи в Естонії, Латвії та Литві виступали за популяризацію своєї мови, збереження пам'яток архітектури, витворів мистецтва тощо, і тим самим сприяли формуванню невдоволення серед громадян політичним курсом СРСР. У балтійських республіках сенс культурних рухів (наприклад, рух «Охорони пам'яток старовини»), що оформився в «Спільноту охорони пам'яток

старовини») був прихований їх формально проголошеними цілями. Це дозволяло їм діяти в рамках комуністичної системи, не боячись розправи з боку влади, і, таким чином, формувати ґрунт для зародження потужної опозиції [104]. Разом з тим, культурні рухи в балтійських республіках були лише одним із способів критики радянської влади. Річ у тім, що охорона пам'ятників, як і екологія – гасла, що все ж занадто «побічно» стосувалися суті справи, щоб стати основою загальнонародного руху. Для такого руху потрібні були ідеї і гасла, що безпосередньо впливали б на формування антиофіційної ідеології, ті, які виражають прагнення балтійців до незалежності. І очолити такий рух мали люди з міцним і незалежним суспільним становищем і достатнім рівнем впливу на правлячу верхівку і широкі маси народу.

У Словенії та Хорватії вплив культурних рухів був значно меншим, ніж у балтійських республіках, що зумовлено порівняно швидкою лібералізацією існуючого режиму та поміркованістю влади СФРЮ. Остання не обмежувала проявів національної ідентичності у Словенії та Хорватії, тому у цих країнах не було потреби у формуванні культурних рухів. Разом з тим, Словенія та Хорватія не мали досвіду опозиційної діяльності, яка б заклала основи й гарантувала можливості функціонування нових опозиційних груп. У Словенії, наприклад, не було підпільних часописів, ані навіть самого підпілля, яке б сформувало основу для утворення посткомуністичної опозиції. Тому виникла потреба у формуванні рухів із нейтральними гаслами, які б поступово підривали авторитет діючої влади. У Словенії цю функцію взяли на себе, перш за все, пацифістські рухи. Формування у цих країнах саме рухів за мир та екологічних рухів, а не культурних було зумовлено ще й тим фактом, що проблеми забезпечення миру, а також захисту навколишнього середовища – міжнародні проблеми, що потребують спільних дій, тоді коли потреба розвитку культури чи прагнення вияву національної ідентичності – локальні проблеми. Відповідно, залученість до вирішення міжнародних проблем гарантувала підтримку з боку інших країн, а націленість на вирішення лише локальних культурних проблем давала малі шанси на допомогу світової спільноти. Пацифістські організації та рухи у Словенії та Хорватії, як і подібні рухи у інших країнах ЦСЄ, виступали за мир та роззброєння, зверталися до влади з вимогами

поважати моральні та релігійні переконання громадян і тому внести зміни до законів про військову службу (ліквідувати статтю про її обов'язковість). У Словенії найвпливовішою пацифістською організацією стала «Група руху за мир», метою якої була демілітаризація суспільства, розвиток культури миру та міжнародного порозуміння. Проте досить швидко «Група» переорієнтувалася у русло політичної діяльності та розпочала конфронтацію з режимом. Насправді «Група» прагнула незалежності Словенії. Її діяльність була обмежена тим, що вона не мала незалежних джерел, які підживлювали інші рухи в країнах ЦСЄ. Проте саме рухи за мир, організації проти застосування ядерної зброї, зуміли вивести людей на мітинги та демонстрації, а пізніше стали джерелом для формування потужної опозиції [46].

У Хорватії, на відміну від Словенії, не було впливового пацифістського руху, який би заклав основи для формування посткомуністичної опозиції. У 1986 р. була заснована невелика організація «Svarun», яка об'єднала молодше (після 1968 р.) покоління хорватських політичних активістів. Ця організація хоч і вважала забезпечення миру одним із своїх завдань, проте займалася вирішенням швидше екологічних проблем, ніж, наприклад, проблемами роззброєння.

Пацифістські рухи в ряді інших країн ЦСЄ (Польща, Угорщина, Чехословаччина) найбільше сприяли контактам своїх членів із Заходом. У ході візитів у західні країни, представники рухів за мир запозичували і досвід боротьби за демократію. Такі контакти були цінними для антикомуністичних рухів, оскільки вони ставали поштовхом до активних дій.

Потреба діяти була зумовлена і серйозними екологічними проблемами, що поряд з економічною та політичною кризами охопили країни ЦСЄ в кінці 1980-х років [169]. Їх виникнення було результатом згубної економічної політики діючої влади, яка спрямувала власну діяльність на збільшення обсягів виробництва [170, с. 93–112], не беручи до уваги усі можливі наслідки цього.

Формування екологічних рухів у країнах ЦСЄ суттєво ускладнювалося через низький рівень екологічної обізнаності громадян. Гегемонія комуністичних партій і їх монополія на інформацію фактично звела до мінімуму рівень поінформованості людей станом навколишнього середовища. Екологічні дані були засекречені,

громадськість не мала доступу навіть до базової екологічної інформації [219]. Особи, які відкрито висловлювали своє невдоволення екологічною політикою і намагалися підвищити громадську екологічну обізнаність, переслідувалися урядом. Для простих громадян участь в антиурядовій діяльності, у тому числі в акціях протесту проти забруднення навколишнього середовища, стала небезпечною. У результаті, незалежні екологічні рухи часто були слабкими і, як правило здійснювали власну діяльність під контролем уряду [217, с. 57–74].

Тривалий час існували різні способи вираження та обговорення екологічних проблем через офіційні «партійні» клуби і товариства захисту природи. Офіційні екологічні організації налічували сотні тисячі членів, але вони суворо контролювалися комуністичними партіями. Серед таких – Ліга збереження природи в Польщі, Асоціація друзів природи в Угорщині тощо. Їх журнали були суворо регламентовані урядом, у них не дозволялося повідомляти про екологічні проблеми та їх вплив на здоров'я людини [187, с. 28, 35]. Тим не менш, екологічну опозицію, в порівнянні з іншими формами антидержавної діяльності, було значно важче викоринити і контролювати. До того ж, у Конституціях багатьох країн ЦСЄ були прописані правові гарантії та можливості реалізації екологічних прав громадян [254]. Тому екологічна діяльність сприяла залученню більшої кількості людей, ніж, наприклад, опозиція проти порушень прав людини. Екологічні протести в кінці 1980–х років, таким чином, розширювали підтримку громадськості, яка в іншому випадку, ймовірно, не брала б участі в антиурядових демонстраціях.

Народне невдоволення забрудненими та небезпечними умовами праці було одним з головних чинників політичної нестабільності, що спричинила крах комуністичних режимів у регіоні [135, р. 925–926]. У багатьох країнах ЦСЄ саме ці рухи стали основою для формування масової посткомуністичної опозиції [234, с. 6]. Оскільки критика політичного та соціально-економічного курсу влади була забороненою і жорстко каралася, екологічні гасла стали порівняно безпечним шляхом критики та поступового руйнування підвалин влади [154].

Як зазначав Г. Френч, у всіх країнах ЦСЄ «навколишнє середовище у дореволюційні дні стало об'єднуючим фактором, у результаті з'явилися широкі

вимоги політичних змін. Громадські протести проти забруднення швидко перетворилися в організовану опозицію проти комуністичного режиму. Екологічні рухи спочатку сприймалися урядами як незагрозливі для режиму структури, а згодом стали нездоланим імпульсом змін» [169].

Значним екологічним поштовхом до активізації громадян проти політичного курсу влади стала аварія на Чорнобильській АЕС. Наприклад, у Польщі ця трагедія вивела на вулиці жінок, які до того часу були пасивними. Вони мирилися з підвищенням цін, поганим постачанням продуктів, іншими проблемами [207]. Проте після подій 26 квітня 1986 р. в Українській РСР вони зрозуміли, що комуністичний режим загрожує добробуту їхніх дітей. І це була найсильніша мотивація до протесту. Жінки відмовлялися підтримувати режим, котрий дбав лише про себе, закликали бойкотувати комуністичні паради. Невдоволення підтримали й інші громадські ініціативи, серед яких «Свобода і мир». Остання хоч і не вважала проблеми докільля власною справою, усвідомлювала їхню цінність для викриття лицемірства комуністичного режиму [182].

Не зважаючи на цей факт, польські екологи зіграли, на диво, незначну роль у впровадженні політичних змін впродовж 1980–х років [168, с. 24]. У політичній опозиції домінували економічні та політичні проблеми. Неналежне управління екологічними справами розуміли просто як додатковий привід для політичних змін. Незалежні екологічні групи отримали підтримку від «Солідарності», члени Польського екологічного клубу (заснований в Кракові у вересні 1980 р.) брали участь у круглому столі між владою і «Солідарністю» в 1989 р. [182, с. 123].

Хоча захист довкілля був відносно пріоритетною сферою діяльності польського уряду наприкінці 1980–х років, у 1990 р. представник Міністерства охорони навколишнього середовища стверджував, що «сьогодні навколишнє середовище не має пріоритету, бо існує багато інших потреб» [190, с. 54]. Бачення екологічних проблем як другорядних порівняно з економічними та політичними у Польщі було спричинене, перш за все, наявністю у цій країні значного досвіду і різноманітності опозиційної діяльності. «Старша» опозиція підготувала ґрунт і всіляко «живила» нове покоління опозиційних діячів, і, фактично, в Польщі не

відчувалася потреба в третій силі, на яку можна було б опиратися опозиції. Тому у цій країні екологічні рухи не стали важливою основою для формування антикомуністичного руху.

Чорнобильська катастрофа активізувала не лише поляків. Хоча чорнобильська хмара не дісталася Чехословаччини, вибух атомного реактора у сусідній Українській РСР сколихнув громадян. Останні все частіше почали висловлювати власне невдоволення з приводу проблем довкілля [266].

Впродовж півтора року після чорнобильської катастрофи зросли місцеві ініціативи чинити опір найгіршим крайнощам соціалізму. Спочатку незначна кількість стурбованих громадян намагалися використовувати для задоволення своїх вимог офіційні канали, але байдужість режиму привела їх зрештою до самвидаву та опозиції [127].

Питання охорони довкілля не було рівнозначним антикомунізмові. Проте для багатьох саме воно стало першим кроком у цьому напрямку. Керівництво «Хартії-77» (чехословацька громадянська ініціатива, що існувала з 1977 до 1992 рр.), відзначаючи в січні 1987 р. свою десяту річницю, у зверненні до громадян наголосило на тому, що потрібно публічно говорити про проблеми довкілля, організувати різні форуми для вільного обміну думками, де однією з ключових тем має бути питання екологічної безпеки.

Перший такий напівпублічний форум «Хартії-77» відбувся у червні 1987 р. Він був організований за сприянням І. Деймала, одного з перших, хто підписав «Хартію-77» і хотів знайти нішу для екології в межах «хартистської» традиції. «Хартія-77» поступово розширила поле своїх зацікавлень від прав людини до довкілля й економічної реформи [165].

У Чехії питання екології стали вирішальним чинником дій. Чеські активісти зверталися до проблем довкілля тому, що будь-якої іншої громадської дії не було. Це відрізняло Чехословаччину від Польщі, де потреба діяти була очевидною. Питання полягало лише в тому, яким змістом наповнити дії. А чеським дисидентам бракувало організованості їхніх протестів [168].

У Словаччині екологічні рухи мали ще більший вплив на формування опозиції, ніж у Чехії. Рух «Громадськість проти насильства» (ГПН) був провідним посткомуністичним рухом, що з'явився впродовж революції 1989 р. значною мірою на основі екологічного руху, утвореного в Словаччині в 1980–х рр. Автори та редактори самвидаву «Bratislava nahlas» (Братислава говорить), які у 1987 р. незалежно і критично оцінили екологічні умови в Словаччині, стали членами-засновниками ГПН. І хоча «Bratislava nahlas» уникала обговорення політичних питань, вона була, мабуть, найгрунтовнішим у ЦСЄ осудом соціалізму [46, с. 125]. Її роль в якості центру антиурядового опору 1989 р. була порівняна з роллю «Хартії-77» в Чехії. Члени екологічного руху були найбільшою і найкраще організованою групою під час «Оксамитової революції» і стали її організаторами та керівниками.

Революційний комітет ГПН спочатку знаходився на території «Словацького союзу захисників природи і ландшафту», і серед членів екологічного руху більша частина входила до складу революційного керівництва Словаччини [171, с. 108; 185, с. 283–284]. Словацький дослідник Ю. Подоба навіть назвав революцію в Словаччині «зеленою оксамитовою революцією» [239, с. 129], щоб відобразити вирішальну роль екологічного руху у ліквідації гегемонії Комуністичної партії на владу у 1989 р.

В Естонії, Латвії та Литві, як і в більшості інших країн ЦСЄ, на хвилі лібералізації почали виникати рухи з відносно безпечними та «ідеологічно нейтральними» гаслами, що покликані були активізувати опозицію. До таких рухів належали, перш за все, культурні. У свою чергу, екологічні рухи в балтійських республіках, подібно як і у Польщі, не стали основою формування посткомуністичних рухів. Вони були лише легальним шляхом критики Москви.

У Болгарії, на відміну від балтійських республік, екологічний рух відіграв важливу роль у формуванні посткомуністичного руху, увійшовши згодом до його складу. «Екогласність» було створено у квітні 1989 р. у вигляді широкої «парасолькової» організації, яка включала в себе незалежні організації. Останні прагнули «демократичного громадського клімату і сучасної екологічної свідомості,

щоб кинути виклик стагнаційному монополізму і деморалізуючому командному централізму у всіх сферах суспільного життя для ефективного вирішення екологічних проблем» [235, с. 172–173]. Група виникла, щоб протидіяти реформістським політикам, котрі стверджували, що зміни будуть найкраще впроваджуватися в рамках старої системи з поступовими реформами партії і командної економіки [154, с. 45–65]. «Екогласність» виступала за скасування старої системи і впровадження ліберально-демократичних принципів. Основними цілями «Екогласності» були: вільний доступ до екологічної інформації; захист здоров'я та безпеки людей; зміна старої системи і будівництво демократії.

На початку 1989 р. з'явилося кілька інших громадських опозиційних груп, що мали на меті подолання гегемонії комуністичної партії та центральної влади. Найважливіші з них (у тому числі й «Екогласність») в кінці 1989 р. об'єдналися разом, щоб створити впливовий посткомуністичний рух Союз демократичних сил (СДС) [128, р. 420].

Екологічні рухи у Румунії, на відміну від Болгарії, не мали впливу на формування посткомуністичної опозиції, що було зумовлено низкою причин. По-перше, комуністичний режим перешкоджав формуванню екологічних рухів; по-друге, екологічні питання, зважаючи на необхідність вирішення складних соціально-економічних проблем, а також якнайшвидшого подолання диктатури Н. Чаушеску, були другорядними; по-третє, екологічній опозиції бракувало єдності та структурності. Вона була роздрібленою і тому не могла стати потужною силою, на яку можна було покластися. Відповідно, ситуація, у якій опинилася Румунія в кінці 1980–х років, зумовила необхідність формування відразу антикомуністичної опозиції [167, с. 94; 168, с. 33].

В Угорщині лібералізація існуючого режиму відбулася значно швидше, ніж в інших країнах ЦСЄ, відповідно на момент утворення посткомуністичного руху вже налічувалася значна кількість організацій, рухів і політичних партій. У країні не існувало заборони на створення опозиційних партій чи рухів, тому не було потреби в створенні екологічного руху, який би через нейтральні гасла руйнував підвалини існуючого режиму. В Угорщині в кінці 1980–х років існувала екологічна

організація «Дунайське коло», яка через різного роду петиції та публічні виступи викривала антинародність влади [234], проте вона не мала значного впливу на створення Угорського демократичного форуму (УДФ).

У свою чергу, в Словенії «зелені» стали частиною посткомуністичної Коаліції «ДЕМОС». Активізація екологічних рухів відбулася після аварії на Чорнобильській АЕС. Ця катастрофа вплинула на обізнаність словенців щодо потенційної небезпеки ядерної енергетики, викрила бездіяльність влади і показала, до яких негативних наслідків вона може призвести [184]. У країні був заснований антиядерний рух, покликаний звернути увагу на серйозність існування АЕС у м. Кршко та абсурдності будівництва нової АЕС в Дол-при-Люблянці.

У Хорватії, як і в інших югославських республіках, в кінці 1980-х років набули популярності антиядерні ініціативи. «Svarun» брала активну участь у покращенні екологічної обізнаності, публікації брошур, організації акцій протесту проти використання ядерної енергії. Ця організація не мала безпосереднього впливу на формування посткомуністичної опозиції, проте сприяла залученню громадянського суспільства до активних дій проти влади [133].

Користь від діяльності екологічних, культурних та пацифістських рухів у період 1980-х років для формування транзитних рухів у країнах ЦСЄ полягала в тому, що вони зуміли показати байдужість влади до існуючих проблем і потреб людей і тим самим дали поштовх до активної боротьби з існуючим режимом.

Виникненню суспільно-політичних рухів у країнах ЦСЄ в період 1980-х років передувало також погіршення економічної ситуації, спричинене нездатністю комуністичної влади приймати ефективні рішення. Економічні реформи впроваджувалися дуже повільно і непослідовно. Знижувалися всі основні економічні показники: національний дохід, обсяги виробництва, продуктивність праці. Зростало відставання від Заходу, спроба модернізації економіки за рахунок західних кредитів себе не виправдала. Заборгованість країн регіону перевищила допустимі межі й підсилила економічні проблеми. Бюрократична система та жорстке централізоване планування перешкоджали ефективному розвитку

економіки. Це зумовлювало слабкий розвиток соціальної сфери та уповільнення зростання життєвого рівня населення.

У багатонаціональних державах ігнорувалося існування міжнаціональних проблем, а в національній політиці були помилки і злочини. Так у Болгарії назріла криза демографічного балансу, що виражалася у тривалому та стійкому зменшенні народжуваності серед болгар та прирості населення серед етнічних, особливо мусульманських, меншин (в місцях компактного проживання турецьке населення зростало у 6 разів швидше від болгарського і становило понад 10% від загальної кількості населення країни). Режим Т. Живкова побоювався турецького націоналізму, а тому прагнув відірвати турків від громади, від усталених мусульманських традицій, нав'язував спосіб життя, характерний для титульної нації країни – болгар, – звужував права меншини в галузі культури й освіти [10]. Так, у 1984 р. розпочалася масова кампанія з насильницької асиміляції мусульман та етнічних турків. У Румунії проводилося примусове переселення угорського населення в міста. У Чехословаччині, не зважаючи на конституційний закон 1968 р. про федерацію Чехії та Словаччини, реальної рівноправності республік не було.

Економічні негаразди спричинили інфляцію, безробіття, важкий матеріальний стан населення. Монополія комуністичної партії на владу і, відповідно, відсутність політичного плюралізму не давали можливості новим політичним силам пропонувати альтернативні варіанти вирішення назрілих проблем та впроваджувати їх на практиці. Все це викликало невдоволення серед громадян. Делегітимація влади спричинила формування у 1980–1990-х роках посткомуністичних рухів у країнах ЦСЄ. Попри те, що лібералізація центрально- та східноєвропейських країн відбувалася за схожим сценарієм, вона все ж мала деякі відмінні риси. Це зумовлено, перш за все, особливістю розвитку кожної з держав. В Угорщині, Словенії та Хорватії лібералізація відбулася швидше, ніж в інших країнах ЦСЄ, що відобразилося на форматі антикомуністичних угруповань у цих країнах. «Угорський демократичний форум» (УДФ) та «Хорватський демократичний союз» (ХДС) як основні антикомуністичні сили у своїх країнах дуже короткий період часу були суспільно-політичними рухами і швидко стали

політичними партіями. Методи їхньої діяльності відрізнялися від тих, що характерні для суспільно-політичних рухів у вузькому значенні цього поняття. У Словенії в період трансформації політичної системи суспільно-політичний рух утворився у форматі коаліції «ДЕМОС», яка являла собою об'єднання політичних партій. У Хорватії (поряд з ХДС), як і в Словенії, теж існувало схоже антикомуністичне формування – Коаліція народної згоди (КНЗ). Проте, на відміну від Словенії, воно не було таким впливовим (у якості основної антикомуністичної сили виступав ХДС).

Специфіка лібералізації як основного чинника формування транзитних суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ проявлялася і в хронологічному аспекті. У Польщі, на відміну від інших країн ЦСЄ, протестні настрої почали виникати ще з 1970-х років у зв'язку з погіршенням соціально-економічної та політичної ситуації в країні. Передумовою для формування широкої опозиції комуністичному режиму став робітничий рух, який супроводжувався численними страйками працівників із вимогою підвищити заробітну плату, надати право робітникам керувати своїми підприємствами тощо. Спочатку ці протести були локальними, а з 1980 р. набули масового характеру і поширилися по усій країні. Активізацію робітничого руху спричинив наказ дирекції про звільнення з роботи крановщиці Анни Валентинович, яка працювала на Гданській верфі ім. Леніна і була символічною постаттю на всьому Балтійському узбережжі ще з часів страйку 1970 р. Робітників обурювала вседозволеність керівних структур державних установ, вони вимагали змін. Все це погіршувало й складна економічна ситуація у Польщі, що негативно позначилася на становищі працівників. У вересні 1976 р. був створений Комітет охорони робітників (КОР), який об'єднав опозиційну частину інтелігенції та мав на меті боротьбу з політичними репресіями [268].

Наприкінці 1970-х років почалося створення вільних, незалежних від держави і Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) профспілок. Виникли й інші антисоціалістичні організації: Конфедерація незалежної Польщі (виступала проти соціалістичного шляху розвитку країни), Рух захисту прав людини і громадянина тощо.

Чинником великої хвилі страйків у Польщі (спочатку під економічними гаслами) стало підвищення з липня 1980 р. цін на продукти. Наслідком зростання їх вартості мало стати збільшення зарплат, але цього не трапилося. Правляча комуністична верхівка не сприяла подоланню криз, що назріли у суспільстві, а ще більше поглиблювала їх [220]. Уряд був змушений піти на підписання угод, які передбачали не тільки задоволення соціальних вимог, а й право робітників на створення незалежних від адміністрації профспілок, звільнення політв'язнів тощо. Так було створено незалежну федерацію профспілок «Солідарність», до якої почали масово вступати робітники.

У Чехословаччині виникнення транзитних суспільно-політичних рухів мало свої особливості, що пов'язано, перш за все, зі специфікою політичного розвитку країни. Останній характеризувався своєю логічністю та поступовістю. Наявність у минулому державницьких традицій і досвіду демократичного розвитку (Чехословаччина після Першої світової війни постала самостійною і найбільш демократичною державою регіону) сприяла утворенню антикомуністичних рухів та зумовила порівняно швидку трансформацію політичної системи Чехословаччини. Передумови формування транзитних суспільно-політичних рухів простежувалися ще з часів «Празької весни» 1968 р.

На рубежі 1950–1960-х років у Комуністичній партії Чехословаччини сформувалося та поступово посилилося реформаторське крило. На початку 1968 р. першим секретарем ЦК КПЧ був обраний О. Дубчек. Нове керівництво заявило про необхідність здійснити реформування партії і суспільства, створити в Чехословаччині «соціалізм із людським обличчям». Сутність реформ у концентрованому вигляді була викладена в «Програмі дій», що 5 квітня 1968 р. схвалив Пленум ЦК КПЧ. Основні положення цього документа передбачали наступне: перехід до демократичного соціалізму; відмова КПЧ від монополії на владу; поділ повноважень партії і держави; здійснення функцій КПЧ тільки через роботу в масах; свобода думки в межах партії; скасування цензури; відмова від переслідування інакомислячих; проведення радикальних економічних перетворень; створення реальної федерації Чехії та Словаччини [175].

На керівників Чехословаччини чинився сильний тиск із боку КПРС та лідерів інших східноєвропейських компартій. Суть вимог – відмовитися від програми реформування соціалізму, провести кадрові перестановки, погодити розміщення в країні радянських військ. Побоювань, що Чехословаччина вийде з Варшавського договору, не було, так як О. Дубчек та інші лідери КПЧ офіційно заявили про відсутність таких планів [32]. Вони також неодноразово підкреслювали, що реформи в Чехословаччині не мають антисоціалістичної спрямованості. Головна небезпека модернізації партії та суспільства в Чехословаччині полягала у тому, що формувалася нова, більш приваблива, демократична модель соціалістичного суспільства на тлі консервативних систем у східній частині Європи.

Спроба оновлення соціалізму в цій країні була придушена шляхом введення військ п'яти держав-учасниць Варшавського договору (СРСР, Болгарії, Угорщини, НДР і Польщі) на територію Чехословаччини. На посаді першого секретаря ЦК КПЧ О. Дубчека незабаром змінив Г. Гусак, були замінені й інші керівники. Нове керівництво охарактеризувало події 1968 р. як «загрозу соціалізму» і «повзучу контрреволюцію», а дії ОВД – як «акт інтернаціональної допомоги». Престиж КПЧ різко впав. Радянські війська залишилися в Чехословаччині (інших держав – виведені). У суспільстві з'явилися і почали посилюватися антирадянські настрої, росло скептичне ставлення до соціалізму [18, с. 126–127].

Радянська окупація Чехословаччини з 1968 р. радикально скоротила чисельність та змінила характер чеської еліти: частково знищили фізично або ж заставили емігрувати, а частково відтіснили на узбіччя суспільства. Та все ж головним досягненням Чехословаччини в період «Празької весни» стало поступове оновлення громадянського суспільства. Його діяльність проявлялася в утворенні різноманітних організацій, політичних клубів тощо. Однією з найчисельніших та впливових громадських ініціатив того часу була «Хартія-77».

Спочатку таку назву мав маніфест про права людини, підписаний у Чехословаччині на початку 1977 р. групою чеських та словацьких правозахисників. Проте за короткий час «Хартія-77» перетворилася у політичну опозицію та рух за права людини [117]. Фактично прийняття цієї Хартії було пов'язано з ратифікацією

Чехословаччиною документів ООН у галузі прав людини. Хоча офіційна Прага, як і Москва, зобов'язалася виконувати міжнародні домовленості, на практиці про них ніхто й не пам'ятав.

До кінця 1988 р. у Чехословаччині почалося активне формування мережі громадських ініціатив з власною інформаційною базою. Зростала кількість учасників цих незалежних формувань, політизувалися їхні програми.

Невдоволення громадян посилювалося впливом католицької церкви. У 1988 р. все частіше почали поширюватися вимоги релігійної свободи. Зріс авторитет кардинала Ф. Томашека, який у 1989 р. двічі звертався з вимогами до влади, захищаючи права громадян [18]. Активність останніх зростала, проте цього було недостатньо для формування сильного та впливового громадянського суспільства, яке б змусило владну верхівку змінити існуючий політичний лад. На відміну від Польщі та Угорщини, у Чехословаччині населення довгий час вичікувало та залишалося пасивним. Усі чекали події, яка б активізувала громадян проти влади. Дехто із скептиків наголошував на тому, що такого ніколи не відбудеться і народ не наважиться повстати проти комуністичної влади. Проте події 17 листопада 1989 р. довели зворотнє. Головною силою, яка зуміла активізувати опозицію, стали студенти. Вони разом з активістами та представниками громадських ініціатив повстали проти монополії Комуністичної партії на владу та проти режиму в цілому. Студенти з самого початку відзначалися радикалізмом та рішучістю, на відміну від низки громадських ініціатив. Так вимоги «Хартії-77» були більш помірними, ніж ті, що лунали під час демонстрацій 17 листопада. У її документах теж не згадувалося про необхідність ліквідації монополії Комуністичної партії на владу. Фактично ця громадська ініціатива відстоювала принципи «неполітичної політики». Тому «Хартія-77» не зайняла нового місця децентралізованої, зорієнтованої на конкретні проблеми політичної опозиції. Радше, окресливши питання, вона дивилася, як інші починали діяти й творити нові типи опозиції.

Серед організацій, котрі взяли участь у масштабній демонстрації, були і радикально налаштовані. До таких можна віднести клуб «Відродження». У своїх заявах ця організація вимагала негайного демонтажу «режиму нормалізації і змін».

Також наголошувалося на необхідності об'єднання всіх опозиційних сил із метою демократизації Чехословаччини.

19 листопада 1989 р. студенти та громадські активісти знову зібралися на демонстрацію. Після розгону студентів опозиційні сили, громадські та церковні діячі, представники творчих та інших спілок об'єдналися, щоб створити альтернативу владі. Так були утворені два потужні антикомуністичні рухи – «Громадянський форум» (ГФ) у Чехії та «Громадськість проти насильства» (ГПН) у Словаччині. Щодо виникнення останнього існують різні точки зору. Англійський дослідник С. Сміт зазначає, що ГФ був заснований швидше, ніж ГПН у м. Гуменне й інших містах Східної Словаччини. Подібну точку зору поділяє і чеський історик та політолог І. Сук. Професор Я. Рихлік також наголошує на тому, що підрозділи ГФ були створені на території Словаччини, зокрема у м. Кошице та деяких частинах Західної Словаччини. Я. Рихлік припускає, що координуючий центр ГФ, який знаходився у Празі, скасував усі свої словацькі підрозділи в листопаді-грудні 1989 р., після чого вони були реорганізовані як філіали ГПН. У свою чергу І. Сук надає докази того, що багато підрозділів ГФ протидіяли їх злиттю з ГПН у 1990 р. та щосили намагалися зберегти свою первісну ідентичність [208].

Формування опозиції в країнах Балтії почалося відносно пізно. До 1980–х років навряд чи можна було говорити про будь-які істотні суспільно-політичні рухи у цих країнах. Політична апатія, що граничила з безнадією, оскільки громадяни були стурбовані і підкреслювали аполітичність інтелігенції, члени якої не втомлювалися наголошувати, що їх стосується лише професійна чи культурна сфера, але не політична – такою була суспільна ситуація в балтійських республіках значний період часу перебування під впливом радянської влади. Разом із тим, відзначити тотальну аполітичність всіх громадян буде неправильно. Дуже мала частка жителів балтійських республік була конформістами та абсолютними прихильниками радянського режиму. Більшість з них, як зазначає американський політолог А. Штрмас, були «консерваторами» – людьми ззовні лояльними до радянської системи, що працювали в цій системі, намагаючись відповідати її правилам, але в той же час, використовуючи власну посаду в системі, вони

прагнули зберегти економічну, культурну та історичну спадщину своєї країни [250, с. 15]. Така підпільна діяльність формувала основи для зародження потужної опозиції. Політика СРСР, спрямована на обмеження прав союзних республік, сприяла утворенню антикомуністичних суспільно-політичних рухів.

На початку 1980-х років керівництво СРСР розпочало кампанію з русифікації балтійських республік. Російська мова стала обов'язковою для вивчення у школах, офіційна та публічна сфера мали функціонувати російською і т.д. Проте ця кампанія зазнала невдачі через спротив студентів та інтелігенції. Значним поштовхом до зародження опозиційних організацій у Литві, Латвії та Естонії стала політика М. Горбачова, який прийшов до влади у 1985 р., а у 1987 р. відвідав Естонію та Латвію. Курс на перебудову та гласність сприяв формуванню нового клімату в суспільно-політичному житті. Гласність сколихнула народи, пробудила у них почуття власної гідності, розкрила всю антигуманну сутність радянського режиму. Люди побачили реальний стан справ у суспільстві, а не позитивну картинку, яку їм подавала радянська влада [264, с. 25]. Неабияку роль у цьому відіграли ЗМІ. В Естонії першими подолали страх цензури естонськомовна газета «Edasi», журнал «Vikerkaar» та його російськомовний варіант «Радуга». У цих виданнях часто публікувалися статті, в яких наголошувалося на необхідності захисту естонської мови та культури як важливого чинника збереження естонців як нації. Також критикувалася програмна теза КПРС про те, що у СРСР національне питання не стоїть на порядку денному, що воно «вирішене повністю, остаточно і безповоротно». У статтях такого змісту наголошувалося, що ігнорування національних особливостей, мови та культури кожного етносу може призвести до втрати історичної пам'яті, а, отже, до загибелі нації.

26 вересня 1987 р. в газеті «Edasi» була опублікована стаття чотирьох авторів (Т. Маде, Е. Савісаара, С. Калласа, М. Тітма) з пропозицією переходу всієї республіки на принципи територіального госпрозрахунку. По суті, це був план економічної автономії Естонії в складі СРСР. У Кремлі ця пропозиція була сприйнята вороже, як початок розпаду «єдиної та неподільної» союзної економіки, як «економічний сепаратизм» [3].

В умовах національного пробудження, яке розпочалося в Естонії, назріло безліч питань, що потребували науково-теоретичного обґрунтування. Восени 1987 р. професор та суспільствознавець Р. Блюм запропонував створити при Тартуському університеті «Клуб друзів перебудови». У цьому клубі могли збиратися всі, кому була не байдужа доля перебудови та гласності, і хто міг надати будь-яку допомогу в демократизації Естонії. У рамках цього клубу почали організовуватися зустрічі з політиками та вченими, проводилися дискусії з актуальних проблем. За результатами дискусій приймали резолюції, які надсилали у партійні органи республіки та редакції газет для надання допомоги у проведенні реальної політики перебудови.

Газети, які публікувалися естонською мовою, на відміну від російськомовної періодики, частіше друкували ці матеріали. Російськомовні ЗМІ, як і раніше, займали крайньо консервативну позицію і відмовлялися публікувати несанкціоновані партійними органами матеріали. Цю прогалину наукова інтелігенція із Тарту заповнювала лекційним виступами перед багаточисельними російськомовними аудиторіями на заводах, в клубах, школах, на підприємствах тощо. Так з лекціями щодо сутності, завдань та мети перебудови і гласності виступали Р. Блюм, М. Бронштейн, Є. Голіков, Р. Григорян, В. Пальм тощо.

Вирішальним пунктом процесу демократизації Естонії став 1988 р., коли розпочалася перебудова знизу. Вона почала сприйматися більшістю населення як засіб утвердження справжнього народовладдя, як спосіб очищення суспільства від страху та наслідків сталінізму. З'явилося безліч цікавих статей, присвячених культу особи Й. Сталіна та іншим раніше забороненим темам. У лютому 1988 р. стало зрозуміло, що ліберально-апаратний варіант перебудови вичерпав себе і настав час радикально-демократичних дій. Люди втомилися від обіцянок, закликів та лозунгів. Маніпулювати населенням ставало все важче і важче.

Естонський народ вимагав опублікування секретних протоколів до пакту Молотова-Рібентропа, визнання факту окупації Естонії зі сторони СРСР 1940 р., відновлення узурпованої комуністами справжньої історії, а також демократизації суспільства, гарантій прав та свобод особистості, прав на державність.

У другій половині березня 1988 р. журнал «Огонек» провів «круглий стіл» щодо проблем перебудови. У ньому брала участь значна кількість відомих вчених, у тому числі В. Гельбрас, Л. Гордон, Б. Грушин, Б. Курашвілі, Є. Примак тощо. Б. Курашвілі, котрого знав Р. Блюм, запропонував з досвіду європейських країн створити в країні «Народний фронт на підтримку перебудови», щоб народ мав змогу проявити свою соціально-політичну активність і, найголовніше, мати змогу впливати на хід політичного життя [250].

13 квітня 1988 р. в ефірі передачі Естонського ТБ «Подумаємо ще», де обговорювалася проблема використання громадської ініціативи, Е. Савісаар виступив із пропозицією створити в Естонії демократичний рух на підтримку перебудови – Народний фронт Естонії (НФЕ). Ідею підтримали учасники передачі і вся робоча група проекту. Тарту на передачі представляв В. Пальм. Ввечері цього дня у Таллінні та 14 березня 1988 р. в Тарту виникли ініціативні групи зі створення НФЕ. Була складена декларація щодо НФЕ.

Ідея створення НФЕ отримала широку народну підтримку знизу. Влада повинна була якось відреагувати на цю подію. У другій половині квітня в кабінеті секретаря ЦК КПЕ І. Тооме відбулося обговорення, в якому взяли участь Р. Блюм, Є. Голіков, К. Халлік і Р. Григорян. Йшлося про НФЕ, його мету та завдання. Такі зустрічі проводилися із іншими групами естонської інтелігенції. У результаті, 29 квітня 1988 р. на розширеній нараді у ЦК КПЕ, завдяки підтримці А. Рюйтеля та І. Тооме ідея створення НФЕ була схвалена партійним керівництвом Естонії [104]. НФЕ виник першим серед рухів в інших балтійських республіках та сприяв утворенню подібних формувань в Литві та Латвії.

У Литві під впливом політики перебудови і гласності в СРСР почали виникати перші незалежні від влади опозиційні угруповання – дискусійні клуби, екологічні організації тощо. Ці об'єднання стали основою для формування антикомуністичного руху «Саюдіс», що спочатку мав назву Литовський рух за перебудову (ЛРП). Значним поштовхом до утворення «Саюдісу» став заклик керівництва НФЕ до громадськості Литви об'єднуватися в рух. Так 3 червня 1988 р.

на зборах представників технічної та гуманітарної інтелігенції було утворено Ініціативну групу руху. Ця дата вважається початком історії «Саюдісу» [214 с. 1].

У Латвії, як і в інших балтійських республіках, прихід до влади в СРСР М. Горбачова дав поштовх до утворення різноманітних опозиційних угруповань (переважно культурних та екологічних). У 1986 р. було утворено правозахисну групу «Гельсінки-86», що стала першою організацією, яка ще у 1987 р. актуалізувала проблему пакту Молотова-Ріббентропа та необхідності відновлення незалежності Латвії. Цілі та завдання «Гельсінки-86» значною мірою перейняло керівництво Народного фронту Латвії (НФЛ). Ідея створення останнього була озвучена на Пленумі творчих спілок, який проходив у Ризі 1 і 2 червня 1988 р. Установчий з'їзд НФЛ як руху в підтримку перебудови на території Латвійської РСР відбувся 8 жовтня 1988 р. На момент з'їзду чисельність НФЛ складала близько 120 тис. осіб, що свідчить про його популярність з боку населення [264].

Формування балтійських рухів мало свої особливості: по-перше, лібералізація в Естонії, Латвії та Литві, на відміну від інших країн ЦСЄ, була зумовлена культурними передумовами. Відповідно, основою для утворення антикомуністичних рухів стали культурні організації, а керівництво транзитних рухів складалося переважно з діячів культури, науки та мистецтва. По-друге, важливим чинником формування транзитних рухів стала політика перебудови та гласності в СРСР. Реформи розпочаті з приходом до влади М. Горбачова у 1985 р. зумовили послаблення репресивного апарату і уможливили формування різних організацій, у тому числі й антикомуністичних рухів.

У Болгарії та Румунії передумови формування транзитних рухів носили як політичний, так і соціально-економічний характер. Недієвість комуністичної влади призвела до економічної кризи, яка не менше ніж політична сприяла делегітимації влади. Особливо важко прийшлося Румунії, де жорсткий антиреформістський курс лідера Комуністичної партії Н. Чаушеску призвів до серйозних економічних і соціальних проблем. У країні проводилась політика заохочення багатодітних сімей і було заборонено розлучення та аборти. Це стало причиною того, що після революції дитячі притулки були переповненими дітьми, від яких відмовились

батьки. Економічна ситуація в країні у 1980-х роках, порівняно з попередніми десятиліттями, значно погіршилася. У цей час видобуток нафти значно знизився і Румунія зіткнулася з проблемою розрахунків за імпортовані товари. Н. Чаушеску прийняв рішення, згідно з яким Румунія мала розраховуватися з боргами шляхом різкого зниження імпорту та тотального експорту продовольчих товарів. Це стало для Румунії фатальним і призвело до значного зниження рівня життя населення та нестачі продуктів. У результаті голод став загрожувати чималій кількості населення. Намагаючись виправити існуюче становище, було проведено референдум щодо законодавчої заборони на залучення іноземних кредитів, а з 1980 р. виплата боргів стала пріоритетним напрямком румунської економіки. До 1989 р. Румунії все-таки вдалось розрахуватись з усіма кредитами, проте вона стала чи не найбільш проблемною державою «Східного блоку» [43, с. 207–210]. Недемократичний режим поставив все населення країни під постійний контроль органів держбезпеки: телефонні розмови прослуховувалися, заохочувалися доноси, найменші спроби прояву інакості жорстоко придушувалися [18, с. 128–129]. У Н. Чаушеску по мірі перебування його при владі все більше почали проявлятися симптоми манії величчя. Його все частіше зображували «вождем» та «батьком» нації. У громадськості не було жодних шансів мирно змінити режим, що склався, і здійснити перехід до демократії. Монополія комуністичної партії на владу, яка у цих країнах тривала кілька десятиліть (при владі перебували кланово-сімейні диктатури Т. Живкова (з 1954 р.) у Болгарії і Н. Чаушеску (з 1965 р.) в Румунії) і, відповідно, встановлення однопартійних систем перешкоджали можливості легального вияву опозиційної діяльності та доступу до влади нових політичних сил. Політична та економічна кризи, які в кінці 1980-х років назріли у Румунії та Болгарії спричинили розкол всередині комуністичних партій. Виокремлення в їх межах угруповань не згідних з політичним курсом влади та націлених на реформування політичних систем уможливило формування політичних сил, здатних протистояти режиму, що склався у цих країнах. Таким чином був сформований «Союз демократичних сил» (СДС) у Болгарії та «Фронт національного порятунку» (ФНП) у Румунії.

У Болгарії значним стимулом до утворення транзитного руху СДС була політика перебудови в СРСР. Ця країна, хоч і не входила до складу СРСР, все ж перебувала під його впливом. «Радянські зразки» розвитку були особливо близькими для цієї країни в силу особливостей національної історії та культури. Болгарія не переживала конфліктів із СРСР, подібних угорським, чехословацьким чи польським. У країні не набули помітного поширення русофобія і антирадянщина. Не користувалася впливом і церква, яка не могла претендувати на роль кристалізуючого ядра альтернативної політичної субкультури, як у Польщі. Реальні антикомуністичні опозиційні сили в Болгарії сформувалися лише в кінці 1989 р., вже після відсторонення Т. Живкова від влади [5, с. 76–77].

Проголошення М. Горбачовим намірів оновлення і перебудови соціалізму для посилення його життєздатності було гаряче сприйняте інтелігенцією Болгарії. Так з початком перебудови в СРСР болгарський уряд публічно заявив про солідарність із цим процесом. Схваливши ідею перебудови, Т. Живков негативно зреагував на прагнення Горбачова розпочати перебудову системи знизу (за допомогою ЗМІ), вважаючи, що це необхідно робити шляхом реформ зверху. Бажаючи обігнати і знесилити приклад перебудови в СРСР, Т. Живков висунув липневу концепцію дальшого розвитку соціалізму, яку в 1987 р. прийняло Політбюро БКП. Явна мета концепції полягала у тому, щоб провести перебудову в потрібному апарату руслі, придушити активність мас. Т. Живков пропонував зміну власності на державних підприємствах (шляхом перетворення робітників у господарів), розвиток приватного підприємництва, знищення символів влади, що стримували простір впливу БКП на суспільство (перетворення її в поверх влади). Лібералізація ж полягала у керованій трансформації громадських структур і праві громадян на утворення громадських організацій. Розпочаті зміни супроводжувалися протистоянням партійних верхів (Т. Живков–М. Горбачов) і спонукали болгарський електорат до самостійних дій. Болгарське суспільство, інтелектуальне середовище по-іншому сприйняли перебудову і відверто про це заговорили, що посилювало нападки на інтелігенцію, в якій партійний апарат вбачав і свою головну пропагандистську зброю, і загрозу для себе. Тактика уряду полягала в

підриві довіри до інтелігенції, розпалюванні ворожнечі між окремими її прошарками. Створені на хвилі оновлення, опозиційно настроєні до політики уряду, неформальні групи і товариства зазнавали утисків та переслідувань [255].

Невдоволення стилем та методами авторитарного управління зростало і в самій партії, навіть серед її вищих органів. У межах адміністративної та економічної реорганізації, липнева концепція закликала до політичної демократизації, включаючи поширення свободи слова та експериментів з плюралістичними виборами. Проте ситуація швидко змінилася. Викривши кілька випадків корупції в офіційних колах, преса відчула на собі тиск, а непокірних редакторів і журналістів звільнили з посад.

Проте саме під впливом перебудови в СРСР у Болгарії зародилося таке нове політичне явище як дисидентство, а також стався розкол в межах Комуністичної партії, що призвів до формування СДС. Натхненні перебігом подій у СРСР, країнах ЦСЄ і підтримкою Заходу щодо прав людини за Гельсінськими Угодами, представники болгарської інтелігенції наслідилися розпочати ініціативну діяльність, яка була немислимою ще кілька років до того [10].

В Угорщині формування транзитного руху теж мало свої особливості. По-перше, лібералізація у цій країні відбулася значно швидше, тому вже у 1980-х роках не існувало суттєвих перешкод для вияву опозиційних настроїв. По-друге, історія Угорщини, як і Польщі та Чехословаччини, свідчить про існування у цій державі і демократії, і партійного будівництва, і парламентаризму, і зародків громадянського суспільства у період між Першою та Другою світовими війнами. Угорщина, як і Чехословаччина, вже мала досвід боротьби з комуністичним режимом у 1956 р. Ці історичні події сприяли усвідомленню необхідності діяти.

Із початком лібералізації комуністичні еліти відчували дестабілізацію та необхідність сідати за «круглі столи» з опозицією. Можна припустити, що існували економічні причини такого, порівняно пізнього, назрівання кризи комуністичної влади. Основною відмінністю економічної політики Угорщини від інших країн соціалістичного блоку була наявність елементів ринкової економіки, що стало можливим у результаті економічних реформ уряду Я. Кадара. Економічна реформа,

розпочата у 1968 р., багато в чому копіювала радянську 1965 р., але здійснювалася більш послідовно [77]. Вона забезпечила динамічний розвиток угорської економіки впродовж 6-8 років. У цей період рівень доходів угорських сімей стабільно зростав. «Саме тоді на Заході стали малювати, – як зазначав Я. Корнаї, – частково вірну, а частково спотворену картину режиму Я. Кадара як «найщасливішого бараку у всьому таборі» [97]. В історії економічна політика, здійснювана Я. Кадаром, отримала назву «гуляшного комунізму», оскільки на тлі інших країн ЦСЄ демонструвала власні національні особливості.

Угорщина, не зважаючи на відсутність формальних політичних свобод, сильно відрізнялася від СРСР 1970–х – початку 1980–х років і в культурному аспекті. У ній було набагато більше можливостей для налагодження творчих контактів із країнами Заходу для розвитку системи знань про суспільство, для проведення дискусій про перспективи розвитку країни. Подібна свобода думки і слова сприяла поглибленню реформ, що, до речі, було важливим завданням, оскільки перші економічні зміни не були підкріплені перетвореннями інших елементів системи, і країна з цієї причини досить швидко зіткнулася з істотними труднощами, про що свідчить, зокрема, гальмування економічного зростання.

Неповнота реформ виявлялася «палицею» з двома кінцями. Поступовість угорського переходу до ринку допомагала населенню адаптуватися до змін, а окремим підприємствам – виробляти хорошу продукцію, але виключно в економічному плані вона породжувала очевидні провали, через які економіка в цілому працювала неефективно. У 1973 р. почалася світова енергетична криза і різко зросли витрати підприємств на закупівлю нафти, економічна ситуація стала просто-таки критичною. Держава змушена була у великій мірі дотувати тих виробників, які страждали від так званої «імпортованої інфляції». У реформах настав певний відкат. Цей відкат проявився і в кадрових рішеннях.

Кілька років комуністична влада намагалися згладжувати зовнішньоекономічний «шок» за рахунок закордонних позик, які йшли на покриття бюджетного дефіциту. Приблизно з 1977 р. розмір зовнішнього боргу почав різко зростати. Незабаром він виявився вельми загрозливим. Нарешті стало зрозуміло,

що проблема сама собою не вирішиться. Угорщина як країна, яка імпортує енергоносії, повинна була піти на перегляд усієї сформованої цінової політики. Штучним чином зберігати дешевизну цілого ряду товарів виявилось неможливо.

Друга половина 1980-х років була відзначена майже повною відсутністю приросту виробництва. Інфляція, практично невідома в Угорщині з 1946 р., стала щорічно зростати з офіційних 8-10 % (насправді цифри були значно вищі) до 15 % у другій половині 1980-х років. Тим не менше, влада, вірна принципу «кадаризму», відповідно до якого реальні доходи населення повинні були зберігатися на попередньому рівні або навіть трохи підвищуватися, почала ще більше брати кредити в країн Заходу. До кінця десятиліття і до кінця часу правління Я. Кадара загальна сума зовнішньої заборгованості країни досягла 20 млрд. дол. [267]. У 1982 р країна дивом unikнула банкрутства завдяки короткостроковій позиції, отриманій від МВФ, членом якого Угорщина стала у тому ж році. Із середини 1980-х років на тлі економічної кризи в країні стали проявлятися ознаки соціального неблагополуччя. Згідно з даними Центрального статистичного управління, у 1987 р. рівень життя 1,9 млн. осіб або близько 20% населення не перевищував «соціального мінімуму» або навіть був нижчим. Економічні негаразди спричинили політичну кризу. З другої половини 1980-х років політична еліта зрозуміла, що не вдасться провести економічні реформи без політичних змін. Останні стосувалися, перш за все, змін у виборчому законодавстві. У 1983 р. був затверджений принцип альтернативності загальних виборів, що дав шанс «незалежним», тобто безпартійним кандидатам отримати реєстрацію. У результаті у 1985 р. 10 % депутатських місць у парламенті отримали незалежні кандидати [51, с. 570–571].

Не зважаючи на низку економічних проблем, влада Угорщини не вдавалася до репресивних методів діяльності. Такий порівняно достатній рівень свободи дій сприяв порівняно ранньому (за винятком Польщі) зародженню та оформленню в надрах режиму опозиційних сил, які з середини 1980-х років стали все частіше розсувати рамки дозволеного й чіткіше окреслювати проблему демократизації країни. Зважаючи на лояльність існуючого режиму, в Угорщині ще до проведення «круглого столу» почали формуватися політичні партії, яких на час переговорів

налічувалося близько тридцяти. Відповідно зникла необхідність формування широких опозиційних рухів з метою впливу на владу.

До перших найавторитетніших опозиційних сил, які вимагали здійснення глибоких демократичних перетворень, належав Угорський демократичний форум (УДФ) [29]. Він утворився як суспільно-політичний рух, проте методи його діяльності відрізнялися від тих, що були характерними для суспільно-політичних рухів як таких. Тому ми вважаємо доцільним визначати УДФ лише як транзитний рух у широкому розумінні цього поняття.

У Словенії та Хорватії, як і в Угорщині, лібералізація відбулася швидше, ніж у інших країнах ЦСЄ, тому в другій половині 1980-х років у цих країнах почали активно формуватися суспільно-політичні рухи, громадські організації, політичні партії тощо. Трансформація політичних систем передбачала, перш за все, вирішення національного питання, яке виникло під впливом економічних чинників. На відміну від Польщі, де утворення «Солідарності» було частково зумовлене економічними негараздами, у цих колишніх югославських республіках, навпаки, високий рівень економічного розвитку сприяв формуванню опозиції, що виступала за автономію та подальший вихід цих республік зі складу Югославії.

СФРЮ була багатонаціональною державою з шести республік, у розвитку яких зберігалися принципові соціально-економічні та конфесійно-культурні відмінності. Virізнялися три основні регіони: 1) Словенія і Хорватія (найбільш високий рівень індустріального розвитку, провідна конфесія – католицизм, історично розвинені зв'язки з Німеччиною та Австрією); 2) Сербія і Чорногорія (середній рівень економічного розвитку, православ'я, історична орієнтація на Росію); 3) Македонія, Боснія і Герцеговина (слабо розвинені, багато мусульман, тяжіють до Туреччини). Об'єднавчою та інтегруючою силою федерації виступали Союз комуністів Югославії (СКЮ) та його лідер Й. Броз Тіто [55].

Рубіж 1960–1970-х років у СФРЮ характеризувався різким зростанням соціальної та міжнаціональної напруженості, викликаной економічною реформою, що ще більше загострила диспропорції в розвитку регіонів [245]. У 1971 р. національне невдоволення охопило Хорватію. Розгорнувся широкий політичний

рух за розширення прав хорватів у межах СФРЮ, а також за проведення демократичних та економічних реформ, що в історії отримав назву «Хорватська весна». Ситуацію загострював процес обговорення проекту нової федеральної конституції. Конституційна реформа 1974 р. ставила більш розвинені Словенію і Хорватію у привілейоване становище, особливо щодо скорочення внесків у федеральний фонд розвитку національних регіонів. Якщо у Сербії, Чорногорії, Македонії, Боснії і Герцеговині велася критика конституційних поправок, то в Хорватії засоби масової інформації все виразніше і частіше говорили про експлуатацію хорватського народу шляхом перекачування його коштів у відсталі регіони з непрацездатним населенням. Згідно з твердженнями деяких націоналістів, в середньому більше 50 % валютної виручки приходило в Югославію через Хорватію, проте сама Хорватія отримувала лише 7 % з федерального бюджету [233]. Частина керівників республіки підтримала вимогу ще більшої самостійності Хорватії, звинувачуючи при цьому керівництво СФРЮ у шовінізмі та бюрократичному централізмі. Різко загострилися відносини між хорватами і сербами на побутовому рівні. Оцінюючи ситуацію в Хорватії, президент і лідер СКЮ Й. Б. Тіто заявив, що країна знаходиться на порозі міжнародної громадянської війни. Заворушення в Хорватії були придушені силами міліції та армії, а багато її лідерів було заарештовано.

Разом з тим, у новій Конституції 1974 р. на перший план була висунута концепція «суспільно-політичних співтовариств», кожне з яких (громада, край, республіка, федерація) могло виконувати владні функції і здійснювати самоврядну інтеграцію всіх сфер суспільного життя. У результаті втілення в життя цієї теорії був сформований новий механізм управління, для якого була характерна множинність центрів прийняття рішень. Самостійність цих центрів не обмежилася рамками їх компетенції, а вийшла на загальнодержавний рівень, що визначило дестабілізацію суспільно-політичної, економічної та конституційної систем. Історичні та етнополітичні суперечності в такій ситуації стали каталізаторами конфліктів між партійними республіканськими і федеральною елітами з питань повноважень та пріоритетності функцій. Проте до 1980-х років політичний режим

у СФРЮ відрізнявся достатнім рівнем стабільності та легітимності. Його міцність забезпечувалася тим, що відносна більшість населення була задоволена рівнем життя і ступенем здійснення прав та свобод з урахуванням пануючої тенденції їх розвитку; наявністю визнаних більшістю правових норм; структурою правоохоронних органів і репресивного апарату; специфікою ідейно-теоретичної та пропагандистської роботи [78, с. 27]. Політичний режим формально визнав наявність громадянських свобод у країні, але з умовою, що користуватися ними можна виключно в інтересах встановленої соціалістичної системи. У цей час СКЮ перестав бути цілісним організмом, сполучною ланкою політичної системи та представляв «різновид коаліційної партії».

Югославський режим, відмовившись від всеосяжного колективізму ленінського типу, допускав досить широкий суспільний плюралізм при збереженні паритетного контролю над високопосадовцями в державі. Така трансформація супроводжувалася економічною лібералізацією, яка дала значний поштовх розвитку держави.

Однак експерименти над країною, реформи економічної, політичної та федеральної систем не врятували Югославію від краху. Значною мірою криза інститутів влади була пов'язана з недосконалістю механізму наступності. Політична система Югославії будувалася таким чином, що процес прийняття політичних рішень замикався на лідері партії і держави Й. Б. Тіто. Це означало відсутність чіткої інституціоналізації та регламентації політичного процесу. Прагнення врівноважити вплив та інтереси різних етнічних спільнот призвело до ослаблення політичного центру і зміцнення основ громадянського суспільства не у федерації в цілому, а виключно на республіканському рівні. Поступово єдиний державний інтерес, що складався з інтересів окремих націй, поступився місцем національним інтересам окремих республік.

У 1980–х роках словенська та хорватська владні еліти все більше почали усвідомлювати несумісність республіканських і федеральних економічних інтересів. За всіма показниками у сфері економіки, культури і за рівнем життя на перше місце вийшла Словенія [48, с. 37–39]. Хорватія посідала друге місце. Це

давало словенцям та хорватам розуміння того, що від'єднання від Югославії не спричинить важкої економічної кризи, пов'язаної з необхідністю формування власної економічної політики.

Окрім економічних передумов, які спонукали Словенію та Хорватію задуматися над рішенням щодо виходу зі складу СФРЮ, важливу роль відіграли і політичні передумови. Після смерті Й. Б. Тіто у 1980 р. у Словенії та Хорватії розпочався швидкий розвиток громадянського суспільства. Югославія перебувала у важкій політичній кризі, котра підсилювалася бажанням Сербії встановити власну гегемонію у межах федерації і намаганням перетворити СФРЮ у централізовану державу. У результаті такі амбіції Сербії стали причиною нових вимог зі сторони Словенії, серед яких: встановлення справжньої демократії, політичного плюралізму та вільних виборів.

Югославські комуністи, у тому числі і словенські та хорватські, зрозуміли, що не в змозі запропонувати нові шляхи розвитку багатонаціональної югославської держави. Тогочасна Югославія була федеративною державою без демократії. Це найбільше відчувала Словенія з її найсильнішими національними традиціями та високою громадянською активністю. Словенський демократичний процес був нестримним [245].

Необхідність проведення реформ у Словенії почала виразно проявлятися у 1986 р., коли ліберальне крило Союзу комуністів Словенії (СКС) витіснило консерваторів із партійного керівництва. Весною 1987 р. з'явилися групи осіб з антикомуністичною риторикою, які об'єднувалися навколо видання «Новий журнал» і публікували в ньому матеріали для нової словенської національної програми. У цих публікаціях містилися заклики відмови від комуністичної системи, наголошувалося на необхідності формування справжньої демократії, вільної ринкової економіки з суспільним добробутом і незалежною Словенією.

Серед словенців ці вимоги швидко здобули прихильність, у тім числі і в комуністичного керівництва. Про це свідчить проведення багатотисячної демонстрації у Люблянні, яка відбулася 8 травня 1989 р., і була присвячена підтримці вимоги, викладеної у «Новому журналі», щодо створення незалежної Словенії.

Опозиція вже за підтримки Асоціації соціалістичної молоді публічно зачитала «травневу декларацію 1989 р.», у якій містилися заклики щодо незалежності Словенії, створення економічної системи, яка буде гарантувати зайнятість і матеріальне благополуччя своїх громадян, а також наголошувалося на необхідності забезпечення свободи вступу Словенією у міжнародні об'єднання. Комуністи Словенії тривалий час намагалися вирішити словенське національне питання у формі асиметричної Югославської федерації, проте у вересні 1989 р. вони підтримали поправки до Конституції Словенії, що передбачали право словенського народу розпоряджатися своїм ВВП, а також керувати збройними силами на території Словенії. Також була переглянута провідна роль комуністичної партії, відкриваючи таким чином можливість демократичних перетворень та відділення від СФРЮ. Ці поправки до Конституції Словенії сприяли активізації суспільно-політичного життя в країні та фактично започаткували процес її виходу зі складу Югославії [138]. Зі скасуванням монополії Комуністичної партії на владу та впровадження багатопартійності у Словенії нові демократичні політичні партії, що почали з'являтися на початку 1989 р., об'єдналися у Демократичну опозицію Словенії (ДЕМОС), яка стала потужним опозиційним формуванням у боротьбі з югославським режимом та пришвидшила процес виходу Словенії зі складу СФРЮ.

У Хорватії, як і в Словенії, процес лібералізації розпочався швидко, у порівнянні з іншими країнами ЦСЄ, що сприяло відносно ранньому формуванню політичних партій. Наприкінці 1980-х років в країні актуалізувалося питання національного самовизначення, що сприяло формуванню різноманітних асоціацій, які мали на меті досягнення незалежності Хорватії. Серед них важливу роль відіграв Хорватський демократичний союз (ХДС). Він був утворений таємно у червні 1989 р. Тоді ж лідером руху було обрано дисидента Ф. Туджмана – колишнього представника Комуністичної партії, який у 1960-х роках був виключений з партії за ультранационалістичні погляди. Ф. Туджман був активним учасником «Хорватської весни», за що пізніше був двічі ув'язнений. Другий арешт передбачав заборону на п'ять років публічно виступати. Тому, після оголошення про створення ХДС, районна прокуратура порушила справу щодо недотримання

Ф. Туджманом судової вимоги. Проте всі обвинувачення були зняті, оскільки заборона на публічні виступи закінчилася ще у 1988 р. Разом з тим, влада перешкоджала зборам членів ХДС, тому певний період часу вони організовували таємні зустрічі.

ХДС в Хорватії, як і УДФ в Угорщині відрізнявся від транзитних рухів у інших країнах ЦСЄ. Кабінетні методи діяльності, а також відсутність багатьох інших ознак, характерних для суспільно-політичних рухів (масовість, публічність, нечітка організаційна структура тощо) дають підстави визначати ХДС як суспільно-політичний рух у широкому розумінні і лише на перших етапах його діяльності.

У Хорватії ХДС став головною силою у боротьбі за національне самовизначення, але не єдиною. Напередодні парламентських виборів 1990 р. в країні сформувалася Коаліція народної згоди (КНЗ) – об'єднання політичних партій, що мало на меті реалізацію цілей майже ідентичних до тих, які проголошував ХДС [85]. Поштовхом до формування цієї Коаліції стали реформи у межах Ліги комуністів Хорватії. Це призвело до виокремлення всередині Комуністичної партії групи реформаторів, що мала відмінні від консервативного крила погляди на статус Хорватії в межах СФРЮ. Так, засновники КНЗ С. Дабчевіч-Кучар та М. Тріпало ініціювали створення КНЗ. Вони пояснювали, що ця коаліція (зважаючи на наявність більш потужного суперника ХДС) була утворена для того, щоб Хорватія мала у посткомуністичному уряді різні партії, а не одну. КНЗ повинна була допомогти становленню демократії і запобігти можливому поверненню до однопартійності. Члени КНЗ вказували на недоліки формування великої кількості конкуруючих партій, враховуючи, що в кінцевому рахунку це призведе до поділу голосів поданих за націоналістичні і антикомуністичні сили між різними партіями та дозволить Союзу комуністів Хорватії (СКХ) залишитися при владі. Тому, на противагу ХДС, була сформована КНЗ. Це угруповання було схожим до Коаліції «ДЕМОС» у Словенії.

Формування ХДС у Хорватії та Коаліції «ДЕМОС» у Словенії, не зважаючи на наявність певних відмінностей у форматі антикомуністичної опозиції, все ж мало схожі передумови. Високий рівень економічного розвитку сприяв усвідомленню

можливості та необхідності власної незалежності. Особливості югославського режиму, який, з одного боку, відрізнявся певною поступливістю до республік, а з іншого – прагнув контролювати дії республіканського керівництва і в разі непогодження з ним застосовував далеко не демократичні методи впливу (десятиденна війна у Словенії), підсилили економічні передумови формування Коаліції «ДЕМОС» у Словенії та ХДС у Хорватії. Значним поштовхом до утворення коаліцій («ДЕМОС» та КНЗ) у цих країнах стали реформи у межах комуністичних партій.

Чинники формування суспільно-політичних рухів в країнах ЦСЄ мали свої особливості, що зумовлено специфікою розвитку кожної з країн, особливістю політичної системи, політичним режимом, що склався тощо. У багатьох країнах значний вплив на формування і діяльність суспільно-політичних рухів мала й католицька церква. Вона виступала проти офіційного атеїзму, секуляризації освіти, обмежень релігійних елементів у національних традиціях тощо [218]. Вплив католицької церкви особливо яскраво виявився в Польщі, де після обрання у 1978 р. главою римо-католицької церкви краківського кардинала К. Войтили (папа Іван Павло II) почалося стрімке зростання авторитету церкви як сили, що протистояла режиму. Особливо це проявилось під час паломництва Папи в Польщу у 1979 р.

У Чехословаччині церква перебувала під найбільшим, серед інших країн ЦСЄ, наглядом влади. Офіційно дозволеною церквою керувала ієрархія ретельно перевічених комуністами чиновників. Якщо менш релігійні чехи терпіли такий стан речей, то словаки радикалізувались. Тут поряд з офіційною діяла підпільна церква, що у 1980–х роках розвинула мережу підпільного духівництва і самвидаву. Словаки у 1988 р. першими зорганізувалися і виступили проти утисків Католицької церкви, вимагали звільнення останньої від державного контролю. Релігійні мітинги та демонстрації навчили людей єдності [46, с. 61–63, 202]. Особливо це стосувалося Югославії, де національне згуртування кожного з югославських народів відбулося в межах релігії [55].

У Литві, єдиній із країн Балтії католицькій державі, вплив релігії не був таким значним, як це було в Польщі чи Словаччині. Проте релігія стала фактором

національної приналежності, що відрізняла Литву від православного та мусульманського СРСР. Протестантські Естонія та Литва характеризувалися великою різноманітністю релігійних організацій, а також значним відсотком невіруючих людей (особливо це стосувалося Естонії), що перешкоджало визначенню релігії як фактора національної ідентифікації. У православних та протестантських країнах вплив релігії не був відчутним, враховуючи, що позиція церкви була слабшою і більш залежною від держави [34, с. 64–73].

В Угорщині католицька церква уклала мир з комуністичним режимом, що ще більше спровокувало реакцію «знизу». Угорські дисиденти не відзначалися особливою релігійністю. Деякі з них (як В. Орбан – засновник «Фідесу») походили з кальвіністських родин; інші були номінальними католиками або не переслідували жодної релігійної традиції. Але всі розуміли, що релігійна практика та національні традиції дають простір для свободи від режиму, як це було у Польщі. Фактично, саме візити до Польщі низки угорських активістів змінили в угорців розуміння релігії, перетворюючи її з приватної справи на потужний засіб згуртування.

Отже, формування суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ в період 1980–х–1990–х років було спричинене рядом чинників, до яких можна віднести: процес лібералізації в країнах регіону, політику перебудови та гласності в СРСР; розкол правлячої еліти на прихильників реформ та супротивників; активізацію опозиції в умовах послаблення репресивних заходів політичного режиму; наявність попереднього досвіду демократичного розвитку; наслідування прикладу інших країн ЦСЄ, в яких суспільно-політичні рухи сформувалися дещо швидше.

Лібералізація як головний чинник формування транзитних суспільно-політичних рухів мала місце у всіх країнах ЦСЄ, проте у кожній мала свої особливості. В одних країнах лібералізація була спричинене політичними передумовами (недієвість комуністичної влади, відсутність доступу до влади новим політичним силам тощо), в інших – соціально-економічними чи культурними. Разом з тим, сам процес лібералізації не призвів би до порівняно швидкого формування рухів. Необхідні були додаткові стимули, оскільки цей процес відбувався б поступово (шляхом реформ), а в ситуації, що склалася, гостро

відчувалася потреба активних дій. У країнах Балтії таким стимулом стала політика перебудови та гласності в СРСР, а також послаблення репресивного апарату, в Болгарії та Румунії – розкол у межах комуністичних партій, у Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині – наявність досвіду демократичного розвитку та опозиційної діяльності. У Словенії процес лібералізації сприяв реформам у межах Комуністичної партії, що дало поштовх до формування Коаліції «ДЕМОС». Вплив на утворення останньої мала також успішна діяльність рухів у інших країнах ЦСЄ, зокрема у Польщі. Формування ХДС у Хорватії, як і Коаліції «ДЕМОС» відбулося на хвилі актуалізації проблеми національного самовизначення. Ф. Туджман, як активний учасник «Хорватської весни» 1970–х років мав значний досвід опозиційної діяльності і тому швидко організував супротив режиму, що склався.

На основі аналізу особливостей та чинників формування транзитних суспільно-політичних рухів можна зробити висновок, що суспільно-політичні рухи у широкому розумінні цього поняття утворилися у всіх країнах ЦСЄ. У свою чергу в Естонії, Латвії, Литві, Польщі, Чехії та Словаччині сформувалися утворення, які повністю відповідають індикаторам суспільно-політичного руху (у вузькому розумінні цього поняття), у Болгарії та Румунії – частково відповідають, а в Угорщині, Словенії та Хорватії зовсім не відповідають цим індикаторам.

3.2. Мета діяльності та соціальний склад суспільно-політичних рухів у країнах Центрально-Східної Європи

Формування транзитних суспільно-політичних рухів як реакції на недовіра до комуністичної влади і необхідність змін передбачало антикомунізм як характеристику рухів у більшості країн ЦСЄ. Для низки рухів антикомунізм як мета був першочерговим і стосувався комуністичних партій своїх країн, в інших – другорядним і був спрямованим проти федеральної комуністичної влади (СКЮ у випадку Словенії та Хорватії та КПРС у випадку Естонії, Латвії, Литви) (див. Додаток Г). Разом з тим, їх мета полягала не лише у подоланні монополії комуністичних партій на владу. Часто так само важливо було виразити новий стиль і в такий спосіб змінити суспільно-політичне середовище [46, с. 23].

Мета у транзитних рухах виступала системним елементом, оскільки ідеологія була розмита. Тому не стільки був важливим зміст мети, як її наявність, що підтверджується еволюцією цілей транзитних суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ протягом всього періоду їх діяльності. Особливо це стосувалося Польщі. Зважаючи на те, що «Солідарність» була утворена практично на десять років швидше за інші транзитні рухи країн ЦСЄ, її цілі частково змінювалися протягом всього періоду існування. Спочатку мета «Солідарності» була здебільшого соціально-економічною і полягала у формуванні незалежних профспілок і захисті соціальних інтересів широких верств населення. Відсутність правильної оцінки і політичної концепції ліквідації соціальних криз призвела до того, що вимоги страйкуючих поширилися на інші сфери, і в кінцевому рахунку представники підприємств Гданського узбережжя сформулювали 21 вимогу економічного, соціального і політичного характеру. Ці вимоги лягли в основу угод, укладених між представниками підприємств і урядом в трьох промислових центрах Польщі: у Гданську, Щецині та Ястшембе [9].

У 1981р. відбувся I з'їзд «Солідарності», під час якого делегати піддали тотальній критиці державний апарат і ПОРП, звинувативши їх у нездатності служити інтересам суспільства. Прийнята з'їздом програма орієнтувала членів профспілки на протистояння режимові і ПОРП як його стрижневому елементу. Вся історія Польської Народної Республіки (ПНР) розглядалася як безперервний ланцюг політичних криз і суспільних конфліктів. В ідеології «Солідарності» ключове значення надавалося християнській етиці і національним польським традиціям. Замість централізованого партійно-державного апарату пропонувалася модель «самоврядної демократичної Польщі». На думку ідеологів «Солідарності», демократизм республіки мав гарантуватися світоглядним, політичним і культурним плюралізмом. Основу економічної системи мали становити підприємства, керовані робочими радами та директорами, що обираються на конкурсній основі [268].

З досягненням першопочаткових цілей мета «Солідарності» змінюється у русло необхідності проведення демократичних реформ, впровадження

європейських цінностей, побудови правової держави на основі чіткого розподілу влад, захист прав людини і громадянина тощо.

У Чехії, як і в Польщі, першочергова мета ГФ полягала у відстороненні представників КПЧ від влади, проведенні низки необхідних реформ, демократизації суспільства. Так, ГФ звернувся до суспільства з простою та зрозумілою програмою, у якій закликав повернутися до свободи, демократії, державної незалежності та Європи [65, с. 147–169]. ГПН у Словаччині спрямовувалася першочергово на політичний сепаратизм і лише потім на заміну політичного режиму. Словацький рух наголошував на необхідності незалежності Словаччини, тоді як більшість активістів ГФ в Чехії виступали за збереження Чехословаччини, відповідно, політичні зміни мали відбуватися на федеральному рівні.

Навесні 1990 р. у Братиславі пройшли демонстрації з вимогою змінити назву держави, щоб відобразити рівноправний характер відносин між двома народами. У квітні 1990 р. з'явилася нова назва країни – Чеська та Словацька Федеративна Республіка. Улітку цього ж року проблема майбутньої чехословацької державності стала однією з головних у країні. Поступово словацькі партії, як «традиційні», так і «нові», за своїми поглядами на словацько-чеські відносини розділилися на тих, які виступали за збереження федерації, але в оновленій демократичній формі, і тих, хто почав схилитися до конфедерації та навіть до створення незалежної словацької держави. ГПН належав до першої групи. У його передвиборчій програмі, прийнятій у травні 1990 р., відзначалося прагнення «виступати за повне самовизначення словацького народу», а також підкреслювалося: «Словацьку державність ми розуміємо як природне і невід'ємне право завершити реалізацію всіх аспектів суверенітету сучасного європейського народу. Її відродження ми бачимо у єдиній демократичній федерації з такою самою суверенною чеською державністю. Федерацію ми розуміємо як спільні дії, як взаємовигідне об'єднання сил на основі спільних внутрішньо та зовнішньополітичних, економічних та культурних інтересів» [108, с. 225]. З одного боку, словаки хотіли залишитися з Чехією та користуватися перевагами більшої за територією держави, а, з іншого – прагнули самостійності Словаччини. Вони виступали швидше за автономію у межах

федерації, ніж за власну незалежність. Таке рішення було обумовлене, перш за все, економічними причинами. Більшість прибуткових підприємств знаходилися на території Чехії, відповідно Словаччині у разі здобуття незалежності необхідно було заново розбудовувати власну економіку, шукаючи сильні сторони в наявних у неї ресурсах.

Транзитні рухи у Чехії та Словаччині з досягненням першопочаткових цілей мали на меті подальшу демократизацію власних країн, а також проведення низки необхідних реформ. Відповідно словацький рух ГПН з часом починає виступати вже не за автономію республіки у складі Чехословаччини, а за досягнення незалежності своєї країни.

У балтійських республіках транзитні рухи з моменту утворення вбачали свою головну мету у відновленні незалежності власних країн, яка була втрачена після підписання пакту Молотова-Ріббенторопа у 1940 р. Відповідно, суспільно-політичні рухи у цих країнах були першочергово національно-державними. Але, враховуючи, що владна верхівка СРСР протидіяла відокремленню балтійських республік від його складу, НФЕ, НФЛ та «Саюдіс» виступали й проти КПРС.

Антикомунізм як характеристика діяльності транзитних рухів балтійських країн проявився згодом. На початку своєї діяльності балтійські рухи вирізнялися покійністю та прихильністю до політики М. Горбачова [250, с. 18]. Так, НФЕ не протистояв партійній ідеології. Навпаки, він був створений з метою підтримки курсу партії на перебудову і навіть порівнювався з різного роду Народними і Вітчизняними фронтами центрально- та східноєвропейських країн (хоча очевидно, що при зовнішній схожості реальні функції і спрямованість еволюції тут зовсім різні, навіть протилежні) [104]. Проте, підтримка стосувалася лише політики «перебудови», а не партії в цілому. Подібна ситуація була характерна для Латвії. На початковому етапі НФЛ ставив собі за мету досягнення автономії Латвії у межах СРСР. Однак поступово цей масовий рух почав виступати за проведення демократичних реформ та відновлення незалежності республіки [102, с. 9].

У Литві «Саюдіс» спочатку своїми цілями проголошував культурне відродження, демократизацію, економічну самостійність республіки, турботу про

охорону навколишнього середовища. З листопада 1988 р. поступово почав зміщуватися до все більш сепаратистської політичної позиції, проголошуючи своєю головною метою здобуття незалежності від СРСР.

У Болгарії основним мотивом діяльності СДС з самого початку була ліквідація «деспотичної влади комуністичної партії». Мета демократичних змін, які почалися в країні, як заявляло керівництво СДС, – відновлення штучно перерваного цивілізаційного процесу болгарського суспільства і залучення країни до світового прогресу. СДС у своїй установчій декларації виступав за створення громадянського суспільства, багатопартійної системи, правової держави, за реальний поділ законодавчої, виконавчої і судової влади. Роблячи наголос на позбавленні комуністів монополії на владу, на деполітизацію армії, міліції, органів державної безпеки, суду і прокуратури, СДС відстоював незалежність ЗМІ, висловлювався за мирний перехід до демократії, використання цивілізованих методів політичної боротьби, діалог і компроміс з опонентами. Його економічна платформа орієнтувалася на швидкий і всеохоплюючий перехід до ринкової економіки, на створення умов, які б заохочували приватне підприємництво та ініціативу [15, с. 21–23]. СДС мав на меті швидкий перехід до консолідованої демократії, який для консервативного болгарського суспільства був надто радикальним, про що в майбутньому засвідчили результати установчих виборів. Разом з тим, СДС став потужним джерелом демократичних змін у Болгарії.

У Румунії ситуація дещо відрізнялася від болгарської. Керівництво ФНП, що складалося із колишніх представників номенклатури, розглядало розвиток постдиктаторської Румунії за зразком радянської перебудови. Лідери новоствореного транзитного руху хотіли лише оновити склад державного апарату, при цьому суттєво не змінюючи ідеологічну складову режиму. Однак розкол у межах Румунської комуністичної партії (РКП) і особливо яскраво виражена антикомуністична (а не лише антидиктаторська) спрямованість виступів населення звели нанівець всі плани нових опозиційних лідерів. Нова влада в особі ФНП на чолі з І. Ілієску не наважувалася включити в свої програмні заяви і нормативні акти будь-які згадки про соціалізм, нехай навіть у варіанті «оновленому» та

«демократичному» [27, с. 117]. ФНП свою першочергову мету вбачав в усуненні від влади клану Н. Чаушеску. Керівництво руху зазначало про відкриття нової сторінки у політичному та економічному житті і оголосило про створення ФНП на основі румунської армії та об'єднання всіх «здорових» сил країни. За головну мету було визнано становлення демократії, свободи і гідності румунського народу.

Програма ФНП включала наступні тези: ліквідація керівної ролі однієї партії, встановлення політичного плюралізму, загальні вибори в квітні 1990 р., поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, початок роботи над новою конституцією, реструктуризація економіки, сільського господарства і системи освіти, повага до прав і свобод національних меншин, здійснення міжнародної та внутрішньої політики, що відповідала б потребам народу [271, с. 68]. Зважаючи, що склад ФНП був представлений колишніми комуністами, можна стверджувати, що його основною метою був не злам системи, а її реформування [6, с. 113].

В Угорщині датою заснування УДФ як незалежного та організаційно оформленого суспільно-політичного руху можна вважати 27 вересня 1987 р. Саме у цей день група угорської інтелігенції у м. Лакітелек зібралася на нараду з метою обговорення актуальних проблем демократичних перетворень в Угорщині [267, с. 245–265]. Більш, ніж 150 учасників цієї наради вирішили збиратися регулярно. Так і був створений постійний Форум, покликаний пробуджувати та формувати національну суспільну свідомість, готувати передумови для здійснення політичних перетворень. Враховуючи різномірний характер угорського суспільства, транзитний рух не прив'язувався до жодної ідеології [244, с. 159], тому мета діяльності УДФ, як і в більшості інших країн ЦСЄ, стала основою для інтеграції членів руху.

Ініціатори створення УДФ виходили з того, що Форум як рух повинен був стати поміркованою політичною силою, яка відмовляється від екстремістських позицій навіть у відносинах з УСРП. Стаючи помітною політичною структурою, УДФ прагнув створити умови для мирного переходу до багатопартійності.

На нараді 27 вересня 1987 р. прийнято Заяву, в якій зазначалось, що «насталася одна з найважчих криз угорської історії», яка загрожувала не лише економічним розвалом, але й втратою єдності та перспективи угорської нації. Особлива увага

приділялася відсутності в країні демократичних механізмів, виразним ознакам глибокої кризи політичних інститутів, невтішному стану народної освіти, культури та суспільної моралі. Стрижневим було питання про шляхи виходу з кризи, можливого оновлення та ефективних реформ.

Своєю найважливішою метою учасники наради визначили вкорінення в свідомість якомога більшої кількості людей цінностей справжньої демократії, їх очищення від ілюзорних ідеологічних уявлень, пробудження інтересу до політики, стимуляцію демократично налаштованих людей до самоорганізації «знизу», підтримку демократичних прагнень на місцях [28, с. 84–86]. УДФ мав на меті звільнити людей від залишків сталінського терору та створити можливість відродження нації без катастрофи. Члени руху стверджували, що їхнім завданням є становлення вільної та демократичної Угорщини, заснованої на моральних, духовних та політичних цінностях угорської нації та Європи.

3 вересня 1988 р. близько 370 учасників чергової наради УДФ прийняли рішення про перетворення дискусійного форуму. Останній набув ознак організації, яка при цьому була офіційно зареєстрована та зберігала свої функції в якості суспільно-політичного руху. Був прийнятий Установчий лист, в якому вказувався коаліційний характер УДФ як організації та незалежного руху, покликаного свідомо та відповідально діяти в інтересах «демократії та національного збереження, відродження, покращення існуючого стану». Серед завдань УДФ були: участь у послідовному здійсненні суспільних реформ, у демократизації політичної системи; надання підтримки раціоналізації в економіці, можливостям та гарантіям підприємництва; захист суспільних інтересів та соціальної справедливості; створення угорської правової держави, заснованої на європейських та національних традиціях; захист інтересів і прав угорських національних меншин за межами Угорщини. Автори Установчого листа виступили проти будь-яких намірів абсолютизації влади з боку партій чи організацій [29]. УДФ зміг досягти успіху у впливі на широкі сфери суспільства через взірцеву поведінку його членів, реалізацію як індивідуальних, так і колективних інтересів, а також сприяння подоланню байдужості та апатії громадян [244, с. 159].

У Словенії та Хорватії першочергова мета посткомуністичних рухів полягала у відокремленні від СФРЮ і проголошенні незалежності власних республік. Враховуючи, що в цих країнах рівень економічного розвитку був найвищим в межах СФРЮ, то вихід зі складу федерації не спричинив би економічного колапсу, як це, наприклад, могло б бути в Словаччині. Разом з тим федеральна влада Югославії не поділяла таких настроїв словенців та хорватів і всіляко їх придушувала (Десятиденна війна у Словенії). Відповідно другим завданням і Коаліції «ДЕМОС» в Словенії, і ХДС в Хорватії була боротьба проти югославської комуністичної влади. Вони не виступали проти власних комуністичних партій, які підтримували вимоги опозиції і значна кількість членів яких входила до їх складу.

У Хорватії прагнення досягнення незалежності було рівнозначним антикомунізму. У прийнятій 17 червня 1989 р. Програмній декларації ХДС зазначалося, що причина загальної суспільно-політичної, державної, економічної і моральної кризи, а також загострення міжнаціональних відносин – в історичній невдачі комуністичної колективістської доктрини і однопартійної системи. Вихід ХДС вбачав у демократичному перетворенні всього політичного життя.

Серед проголошених рухом цілей перше місце займало встановлення правового і конституційного порядку, властивого парламентській демократії і плюралістичному суспільству. У декларації також зазначалося, що Хорватія має суверенне право будувати свою економічну, політичну, громадську та культурну систему у відповідності з волею власного народу і без втручання, тиску або перешкод ззовні. Члени ХДС наголошували на тому, що будь-який народ, незалежно від місця проживання, має право на збереження і розвиток своєї національної культури і самобутності. Тому цей транзитний рух виступав за відновлення і розширення діяльності хорватських культурно-просвітницьких товариств в Боснії і Герцеговині, а також в Сербії, при цьому не приховуючи своєї мети «звільнитися від менторства Союзу комуністів» [233]. До найважливіших своїх цілей ХДС в той момент зараховував: 1) реалізацію політичних прав і свобод громадян – свободи вираження переконань, правової захищеності та недоторканості особи незалежно від національної та релігійної приналежності та

ідейної і політичної позиції; 2) гарантію невід'ємного права на створення організацій відповідно до їх програм за винятком організацій, що пропагують насильство, расову, національну та релігійну ворожнечу і ненависть; 3) перетворення профспілок у вільні організації трудящих, незалежні від державного і політичного контролю, а робочого самоврядування – в реальну участь трудящих в управлінні; 4) повну і безумовну свободу вираження релігійних переконань, національних почуттів, здійснення права на вільну художню творчість. Оскільки «свобода – найбільша цінність Хорватії, і тільки вона забезпечить нам життя, гідне людини і батьківщини хорватів» [133].

На рубежі 1980–1990-х років, не зважаючи на свої антикомуністичні позиції, ХДС твердо дотримувався своєї Програмної декларації і тієї точки зору, що «відносини в державній спільноті народів Югославії можуть ґрунтуватися тільки на повазі історичних прав хорватської нації» і що кожен народ, в тому числі і хорватський має право на «самовизначення аж до відокремлення» [233]. Таким чином, вже тоді, хоч і в дещо завуальованій формі відокремлення було проголошено кінцевою метою ХДС. А враховуючи, що цій меті перешкождала комуністична влада, ХДС виступав і проти неї.

Мета транзитних рухів як їх системний елемент лише частково залежала від соціального складу рухів. Останній характеризувався різноманітністю, що відрізняло транзитні рухи країн ЦСЄ 1980–1990-х років від інших суспільно-політичних рухів в історії. Якщо раніше можна було впевнено класифікувати опозицію як національно-консервативну або марксистсько-соціалістичну, то в цей період багато рухів заперечували будь-яку категоризацію. До їх складу входили представники як лівих, так і правих ідеологій, а також люди, що нейтрально ставилися до політики і не співвідносили себе з жодною ідеологією [46, с. 23]. Різноманітність проявлялася і в соціальному статусі членів рухів. Антикомуністична опозиція включала представників творчої інтелігенції, робітників, студентів, релігійних діячів тощо.

Соціальний склад рухів часто залежав від сили і рівня впливу комуністичної партії в конкретній країні. У тих державах, де провладні партії були порівняно

слабкими та готовими йти на компроміс, а здійснювана ними політика характеризувалася відносною поміркованістю та ліберальністю, транзитні рухи формувалися знизу, – з представників творчої інтелігенції, студентів, робітників. І, навпаки, там де правлячі партії були впливовими, транзитні рухи утворилися зверху, – з представників комуністичних партій, враховуючи, що можливостей самоорганізації знизу практично не було. Хоча деякі з країн ЦСЄ є винятками із цих зауважень.

Не зважаючи на різний ступінь впливу комуністичних партій у країнах регіону в період 1980–х років, все ж вони відігравали ключову роль у політичному житті кожної з країн ЦСЄ. Політичний простір в більшості країн регіону був заповнений комуністичною партією, яка була єдиною легально діючою або займала домінуючу позицію [271, с. 18, 29]. Функції комуністичних партій не зводилися до типових функцій політичних партій у демократичних системах. Я. Адам характеризував роль комуністичних партій так: «Комуністичні партії контролювали всі сфери політичного, суспільного та економічного життя...Такий строгий контроль був можливий, бо комуністична партія була внутрішньо організована в ієрархічний та авторитарний спосіб. Основним принципом організації комуністичної партії був так званий демократичний централізм» [123, с. 92]. Характерною особливістю структури режиму «реального соціалізму» було те, що однопартійність виступала однаково як предметом, так і ресурсом легітимізації політичної системи. Проте з часом ця теза почала втрачати актуальність через вплив як зовнішніх (тиск з боку опозиції), так і внутрішніх (виокремлення в межах комуністичних партій реформаторського крила) факторів.

У Польщі з 1970 до кінця 1980–х років включно опозиційні угруповання, що сформувалися поза межами правлячої партії досягли більшого плюралізму, ніж в інших країнах ЦСЄ. Це зумовлено тим фактом, що Польща однією з перших серед країн регіону стала на шлях трансформації політичної системи. Відносна незалежність соціальних груп від контролю з боку провладної партії покращила перспективи демократизації. У Польщі загострення суспільно-політичної ситуації посилювалося рядом факторів. По-перше, існуванням, нехай і суто формальним,

багатопартійності (окрім Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) існували ще Об'єднана селянська партія і Демократична партія – сателіти комуністичного режиму); по-друге, наявністю в самій ПОРП певних елементів соціал-демократизму, виокремленням в її середовищі реформаторського крила; по-третє, стійким ментально-культурним світоглядом польської нації, що заснований на національно-індивідуалістичних цінностях.

ПОРП була домінуючою партією у Польщі, проте володіла обмеженою владою над соціальними групами. У 1980–і роки почастішали зміни партійного керівництва, скоротилася чисельність членів партії. Особливо незначною була кількість прихильників ПОРП у віковій категорії до тридцяти років. Членами ПОРП були головними чином партійно-державні бюрократи, керівники державних підприємств, військові [221].

Варто зазначити ще одну вагому особливість польського соціуму напередодні революції 1989 р. Опозиція до правлячого режиму розвивалась у двох руслах: ідейно-політичному (в основному його представляли кола польської інтелігенції) та соціально-економічному, гасла якого користувались особливою підтримкою серед робітничої і селянської верств суспільства. Однак найважливішим стало те, що на початку 1980–х років ці дві гілки громадського спротиву зуміли консолідуватися і виступити єдиним фронтом у лавах профспілки «Солідарність» [14, с. 41]. Остання разом із римо-католицькою церквою почала набувати все більшого впливу.

Особливістю формування опозиції в Польщі на початку 1980–х років було те, що ініціатива надходила не від інтелектуалів і не від партійного керівництва, а від робітників [262, с. 68]. Найбільшою популярністю профспілка користувалася серед шахтарів, металургів, транспортників, машино- і суднобудівників. Головними оплотами «Солідарності» були судноверфи Гданська і Щецина, вуглевидобувні шахти Сілезії, металургійні комбінати Катовіце і Кракова, машинобудівні та ремонтні підприємства Варшави, Вроцлава, Бидгоща, Любліна [57].

Дещо менший вплив мала «Солідарність» на підприємствах легкої та харчової промисловості (особливо невеликих). Ці відмінності можна пояснити тим,

що саме у важкій промисловості соціально-трудові конфлікти носили особливо гострий характер. Там же найбільшою мірою зберігалися традиції профспілкової організованості та страйкової боротьби. З іншого боку, на середніх і малих підприємствах спрацьовував патерналістський фактор, неформальні зв'язки працівників з адміністрацією.

Міські службовці спочатку ставилися до страйкового руху з великою настороженістю [111]. Робітничі виступи, що відбулися декілька років раніше, сильно дезорганізували міський побут. Їх результатом ставало підвищення зарплати в промисловості, здійснюване за рахунок стримування доходів у невиробничій сфері. Тому перші протести літом 1980 р. поза межами робітничого класу сприймалися холодно – за винятком політизованих кіл опозиційної інтелігенції. Однак організованість і дисципліна страйкарів та загальнонаціональне значення більшості висунутих вимог змінили настроїв службовців.

Приватновласницьке індивідуальне селянство виявилось найлояльнішим до режиму класом польського суспільства. Визнання комуністичним урядом спадкових прав на земельні ділянки в значній мірі дезактуалізувало протести на селі. Проте створена навесні 1981 р. Незалежна самоврядна профспілка індивідуальних фермерів «Солідарність» охопила до половини фермерських господарств. Активісти польського села вимагали соціальної справедливості та збереження католицьких традицій.

Учнівська молодь також з ентузіазмом підтримала «Солідарність». В її середовищі спостерігалось тяжіння до радикальних опозиційних організацій, таких як Незалежний союз студентів і Конфедерація незалежної Польщі [268, с. 143].

Особливість профспілки «Солідарність» полягала у тому, що вона виникла не у столиці, а в портовому Гданську. Відповідно, на початках до її складу входило багато робітників. Разом з тим, у Варшаві формувалася група опозиційно налаштованої інтелігенції. У Кракові переважала католицька опозиція. Відповідно постала необхідність в силі, що об'єднає опозицію.

Організацією, що об'єднала робітників та творчу інтелігенцію у Польщі, став КОР, що був утворений у 1976 р. і виступав з позицій демократичного соціалізму,

лівого лібералізму та католицького солідаризму. Багато з членів Комітету охорони робітників (КОР) стали провідними активістами «Солідарності». Так, у 1981 р. було прийнято рішення про розпуск організації, оскільки «Солідарність» перейняла функції і кадри КОРу [132].

Ще однією особливістю «Солідарності» було те, що вона охоплювала широкий ідеологічний спектр. До її складу входили представники різних політичних течій, як лівих, так і правих. Були серед прихильників профспілки й аполітичні громадяни, які не співвідносили себе із жодною політичною ідеологією, проте прагнули змін [211]. До лав «Солідарності» вступило майже 10 млн. осіб, кожен третій дорослий поляк. Соціальний склад «Солідарності» відрізнявся різноманітністю, що в майбутньому сприяло проведенню успішних і всеохоплюючих реформ. Католицька церква також розглядала «Солідарність» своєю організацією і мала надію, що профспілка буде демонструвати важливість віри в сучасному світі [132].

Чехословаччина, як і більшість інших країн ЦСЄ, до 1989 р. не пройшла етапу поступової лібералізації, в ході якої могли б сформуватися незалежні політичні партії [258, с. 19–21]. У свою чергу, правляча комуністична еліта переживала не найкращі часи. Якщо в інших країнах соціалістичного блоку, комуністичні партії в цей період часу ще були досить впливовими, навіть не зважаючи на зародження в їх межах реформістських настроїв, КПЧ у другій половині 1980-х років втратила свій позитивний імідж, легітимність та довіру людей [143]. За двадцять років політики «нормалізації» зникли привабливість та останні сильні сторони партійної політики. Недовіра до КПЧ, її відторгнення суспільством, особливо молоддю, втрата підтримки інтелектуалів показали, що комуністи не здатні наслідувати польський чи угорський приклад.

Втрата комуністами підтримки серед населення сприяла самоорганізації знизу. Ключову роль у цьому процесі відіграли студенти. Саме вони 17 листопада 1989 р. вийшли на вулиці з вимогами змін. До них згодом приєдналася творча інтелігенція та дисиденти. Останні не мали великого впливу на розвиток подій напередодні революції, що пов'язано із подіями 1968 р. у Чехословаччині. Проте на

початку революції роль дисидентства знов стала суттєвою [17]. Свідченням цього було заснування ГФ дисидентом В. Гавелом. Він зумів згуртувати студентів, творчу інтелігенцію та інші опозиційні організації в потужний суспільно-політичний рух.

Керівництво ГФ, яке на початках утворювали В. Гавел та невелика група інших ключових дисидентів, вирішило залучити до своїх лав сторонніх людей, які раніше не брали участі в опозиційних рухах. Цей крок був свідомою спробою легітимації ГФ як лідера демократичної трансформації шляхом становлення його широкого представництва серед громадськості. Члени опозиції усвідомлювали, що вони є відносно малою та ізольованою групою у чехословацькому суспільстві та потребують участі й підтримки більшості громадян. Крім того, опозиція, яка об'єднувала письменників, учених, істориків, філософів, потребувала спеціальних умінь та знань у галузі економіки та інших сферах життєдіяльності суспільства. Досить швидко ГФ у своїх лавах досяг представництва робочого класу та багатьох членів КПЧ. Найважливішим досягненням членів ГФ було те, що їх підтримували академіки та технократи, які не входили до лав опозиційних сил, а були членами так званої «сірої зони». Це означало, що вони ніколи не були в опозиції до комуністичного режиму, але й ніколи не належали до членів Комуністичної партії.

Популярності ГФ сприяла його доступність для простих громадян. Засновники Форуму окреслили його як «відкритий для всіх сегментів і сильних сторін чехословацької громадськості» й підкресливали, що «кожен може приєднатися до Громадянського форуму» і що це «рух обох наших народів» (чеського та словацького) [177].

У Словаччині ключову роль у політичних змінах зіграли неорганізовані групи представників альтернативної культури (художники та письменники), які не мали досвіду політичної діяльності і для яких виступ проти режиму був особистим моральним вчинком, спрямованим проти контролю над громадським життям [64, с. 211]. Дисидентський і правозахисний рух у Словаччині був більш слабким, ніж у Чехії, тому спочатку неполітичні акції на зразок концертів незалежної музики набували протестного характеру [180, с. 76–77]. Мобілізуючу роль у цих умовах відіграла ГПН [202, с. 123]. Цей рух був суто політичним утворенням, який був

організований та складався більшою мірою з дисидентів та творчої інтелігенції. Його особливість полягала в різноманітності складу. Серед членів ГПН був актор М. Княжко, соціолог Ф. Гал, католицький дисидент Я. Чарногурський, Ф. Міклошко, М. Куси та ряд інших культурних, релігійних та інтелектуальних дисидентів. Підтримував діяльність ГПН й экс-лідер Комуністичної партії часів «Празької весни» А. Дубчек.

На відміну від ГФ, ГПН була більш обмеженою для громадян. У його установчій декларації зазначено, що це рух лише «культурної та академічної громадськості». Хоча ГПН закликала громадян до боротьби задля діалогу та демократії, насправді, не запрошувала людей вступити до своїх лав. Це, мабуть, причина того, що група словацьких громадян вирішили створили незалежний Братиславський ГФ як більш відкритий, ніж його аналог ГПН [177].

ГПН намагалася врятувати свої позиції в очах громадськості у декларації 22 листопада 1989 р., де підкреслювалося, що ініціатива відкрита для усіх громадян, які відмовилися від насильства. Також було зазначено, що ГПН хоче стати «рухом всього суспільства», але, як і раніше, не визначалася необхідність створення філій за межами Братислави. З огляду на газетні коментарі та листи, які надходили до ГПН, громадяни вважали цей рух назвою Братиславського ГФ [108, с. 223–239].

Не зважаючи на наявність певних відмінностей у соціальному складі опозиційних рухів у Чехословаччині, їх утворення ініціювали дисиденти, які відіграли вирішальну роль в організації та проведенні «Оксамитової революції» – безкровному поваленні комуністичного режиму в Чехословаччині у результаті вуличних акцій протестів 16 листопада – 29 грудня 1989 р. [53].

У балтійських республіках комуністичні партії були відносно слабкими, а їхня діяльність після 1985 р. більш ліберальною та поміркованішою, ніж в інших країнах ЦСЄ. Це дало поштовх формуванню політичних структур громадянського суспільства. Так в кінці 1980–х років інтелектуальна еліта титульних націй за підтримки широких мас населення створила потужні суспільно-політичні рухи – Народні фронти Естонії та Латвії, а також «Саюдіс» у Литві, – які дозволили за

короткий історичний відрізок часу пройти шлях від режиму радянських соціалістичних республік до національних держав європейського зразка.

На момент утворення народних фронтів у країнах Балтії уже існувало ряд екологічних та культурних рухів. Проте їм бракувало всеохопності та впливовості для того, щоб стати загальносуспільними рухами. Для таких рухів потрібні були ідеї та гасла, які б прямо відображали прагнення балтійців до незалежності. І такі рухи мали очолити не ентузіасти «приватних проблем», а люди з міцним і незалежним суспільним становищем та достатнім впливом і на правлячу верхівку, і на широкі маси населення – люди з інтелігенції. Такими організаціями стали НФЕ, НФЛ та «Саюдіс».

Ідея створення НФЕ була запропонована групою відносно молодих, енергійних і готових до ризику естонських інтелігентів, що взяли на себе організаційні функції, на які старші та обтяжені різного роду зобов'язаннями представники «інтелігентської еліти» були, очевидно, не здатні. Це – філософ Е. Савісаар, економіст Т. Маде, соціолог М. Тітма і журналіст С. Каллас, які 26 вересня 1987 р. опублікували в Тартуській газеті «Edasi» лист з ідеєю «господарської самостійності Естонії» і зробили в найближчі роки блискучі політичні кар'єри [104, с. 39].

Хоча основний склад НФЕ з самого початку був представлений естонцями, до його лав вступали люди найрізноманітніших національностей. Активну роль у залученні неестонців відігравав Р. Блом. Ним був створений клуб «В підтримку перебудови», з якого пізніше сформувалася російська секція Тартуського відділу НФЕ [3, с. 230]. У Латвії переважна більшість членів Народного фронту (85%) була латвійцями [102, с. 9].

До соціального складу НФЕ, НФЛ та «Саюдісу» входили переважно представники творчої інтелігенції, хоча серед керівництва балтійських рухів були й члени комуністичних партій. Так до ініціативної групи «Саюдісу» увійшло 35 відомих діячів культури, мистецтва, науки, журналістики. 17 з них були членами Комуністичної партії Литви [75], що свідчить про існування підтримки опозиційного руху і його цілей з боку представників правлячої партії. Проте

балтійські транзитні рухи все ж сформувалися «ззовні», поза межами комуністичних партій, а не виключно з їх членів.

У Болгарії особливості формування і соціальний склад транзитного руху дещо відрізнявся від балтійських рухів. СДС сформувався «згори», з колишніх представників Комуністичної партії в кінці 1980–х років. Виокремлення групи осіб в межах правлячої партії, не згідних з її політичним курсом, було зумовлено низкою причин. По-перше, на відміну від інших країн ЦСЄ, де впродовж останніх 20 років існування державного соціалізму створювалися більш-менш організовані і чисельні дисидентські рухи, в Болгарії таких рухів не було. Невдоволення існуючим режимом було швидше особистою справою, ніж громадським договором [236]. По-друге, болгари залишалися пасивними в плані ініціювання і підтримки змін. З початку радянської перебудови в Болгарії політику уряду критикувала невелика кількість людей, здебільшого інтелігентів, які здавна, хоч і помірковано були невдоволені діями уряду. Вони вимагали ширших громадянських, релігійних і національних прав. Поодинокі виступи привели до створення неформальних організацій, але без соціальної бази, тобто підтримки широких мас, демократичні перетворення втратили швидкість і залишилися далеко позаду інших країн. По-третє, комуністична влада проводила гнучку політику відносно інтелігенції. Останній надавалися різні привілеї: від вільного виїзду за кордон до почесних звань та пільг. Політика, яку проводив уряд Т. Живкова, роздаючи нагороди та почесні інтелектуалам і, в такий спосіб, привертаючи їх до себе, перешкоджала формуванню невдоволення серед інтелігенції, яка не відчувала потребу в змінах. Ті дисиденти, які були невдоволені існуючим розвитком ситуації в державі та мали більші можливості, як, наприклад, Г. Марков та В. Костов, виїхали за кордон [10].

У Румунії можливість самоорганізації «знизу» була зведена до мінімуму. Комуністична партія на чолі з Н. Чаушеску придушувала будь-які форми суспільної непокори, інакомислячі переслідувалися, щодо них проводилися репресії. Відповідно, впливового дисидентського руху, як, наприклад, у Польщі, Угорщині чи Чехословаччині, в Румунії не було. Невдоволення владою почало виникати в межах Комуністичної партії, поступово виокремилася опозиційно налаштована

група на чолі з І. Ілієску. Разом з тим, народ вимагав змін. Оскільки мирне проведення реформ було неможливим, в країні розпочалася революція. Румунія була єдиною країною ЦСЄ, де комуністичний режим був повалений в результаті народного повстання.

Початку революції сприяли виступи угорських нацменшин, обурених утисками зі сторони влади. Пізніше до мітингів долучилися колишні члени Комуністичної партії, а також молодь. В ході революції мітингуючим вдалося зайняти столичну будівлю радіо і телебачення. По телебаченню виступили громадські діячі, скориставшись довгоочікуваною свободою ефірного мовлення, а командувач бухарестським гарнізоном М. Кіцак закликав війська підтримати маніфестантів (армія у той час уже перейшла на бік протестуючих). У ці ж години був сформований тимчасовий орган управління країною – Рада Фронту національного порятунку (ФНП), який очолив І. Ілієску, колишній відомий партійний діяч, виведений зі складу центрального комітету Румунської комуністичної партії (ЦК РКП) у 1984 р., з огляду на те, що Н. Чаушеску побачив у ньому потенційного претендента на верховну владу в державі. Члени ФНП з балкона будинку ЦК, зайнятого революціонерами, оголосили програмні заяви Фронту. У відповідь на це уряд комуністів на чолі з прем'єр-міністром К. Дескелеску пішов у відставку.

На вечір 22 грудня лідерами революції румунське суспільство сприймало І. Ілієску, Д. Мазілу, П. Роман, Н. Мілітару, С. Брукан, С. Ніколаєску. Всі вони в різний час належали до політичної (І. Ілієску, Д. Мазілу, С. Брукан), військової (Н. Мілітару), науково-технічної (П. Роман), гуманітарно-творчої (С. Ніколаєску, І. Карамітру, А. Плешу) еліти Соціалістичної республіки Румунії (СРР). У перших передачах «вільного румунського телебачення» все частіше стали з'являтися І. Ілієску, П. Роман, С. Ніколаєску та інші лідери грудневої революції, які оголосили про перехід всієї влади в країні в руки щойно створеного ФНП [43, с. 208]. Серед членів цього транзитного руху були також і дисиденти, хоч їхня кількість була незначна порівняно з складом суспільно-політичних рухів у інших країнах ЦСЄ. До

того ж більшість членів-дисидентів ФНП остерігаючись тоталітарних тенденцій, вийшли з його лав ще до перетворення цього руху у політичну партію.

Фактично соціальний склад утвореного на хвилі революції ФНП характеризувався переважною більшістю колишніх представників влади. Вони мали відмінне від консервативного крила компартії бачення подальшого розвитку країни і за це були виключені або ж самі вийшли з лав партії. Відповідно, вони спрямували власну діяльність в русло боротьби з режимом. Тому транзитний рух в Румунії був не стільки антикомуністичним, скільки античаушеським.

В Угорщині теза про те, що в країнах із сильними комуністичними партіями рухи можуть сформуватися лише згори, не знайшла свого підтвердження. Комуністична партія у цій країні була впливовим і добре організованим угрупованням, про що свідчить довгий період перебування при владі Я. Кадара. Угорська соціалістична партія (УСП), як нащадок Комуністичної партії, втратила популярність лише перед парламентськими виборами 1990 р., а УДФ був сформований декількома роками раніше. Тому, на відміну від, наприклад, Румунії чи Болгарії, суспільно-політичний рух в Угорщині складався переважно з творчої інтелігенції, а не з колишніх представників Комуністичної партії.

У другій половині 1980-х років політична еліта зрозуміла, що не вдасться провести економічні реформи без політичних змін. На парламентських виборах 1985 р. влада допустила до участі у виборах кілька десятків незалежних кандидатів, і в результаті деякі з них посіли місця у Національних Зборах [271]. У свою чергу реформістське крило Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП) усвідомлювало необхідність змін. Реформатори об'єдналися навколо І. Пожгаї, який свого часу був видатним провідником кадаровської політики «гуляшного комунізму». Формально не посягаючи на ідеологічні засади, І. Пожгаї поступово пом'якшував ідеологічний контроль, допускав деякі громадські дискусії та ініціативи і цим завойовував популярність, насамперед серед інтелігенції, значна частина якої складала УДФ. Зважаючи на цей факт, опозиція і реформістське крило Комуністичної партії співпрацювали між собою. Свідченням цього було запрошення представниками УДФ для участі в обміні думками І. Пожгаї на нараду

27 вересня 1987 р. Зустріч була організована представниками УДФ з метою легалізації останнього.

У свою чергу представники реформованих комуністів розуміли, що співпраця з опозицією, вплив якої в країні дедалі зростав, дасть можливість їм залишитися при владі, а не відійти на маргінес. Так, І. Пожгаї через два місяці після наради позитивно характеризуючи цю зустріч угорської демократичної інтелігенції, яка викликала обурення у вищих партійних кругах, констатував: «Нараду 27 вересня я вважаю цінними і багатими ідеями зборами. Хотілося б, щоб багато з моїх товаришів і соратників так само дивилися на подібні можливості та оцінювали їх в якості достойної політичної події. У такому випадку ми б не виключали себе з суспільного життя країни, а, навпаки, включилися б в нього і не залишалися б в тривалій обороні» [28, с. 84–86].

На початковому етапі УДФ не мав значного впливу на молодь. Це пояснювалося тим, що Форум був поміркованою та центристською силою і не відповідав максималістським вимогам молодих людей. Програма УДФ здавалася їм недостатньо радикальною, не передбачала кардинального покращення становища молоді, яка не задовольнялася обіцянками демократії європейського рівня, а прагнула до швидких і рішучих змін. Проте за відносно короткий термін УДФ вдалося пробудити в масах інтерес до демократії [52].

УДФ вирізнявся помірністю і прагнув співпраці і підтримки зі сторони поміркованого крила УСРП, на відміну від створеного в березні 1988 р. Альянсу молодих демократів, скорочено Фідес (угор. Fidesz). Останній складався зі студентів та був більш радикальним. Разом з тим, люди прагнули помірності і послідовності в змінах, про що свідчила перемога на перших демократичних виборах 1990 р. УДФ, а не Фідесу.

У Хорватії, на відміну від Угорщини, населення потребувало швидких і радикальніших змін. Свідченням цього є значно більша підтримка громадянами ХДС, ніж поміркованої КНЗ. Перший був утворений дисидентом Ф. Туджманом за підтримки хорватських емігрантів і складався переважно теж із дисидентів. Серед

членів ХДС, зважаючи на його національно-державну орієнтацію були переважно хорвати, що хотіли спершу автономії, а пізніше незалежності Хорватії.

У свою чергу КНЗ була ініційована напередодні перших багатопартійних виборів 1990 р. екскоммуністами С. Дабчевіч-Кучар та М. Тріпало, які в минулому були лідерами «Хорватської весни». До КНЗ приєдналися велика кількість партій, серед яких: центристська Хорватська соціал-ліберальна партія, права Хорватська демократична партія і Хорватська християнсько-демократична партія, а також номінально ліві Соціал-демократи Хорватії та ряд місцевих і молодіжних груп, захисників навколишнього середовища і окремих кандидатів. Також близько 200 хорватських топ-художників, учених та інтелектуалів у вигляді відкритого листа виразили підтримку КНЗ.

У Словенії соціальний склад Коаліції «ДЕМОС», як і хорватської КНЗ був досить різноманітним що зумовлено форматом цього транзитного руху. До складу словенської Коаліції увійшло ряд правоцентристських партій, серед членів яких водночас була й низка словенських комуністів (враховуючи, що СКС підтримував її вимоги). Словенська Комуністична партія, фактично, сприяла утворенню Коаліції «ДЕМОС», коли у листопаді 1989 р. проти волі Белграда дозволила укорінитися вільному, багатопартійному життю [138]. Нові демократичні політичні партії, що почали з'являтися на початку 1989 р. об'єдналися у Демократичну опозицію Словенії («ДЕМОС»), яку очолив Й. Пучнік, раніше засуджений комуністичним режимом. Це опозиційне формування складалося з найвагоміших нових партій. Серед них: Словенський демократичний союз, Соціал-демократичний союз Словенії, Словенські християнські демократи, Асоціація словенських фермерів і Партія зелених [245]. Сам Й. Пучнік був словенським інтелектуалом, соціологом і політичним діячем. У час комуністичного режиму Й. Б. Тіто, Й. Пучнік був одним із найбільш відвертих словенських критиків диктатури і відсутності громадянських свобод в Югославії. Окреслений матеріал свідчить, що важко однозначно визначити Коаліцію «ДЕМОС» як угруповання, що складалося з представників реформованих комуністів.

Отже, мета суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ відіграла важливу роль у їх формуванні та подальшій діяльності, оскільки виступала системним елементом руху. Враховуючи, що ідеологія транзитних рухів була розмитою, члени руху об'єднувалися на основі цілей, які вони ставили перед собою. Мета суспільно-політичних рухів еволюціонувала протягом всієї їхньої діяльності. На етапі утворення більшості транзитних рухів їхні цілі зводилися до ліквідації комуністичних режимів та подальшій демократизації, а в Словаччині, балтійських республіках, Словенії та Хорватії першочергово до боротьби за автономію/незалежність. Згодом завдання рухів розширилися до необхідності формування правової держави, впровадження європейських цінностей, проведення необхідних реформ тощо.

Мета суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ частково залежала від їх соціального складу. Останній характеризувався різноманітністю у віковому, ідеологічному, соціальному аспектах тощо. Особливості формування руху залежали від сили та рівня впливу в країнах комуністичних партій. Там, де ці партії були сильними та впливовими, суспільно-політичні рухи формувалися «згори», з представників комуністичних партій, оскільки можливості самоорганізації «знизу» практично не було. І, навпаки, де правлячі партії були слабкими і готовими йти на компроміс, рухи організовувалися з представників творчої інтелігенції, робітників, студентів.

3.3. Особливості та соціальний контекст суспільно-політичних рухів країн Центрально-Східної Європи

3.3.1. Вплив зовнішніх факторів на розвиток суспільно-політичних рухів у країнах Центрально-Східної Європи

Падіння комуністичних режимів і трансформація політичних систем у країнах ЦСЄ проходила практично одночасно у вигляді ланцюгової реакції, що спричинено, перш за все, спільними проблемами та близькістю країн регіону одна до одної. Держави, котрі мали більш відкриті кордони та лояльнішу владну верхівку, запозичували методи успішної опозиційної діяльності в суспільно-

політичних рухів інших країн. У тих країнах, де влада всіляко перешкоджала комунікаціям із Заходом, транзитні рухи старалися згуртувати громадськість зсередини.

У СРСР існували жорсткі правила перетину кордонів, тому громадяни, які хотіли виїхати за кордон мали боротися проти майже непереборних бюрократичних бар'єрів. Зовнішні контакти російських, так само як і балтійських дисидентів, в основному були обмежені кордонами СРСР; відносини з активістами ЦСЄ були поодинокими винятками. Між країнами ЦСЄ, навпаки, можна було рухатися більш вільно від початку 1970-х р. Незважаючи на спеціальні державні обмеження для фізичних осіб, відносно близький і постійний контакт виник між польськими, чеськими та угорськими дисидентами в кінці 1970-х років [241].

Значний вплив на подальше утворення та методи діяльності транзитних рухів у країнах ЦСЄ мала Польща, в якій основою формування впливової антикомуністичної опозиції стали протести робітників, що відбулися ще у 1970-х роках. Таким чином, до середини 1980-х років, коли в інших країнах регіону невдоволення громадян бездіяльністю влади лише почало зароджуватися, Польща вже мала суттєвий досвід діяльності опозиційних груп, що стали підґрунтям для утворення нової опозиції. Першості Польщі в опозиційній діяльності сприяла і лояльність діючого режиму. Все це в сукупності зробило з країни зразок для зовнішнього наслідування.

У країнах, що розташовувалися на південь від Польщі, опозиція була ізольованіша та вразливіша, тому взаємозалежність рухів була більшою. У кожній із цих країн дисиденство добре розвинулося до 1985 р. Приблизно всередині 1980-х років відбулася зміна стилю та цілей опозиції, але джерела цієї зміни були мало пов'язані з геополітикою. Навпаки, польський приклад був справжнім дороговказом. Захоплення польською опозицією, що спалахнуло з піднесенням «Солідарності» та дещо зменшилося після запровадження військового стану у Польщі, вплинуло на становлення транзитних рухів в країнах ЦСЄ [46, с. 180].

Під цим впливом ЦСЄ перейшла від інтелектуальної критики комуністичної системи, притаманної старшому поколінню, до опозиції, заснованої на конкретних

діях. Не всі, звісно, звертали увагу на Польщу, але в кожній країні були активісти, глибоко зацікавлені польським досвідом опозиційної діяльності [131, с. 316].

Транзитні рухи у країнах ЦСЄ дедалі більше координували діяльність між собою і навіть починали уподібнюватися одне одному. Так вони перешкождали комуністичному режимові втримувати інакодумство в національних кордонах.

Антикомуністична опозиція в Польщі на початку 1980-х років перейняла мало досвіду як від своїх сусідів у регіоні, так і від країн Заходу. У своїй діяльності «Солідарність» опиралася на поєднання загально визнаних норм і національних традицій, а не на цінності, які вона поділяла з якоюсь конкретною групою за межами державних кордонів. Польська профспілка утрималася від створення західноєвропейських представництв. Її метою була боротьба за вільну Польщу, тому лідери «Солідарності» наголошували, що контакт із пресою й обмін делегаціями лише відволікатимуть їх від головної мети [46, с. 140, 166–173]. Разом з тим, діяльність польської профспілки «Солідарність» підтримували США. У 1987 р. сенат США виділив на підтримку польської профспілки 1 млн доларів США [96, с. 4]. У той же час обсяг радянської допомоги комуністичному уряду ПНР тільки за 1982 р. склав, згідно з опублікованими документами політбюро ЦК КПРС, близько 4,4 млрд. рублів або близько 2,9 млрд. доларів США за тодішнім офіційним курсом. Керівництво ПОРП регулярно звералося до Москви за матеріальною допомогою.

Також значний вплив на посткомуністичну трансформацію Польщі і на формування «Солідарності» мала міжнародна організація «Freedom House». Остання була покликана здійснювати моніторинг демократичних змін у світі, підтримувати та захищати демократію. Для Польщі, яка першою серед країн ЦСЄ вступила на шлях демократизації, ця підтримка стала стимулом для боротьби з владою. Тим не менш, дослідники відзначають, що у Польщі був найменший вплив зовнішнього чинника [132].

Мобілізації поляків сприяла широка мережа самвидаву. Підпільні газети публікували критичні статті, у яких викривалася бездіяльність влади і наголошувалося на наявності ряду проблем. Цим самвидавом згодом надихалася молода польська опозиція та антикомуністичні рухи в інших країнах ЦСЄ.

Крім того, що польська опозиція була найдосвідченішою у ЦСЄ, вона характеризувалася різноманітністю, що також вплинуло на її подальший успіх та бажання його наслідування іншими країнами. Демократизація проходила комплексно, враховуючи, що кожна з опозиційних груп, які існували в країні, вказувала на проблеми, що існують у тій чи іншій сфері і запропонувала альтернативні шляхи їх вирішення. Відповідно, «Солідарність», згрупувавши ці ідеї, могла представити проект необхідних змін [273, с. 143].

На особливості діяльності суспільно-політичних рухів у Чехії та Словаччині теж значною мірою вплинула профспілка «Солідарність». Враховуючи, що ці країни мають спільний кордон з Польщею, крізь який вони отримували польську літературу про діяльність «Солідарності», вони багато чого перейняли від польської профспілки. Насправді переправити таку літературу до Чехословаччини було дуже непросто. Польсько-чехословацький кордон був зоною суворого контролю до грудня 1989 р. Тому в разі затримання польські кур'єри брали всю вину на себе, тоді як чехи тікали. Ця схема була розроблена у зв'язку з тим, що за таку діяльність у Чехословаччині можна було отримати кілька років ув'язнення, тоді як в Польщі в найгіршому випадку – кілька днів в'язниці. Така жертвність із боку польських активістів свідчила про щире бажання допомогти.

Поляки могли чимало запропонувати своїм чеським сусідам. Чехи були спрагли пізнати багатство польської незалежної історії, політичних ідей, філософії, літератури і методів опозиційної діяльності. Польща стала важливим каналом комунікації між політичною еміграцією та Прагою після 1968 р. [46, с. 158].

Разом з тим, поляки мали ресурс навіть важливіший за літературу, що вони перевозили: активістів з роками досвіду організації антикомуністичного опору та протестів [132]. У 1983 р. було утворено «Польсько-чехословацьку солідарність», котра зруйнувала ізолюваність чеських дисидентів. Цей проект був організований із метою впровадження польського досвіду в Чехословаччині, а також обговорення спільних проблем на різного роду зустрічах.

У Чехословаччині саме екзогенний чинник виявився вирішальним, спричинивши «ефект доміно», коли авторитарні еліти розпочали процеси

лібералізації під впливом перетворень вже започаткованих Польщею та Угорщиною, що спричинило тотальну лібералізацію всіх сфер життя [38, с. 55].

У країнах Балтії, як і в Чехословаччині вплив зовнішнього чинника, теж відіграв значну роль у формуванні транзитних рухів. В Естонії, Латвії та Литві таким чинником стала політика перебудови, розпочата в СРСР у другій половині 1980-х років. До початку її активної фази (1988 р.) основна маса населення відчувала гостре невдоволення станом справ у своїх республіках. Оскільки радянський режим (який в очах багатьох сприймався не тільки нелегітимним, але й окупаційним) протягом майже півстоліття блокував практично всі можливості прояву опозиційності, то проголошена М. Горбачовим політика «гласності» викликала сплеск соціальної активності у всіх прошарках суспільства. Балтійські республіки за більш як сорок років перебування у складі СРСР мали низку претензій до радянської влади. Найперше це стосувалося великих демографічних втрат внаслідок масових радянських депортацій 1940, 1948 та 1949 років та згубного впливу політики СРСР на культуру балтійських народів [250, с. 17]. Коли навесні 1988 р. деякі балтійські національноорієнтовані громадські діячі, відчувши зміни у політичному кліматі, натякнули широким масам на необхідність підтримки перебудови, ініціатива знизу не змусила себе довго чекати. Представники всіх соціальних верств відразу ж проявили готовність до об'єднання [75].

Болгарія, хоч і не входила до складу СРСР, все ж перебувала під його значним впливом про що зазначалося вище. Політика перебудови та гласності в СРСР вплинула на ситуацію в середовищі БКП і відповідно на формування СДС, проте не сприяла його діяльності. Функціонування СДС як транзитного посткомуністичного руху фінансувалося з-за кордону, що свідчило про зацікавленість Заходу в поваленні влади БКП. Як стверджує голова партії «Нова Зора» («Новий Ранок») М. Мінчев, спираючись на дані політолога У. Блюма, стверджує, що тільки протягом перших місяців 1989 р. США надали фінансову допомогу опозиційним організаціям в Болгарії на суму 10 млн. доларів [80].

У Румунії ситуація була дещо відмінна. Правління Н. Чаушеску відрізнялося активним зовнішньополітичним впливом. Основним пріоритетом Н. Чаушеску у

зовнішній політиці було намагання балансувати між Сходом та Заходом. З однієї сторони, налагоджувалися контакти із Західною Європою шляхом дистанціювання від Москви з багатьох питань, з іншої – Румунія залишалася членом Ради економічної взаємодопомоги та Організації Варшавського договору, зберігаючи пільгові зовнішньоекономічні зв'язки з СРСР та військово-політичні гарантії Москви. Успіх такої політики припав на 1970–і роки, коли західні країни надавали значну економічну підтримку Румунії і розвивали з нею інтенсивні політичні контакти, розраховуючи «внести» розкол в соціалістичну співдружність.

Разом із тим, політика балансування між Сходом і Заходом із часом почала втрачати ефективність. Починаючи з 1986–1987 років, стало очевидним потепління в радянсько-американських відносинах і румунська зовнішня політика позбулася головного козиря: поле для гри на протиріччях СРСР і Заходу неухильно звужувалося [70, с. 107]. У той же час західні країни і СРСР стали чинити тиск на Румунію з метою проведення у цій країні внутрішньополітичних перетворень. У СРСР і в західній пресі, а потім і у виступах офіційних представників країн «великої сімки» Н. Чаушеску все частіше стали називати «диктатором». У 1987 р. західні уряди перестали запрошувати Президента Соціалістичної Республіки Румунії з візитами в країни Заходу. У 1988 р. Румунію позбавили режиму «найбільшого сприяння» у торгівлі з країнами «великої сімки». Причиною була відмова Н. Чаушеску підтримати горбачовську «перебудову» та ствердження, що вона веде до краху соціалізму і розвалу компартії.

Більше того, Румунія після 1985 р. активізувала зв'язки з Кубою, КНДР, Албанією і Китаєм, а також з Іраном та Іраком, Лівією, Нікарагуа, В'єтнамом. 18 грудня 1989 р. відбувся візит Н. Чаушеску в Іран, у ході якого Тегеран і Бухарест домовилися про військово-політичну і економічну взаємодію [5]. Румунське керівництво також намагалося створити ситуаційний союз тих країн ЦСЄ, керівництво яких прагнуло уникнути лібералізації внутрішньої політики за радянським зразком. До числа таких країн, крім Румунії, належали НДР і Чехословаччина [71]. Згідно з даними югославської та західноєвропейської преси, в Бухаресті був розроблений проект створення економічного співтовариства соцкраїн

у складі Румунії, Чехословаччини, НДР, Куби, Китаю, Албанії, Північної Кореї та В'єтнаму. Однак в умовах, коли стало помітним концептуальне зближення підходів СРСР і Заходу до політичних змін у ЦСЄ, спроби створення такої асоціації країн виявилися безуспішними.

Однак на святкуванні 45-річчя з дня визволення Румунії від фашизму (серпень 1989 р.) Н. Чаушеску заявив, що «швидше Дунай потече назад, ніж відбудеться «перебудова» в Румунії» [27]. У пресі США і Англії у 1988–1989-х роках підкреслювалося, що Н. Чаушеску стає «проблемою для Заходу і Горбачова», а Румунія може згуртувати всі соціалістичні країни, що протистоять «перебудові», тому «з Чаушеску потрібно щось вирішувати» [241]. Восени 1989 р. були розпочаті практичні дії. Суттєву роль у розвитку подій в Румунії відіграла Угорщина.

Напруженість виникла через утиски в Румунії трансільванських угорців і перейшла з локального рівня на державний. Відповіддю стала двохсоттисячна демонстрація в Будапешті, вільне функціонування в Угорщині румунського «самвидаву», офіційне визнання проблеми румунських біженців та спорудження для них таборів, приєднання до Конвенції ООН щодо біженців та офіційне прохання угорської влади надати їм фінансову допомогу для утримання румунських емігрантів через Комітет у справах біженців при ООН [5].

До грудня 1989 р., після початку політичних перетворень в НДР і Чехословаччині, керівництво Румунії виявилось практично в повній міжнародній ізоляції. У ході зустрічі Н. Чаушеску з М. Горбачовим у Москві 4 грудня 1989 р., що відбулася відразу після радянсько-американського саміту на Мальті, лідер СРСР відкрито дав зрозуміти, що є прихильником політичних реформ у Румунії.

Загалом зовнішній вплив на політичні зміни у Румунії в кінці 1989 р. виявився більш вагомим, ніж це було характерно для інших країн ЦСЄ. Не виключено, що зовнішній вплив міг мати не тільки опосередкований, але і безпосередній характер, виражатися в навмисному провокуванні внутрішньополітичної нестабільності у Румунії.

Угорський транзитний рух, як і опозиція періоду 1980-х років в цілому, багато чого запозичила у польської профспілки. Так у 1979 р. у Польщі та

Угорщині опозиція реалізувала ряд соціальних проектів з метою відволікти владу від справжньої мети, яку переслідували опозиційні діячі – боротьби з комунізмом. В Угорщині одним з таких проектів був «Клуб допомоги бідним», організований Г. Демські та О. Шолт у Будапешті. Г. Демські був тісно пов'язаний з Польщею. У кінці 1970 – на початку 1980–х років він приїхав до Польщі вивчати самвидав «Солідарності» і після повернення на батьківщину започаткував те, що стало провідним підпільним видавництвом за польським зразком [46, с. 198]. Згодом угорські активісти відвідали Польщу і були глибоко вражені не лише свободою і сміливістю людей, але й можливістю самоорганізації.

Польща була для угорців прикладом успішної активності в умовах недемократичного режиму. Разом з тим, Угорщина у другій половині 1980–х років мала найвідкритіші, після Югославії, кордони в ЦСЄ. Так, вже восени 1988 р. кілька членів «Фідесу» (утвореного студентами у березні 1988 р.) вчилися на Заході, отримавши стипендії європейських університетів. «Фідес» розширив межі можливого рішучіше за всі інші опозиційні формування завдяки досвіду, набутому в Польщі, а також завдячуючи контактам із західними активістами [38, с. 55].

Коаліція «ДЕМОС» у Словенії та ХДС і КНЗ у Хорватії теж намагалися наслідувати досвід успішної діяльності рухів в інших країнах ЦСЄ. Політика Югославії сприяла самовизначенню словенців та хорватів через відкритість власних кордонів. У СФРЮ офіційно не були заборонені контакти із Заходом, що фактично дозволило Словенії та Хорватії, які найбільше відчували потребу у змінах, переймати досвід проведення вдалих реформ в інших країнах ЦСЄ. Значний вплив на прагнення словенців змінити свій статус у межах Югославії мала польська «Солідарність», що демонструвала позитивні зміни економічної ситуації та швидку демократизацію політичної системи Польщі.

Словенія та Хорватія як дві найбільш подібні республіки у складі СФРЮ (як за рівнем економічного розвитку, так і за прагненням демократичних змін) підтримували і допомагали одна одій. Вони перебували в однакових умовах, майже одночасно відчули несумісність власних національних інтересів із федеративними. Домінування Сербії у межах СФРЮ та її протидія відокремленню цих двох країн

ще більше згуртувала Словенію та Хорватію. Навіть згодом, уже після перемоги опозиційних сил на перших вільних виборах, ці дві країни першими визнали незалежність одна одної від СФРЮ, внаслідок чого федеральне керівництво Югославії розпочало проти них війну.

Отже, виникнення транзитних суспільно-політичних рухів у країнах ЦСЄ відбувалося практично одночасно й за ланцюговою реакцією, що свідчить про близькість країн регіону одна до одної та їх взаємний вплив. Відповідно, рухи намагалися перейняти одне в одного методи та способи діяльності. Успішний досвід польської профспілки «Солідарність» став каталізатором утворення та активізації діяльності суспільно-політичних рухів у багатьох країнах ЦСЄ.

У Польщі, що намагалася вирішити назрілі проблеми у власних межах, не звертаючись до Заходу, на діяльність «Солідарності» мала вплив міжнародна організація «Freedom House». Її роль в активізації польської профспілки була більш значною ніж у решті країн ЦСЄ, зважаючи на те, що ця країна першою ступила на шлях демократизації.

Відкритість кордонів деяких країн ЦСЄ сприяла контактам активістів транзитних рухів з їх західними колегами, що відповідно дало змогу порівняти політичні та соціально-політичні умови й вплинуло на методи діяльності рухів у країнах ЦСЄ. Тому, не зважаючи на наявність певних національних особливостей утворення рухів у країнах ЦСЄ і у більшості випадків їх першочерговість, зовнішній вплив пришвидшив процес формування транзитних рухів і дав певний план дій, напрямок, стратегію для країн, які цього потребували.

3.3.2. Публічність як характеристика діяльності суспільно-політичних рухів у країнах Центрально-Східної Європи

Суспільно-політичні рухи країн ЦСЄ періоду 1980–1990 років відрізнялися від подібних і раніше існуючих форм суспільної організації. Антикомуністичні рухи носили мирний характер (не беручи до уваги Румунію, де участь ФНП у збройному повстанні була вимушеною). Їх діяльність виключала агресію, ненависть та ворожнечу. Так, наприклад, інформаційний бюлетень ГФ від 2 грудня 1989 р.

закликав: «Давайте відмовимося від будь-яких форм терору і насильства. Наша зброя – любов і ненасильство» [174, с. 187–211].

Ці суспільно-політичні рухи також руйнували звичні правила політики. Антикомунізм для них не означав воювати з режимом або вступати у діалог з комуністами. Ненависть до режиму чи прагнення реформувати його заступила байдужість. Опонуючи режимові, вони ігнорували його [46, с. 25]. Нехтування правилами розмило бар'єри між громадянами і відкрило «кордони». Опозиція вже не була прив'язаною до конкретної сфери, вона могла вкорінитися будь-де. Тому антикомуністичні рухи характеризувалися плюралізмом.

Залучення людей до власної діяльності відбувалося шляхом організації масових мітингів, демонстрацій, акцій протесту тощо. Публічність розширювала можливості для активних дій і була необхідною для реалізації поставлених цілей. А з іншої сторони, лише таким способом можна було мотивувати людей змінювати систему. Комуністичні партії країн ЦСЄ довгий час перешкоджали діяльності опозиції, обмежували активність громадян, сприяли конформізму серед населення. Відповідно, антикомуністичні рухи мали на меті змінити такий порядок речей. Вони закликали людей діяти, вимагати змін. Ініціювання та організація публічного діалогу різних соціальних акторів були єдиним конвенційним шляхом громадськості бути почутими у разі незгоди [105, с. 160].

Публічні виступи транзитних рухів були переважно «карнавальними». Особливо це стосувалося Польщі, де існувало велике розмаїття опозиційних груп. Мітинги та демонстрації були своєрідним святкуванням, грою. Такий формат діяльності мав одну велику перевагу: поліції важче було арештувати протестувальників, враховуючи, що такі святкування на перший погляд не мали нічого спільного з опором режиму. Разом із тим, опозиція організовуючи театралізовані дійства, привертала увагу і усвідомлювала, що безвинні жарти все ж загрожують чинному порядку [46, с. 24]. Формування «Солідарності» теж відбувалося через публічні демонстрації. Легендарний страйк на судноверфі імені В. Леніна в Гданську розпочався 14 вересня 1980 р. і характеризувався могутністю та всеохопністю, що призвело до розгубленості керівництва ПОРП.

«Солідарність» активно виконувала функцію захисника членів профспілок. Вона часто організовувала різного роду мітинги і демонстрації з вимогами підвищення зарплат, покращення умов праці, визнання соціальних прав тощо. Разом із тим, діяльність «Солідарності» не обмежувалася в рамках Польщі. 15 січня 1981 р. очолювана Л. Валенсою делегація «Солідарності» відвідала Ватикан і зустрілася з Папою Римським Іваном Павлом II. У ході цієї зустрічі було символічно підтверджено підтримку незалежної профспілки з боку католицької церкви. Що фактично дало ще більший стимул до діяльності.

11 лютого 1981 р. головою ради міністрів ПНР був затверджений генерал В. Ярузельський, що зберіг за собою й посаду міністра оборони. Це призначення зустріло підтримку в суспільстві. Професійний військовий, В. Ярузельський не асоціювався із партійним апаратом і розглядався як адекватний партнер «Солідарності». У той же час ставало очевидним, що керівництво ПОРП як мінімум обмірковує плани силового рішення.

Страйки почали набувати політичного забарвлення і все більш конфліктного характеру. Гостра криза почалася у березні 1981 р. У сільській місцевості розгортався рух за створення незалежної профспілки селян-одноосібників. Влада, що розглядала село як свою стабільну опору, відмовлялася реєструвати рух. Так бидгощський профцентр «Солідарності» організував 16 березня страйк на підтримку селянських вимог [268]. На 19 березня було призначено засідання місцевої ради за участю віце-прем'єра Станіслава Маха.

У ході засідання представники «Солідарності» на чолі з Я. Рулевським були жорстоко побиті міліцією. По всій Польщі прокотилася хвиля протестів. Загальнопольська комісія «Солідарності» – керівний орган профспілки, сформований делегуванням від підприємств, – призначила на 31 березня загальний страйк. Були висунуті вимоги покарати винних у бидгощському побитті і легалізувати «Сільську Солідарність».

Інтенсивні переговори закінчилися проміжним рішенням: загальний страйк був скасований, але проведено загальнопольський чотиригодинний попереджувальний страйк. У ньому взяли участь 13 мільйонів людей, що

перевищувало чисельність «Солідарності». Ця найбільша акція в історії робітничого руху продемонструвала апогей могутності «Солідарності».

Радикальні активісти профспілки різко критикували Л. Валенсу за відмову від загального страйку, який, на їхню думку, призвів б до падіння партійного режиму. Разом із тим, страйки і далі займали важливе місце в діяльності «Солідарності». 11 листопада 1981 р., в День незалежності, у всіх містах Польщі відбулися масові демонстрації «Солідарності», КНП і Незалежного союзу студентів. Варшавські марші «конфедератів» та студентів справляли враження цілеспрямованої демонстрації сили і готовності до зіткнення [98, с. 165–167]. Раніше Незалежний союз студентів продемонстрував свої можливості, провівши кампанію вузівських страйків за скасування викладання ідеологічних дисциплін.

Введення військового стану у грудні 1981 р. частково обмежило публічну діяльність «Солідарності». Вона перетворилася з відкритого суспільно-політичного руху в підпільну організацію [132]. У перші ж дні військового стану більше 3 тисяч провідних активістів профспілки – включаючи Л. Валенсу, А Гвядзу, М. Юрчика, Я. Рулевського, С. Яворського, Г. Палька, Я. Куроня, К. Модзелевського, А. Міхніка, Б. Геремека, – були затримані ЗОМО (Моторизована підтримка громадянської міліції) і Службою безпеки. Декотрі з лідерів «Солідарності» встигли перейти в нелегальне становище. Серед них – З. Буяк, В. Фрасинюк, Б. Ліс [16]. Страйки були заборонені, незалежні профспілкові та інші організації розпущені.

У період з 14 по 23 грудня частини ЗОМО, підсилені бронетехнікою, здійснили «умиротворення» основних оплотів «Солідарності». Гданська судноверфа ім. Леніна, Щецинська судноверфа ім. Варського, Краківський металургійний завод ім. Леніна, Катовіцький металургійний комбінат, Люблінський автомобільний завод, ряд інших підприємств були захоплені збройною силою. Найбільш запеклий опір військово-комуністичним представникам влади чинили шахтарі. У бою з ЗОМО на шахті «Вуек» загинули дев'ять страйкарів [273].

16-17 грудня до 100 тисяч людей вийшли на демонстрації протесту в Гданську. Для їх розгону в допомогу ЗОМО були висунуті армійські частини. Троє демонстрантів загинули. Розрізнені виступи, навіть активні і численні, до кінця

грудня були загалом і в цілому пригнічені. Відносна легкість, з якою військовий режим, що спирався на півмільйона прихильників, здолав десятимільйонна профспілку, деморалізував багатьох прихильників «Солідарності».

Страйкова боротьба в умовах військового стану стала вкрай утруднена. Незважаючи на погіршення умов праці, профспілкова діяльність на початку 1982 р. майже припинилося. Основною формою опозиційної активності стала підпільна агітація і вуличні маніфестації. Головні осередки протестів склалися в Гданську, Вроцлаві, Варшаві, Кракові. В активі протестного руху підвищилася питома вага учнівської молоді. Гасла набули більш жорсткого антикомуністичного характеру. Так, в період військового стану в підпіллі виникла антикомуністична організація «Солідарність, що бореться», яка вирізнялася радикальністю та вираженим антикомунізмом [268].

Відновлення структур «Солідарності» почалося весною 1982 р. Профспілка організувала низку страйків на заклик підпільної «Солідарності». В ході цих демонстрацій міліція побила десятки активістів, що викликало ще більше страйків по країні. На перший план восени 1982 р. вийшли пасивні форми громадського спротиву: бойкот державних заходів і пропаганди, свідомі запізнення на роботу, відмова від перегляду офіційних телепередач.

У липні 1983 р. був скасований військовий стан. В. Ярузельський намагався знизити загострення взаємного озлоблення між опозиційно налаштованим населенням та апаратом влади. При цьому продовжувалося придушення опозиції. В середині 1984 р. влада відмовилася від судового процесу над ув'язненими керівниками «Солідарності». Всі вони були звільнені шляхом амністії. Проте не припинялися репресії проти рядових членів профспілки. Особливу увагу було звернуто на католицьку церкву, оскільки релігійні свята і проповіді перетворилися на форму опозиційних виступів. У 1983–1984 роках стався новий спалах затримань, викрадень і вбивств. 19 жовтня 1984 р. був вбитий капелан Є. Попелюшко. Його похорон 3 листопада став потужною маніфестацією. Трагедія Є. Попелюшко, яка, за задумами організаторів, повинна була остаточно підірвати «Солідарність», покликала до життя нову протестну хвилю [243].

Прихід до влади у 1985 р. в СРСР М. Горбачова позитивно позначився на діяльності транзитного руху в Польщі. В. Ярузельський, який позиціонував себе однодумцем М. Горбачова, перейняв ідеї «перебудови». У цей період у Польщі різко зріс вплив реформаторського крила ПОРП, діяльність якого була більш ліберальною. Дещо скоротилися репресії проти опозиції, знизилася інтенсивність антицерковної пропаганди. Проте пряма опозиційність залишалася строго забороненою. «Перебудова» в ПНР, на відміну від СРСР, не стільки ініціювалася партійною верхівкою, скільки була вимушеною поступкою суспільному тиску.

Починаючи з другої половини 1980-х років, діяльність «Солідарності» стала більш організованою. Починалося відродження регіональних профцентрів, створено виконавчий комітет, тимчасову раду тощо. «Солідарність» поступово перейшла на інший рівень діяльності.

У решті країн ЦСЄ опозиція не мала такої різноманітності і досвіду діяльності, відповідно перехід від вуличних протестів до переговорів в кабінетах був не таким тривалим, як в Польщі.

У Чехословаччині діяльність опозиції теж характеризувалася публічністю. Ще представники «Хартії-77» закликали до демонстрацій, замість декларацій. Це саме стосувалося екологічних та пацифістських рухів. Так у 1980-ті роки виникла «Незалежна асоціація миру» – найдинамічніший рух Чехословаччини, учасники якого віддавали перевагу дії, організовуючи якнайбільше демонстрацій [46, с. 210]. Одним із методів діяльності опозиції в Чехословаччині були акції зі збору підписів. Збір підписів був небезпечним завданням: опозиційність ставала відомою владі та загрожувала активістам доганами, звільненнями з роботи чи арештами [147].

У Чехословаччині, на відміну від Польщі, опозиція пройшла короткий шлях від масових демонстрацій до загальнонаціонального страйку в ході «оксамитової революції». Спочатку публічну активність проявили студенти. Саме від них йшла ініціатива масових рухів протесту, вони були генератором політичних ідей на які часто не наважувалися дисиденти. Після 17 листопада 1989 р. до студентів приєдналися дисиденти. На багатотисячній демонстрації, що відбулася 21 листопада, В. Гавел, лідер ГФ, виступив перед людьми, наголошуючи, що ГФ є

представником критично мислячих громадян, спільнотою відкритою для всіх людей доброї волі, які усвідомлюють свою відповідальність за позитивне вирішення критичної ситуації в країні, а також виступають за змістовний діалог та категорично відкидають будь-яке насильство [208]. Подібні заяви про мирний характер руху зазвучали і у Братиславі. У такій ситуації заклики до діалогу владі важко було ігнорувати і її позиція поступово почала змінюватися.

22 листопада 1989 р. відбулася 100-тисячна демонстрація в Братиславі. Наступного дня на мітингу виступив О. Дубчек і від імені колишніх членів КПЧ підтримав ініціативу опозиції заради мирного діалогу і виходу країни з ситуації, що склалася. Демонстрації відбулися і в інших містах Словаччини. ГПН діяв подібно до ГФ, проте з невеликим запізненням.

На наступний день, 23 листопада, В. Гавел на площі Св. Вацлава оприлюднив «Звернення про завдання та цілі руху» (ГФ – авт.). У цьому документі наголошувалося на необхідності забезпечити діалог між людьми та владою, а також підкреслювалося бажання жити у вільній та демократичній Чехословаччині, що повинна була стати європейською державою [256, с. 19]. Наголошувалося, що ГФ залишиться суспільно-політичним рухом з широкою соціальною базою і не буде перетворюватися в партію. Уряд ЧССР вирішив негайно визнати права громадян на мітинги та зібрання. У цей же день відбулися протести з вимогами об'єктивного висвітлення інформації у ЗМІ.

26 листопада влада розпочала переговори з опозицією і до 9 грудня відбулося дев'ять серій переговорів за участю партійно-державної верхівки, ГФ і ГПН. Делегацію ГФ на переговорах очолював В. Гавел, ГПН – Я. Чарногурський [113, с. 290, 297]. ГПН брав активну участь у багатосторонніх переговорах з партійно-державною верхівкою, хоча більшу активність виявляв ГФ. 27 листопада відбувся двохгодинний загальнонаціональний страйк із вимогою до КПЧ відмовитися від однопартійного керівництва. Результатом страйку стала заява ГФ про завершення щоденних демонстрацій і початок політичного діалогу з владою КПЧ [32].

Діяльність балтійських транзитних рухів теж відзначалася публічністю. З 1987 по 1991 роки в Естонії, Латвії та Литві відбулася серія мирних акцій протесту,

головною метою яких було відновлення незалежності балтійських республік. В історії ці події отримали назву «Співочої революції», оскільки символами мирних демонстрацій стали народні пісні, які люди співали на мітингах [92]. НФЕ, НФЛ та «Саюдіс» утворилися на хвилі цієї революції, а в подальшому виступали організаторами та координаторами усіх мітингів і протестів. Найбільшою публічною акцією, організованою опозиційними рухами, став «Балтійський шлях». Мирна акція була проведена 23 серпня 1989 р. За різними підрахунками в ній взяли участь близько 2 млн. жителів Естонії, Латвії та Литви (у той час близько 25 % населення всіх трьох республік). Вони вибудували ланцюг довжиною у майже 600 км., об'єднавши Таллін, Ригу і Вільнюс [264, с. 38].

Акція була приурочена до 50-річчя з дня підписання пакту Молотова-Ріббентропа, її метою було привернути увагу світової спільноти до історичних подій, які змінили статус країн Балтії. Акція продемонструвала зростаючу впевненість сил, які боролися за незалежність балтійських республік. Організаторами стали НФЕ, НФЛ і «Саюдіс» в Литві. Балтійський шлях дозволив продемонструвати всьому світу бажання народів Балтії відокремитися від СРСР, їх солідарність у цьому прагненні.

Міжнародне усвідомлення, викликане «Балтійським шляхом» спонукало СРСР утворити комісію зі встановлення фактів. Під керівництвом О. Яковлєва, члена Політбюро ЦК КПРС, комісія визнала існування пакту Молотова-Ріббентропа [260].

Акцію підтримали держави Західної Європи. Кількість публікацій у пресі про балтійські республіки суттєво зросла. «Балтійський шлях» був джерелом натхнення для інших регіональних рухів за незалежність. Цей публічний захід дав надію людям. Сформоване міжнародне визнання послужило натхненням для ненасильницької боротьби. Разом із тим, зв'язки між Естонією, Латвією та Литвою стали ще більш тісними.

Для Болгарії публічна діяльність транзитного руху була характерна лише на перших етапах його діяльності. [255]. Активізація діяльності СДС розпочалася з екологічних лозунгів. У листопаді 1989 р. «Екогласність» провела перед будівлею

Народних зборів демонстрацію: – 4 тис. людей вимагали звернути увагу на стан довкілля. Було активізовано і національний рух, мобілізовано етнічних турків. Разом з тим, БКП продовжувала утримувати владу. Щоб протистояти правлячій еліті, нові угруповання і рухи, об'єднані на початку грудня 1989 р. в коаліційний СДС почали активно діяти. З утворенням опозиційного руху в Болгарії відбулася різка політична поляризація. СДС, у який першопочатково увійшли 9 партій і об'єднань, став основою організованої опозиції комуністам. Він провів в кінці 1989 р. масові демонстрації в Софії з вимогами радикальних демократичних змін. Члени комуністичної партії були змушені погодитися на діалог з опозицією [15, с. 20–22].

У Румунії початок публічних протестів проти режиму Н. Чаушеску мав національне забарвлення. Зворушення розпочалися 16 грудня 1989 р. у м. Тімішоарі, що розташоване в зоні компактного проживання угорців. Люди зібралися біля будинку священика-протестанта Ласло Текеша, угорця за національністю, антикомуніста і одного з керівників сепаратистського руху, який виступав за «повну етнічну автономію» кількох районів зі значною часткою угорського населення та піддавав критиці існуючий режим. Л. Текеш був звинувачений в «розпалюванні міжнаціональної ворожнечі» і діяльності всупереч з інтересами держави, оскільки передавав інформацію про стан справ із правами людини в Румунії за кордон. Він був підданий домашньому арешту, а потім влада спробувала вислати його з міста. 15 грудня 1989 р. в Тімішоарі пройшла демонстрація проти депортації Л. Текеша і з вимогою відставки Н. Чаушеску, її розігнали водометами. Наступного дня були скликані війська, а до інакомислячих застосовані репресії [71].

Парафіяни-угорці встали на захист пастора і незабаром число мітингувальників зросла до декількох тисяч. Фактично на цьому етапі перший привід був зовсім забутий, а в хід пішли антикомуністичні і антиурядові гасла. Після перших репресивних акцій правоохоронних органів почалися погроми відділень Комуністичної партії. У ніч з 16 на 17 грудня в місто все ж були введені війська і підрозділи «Секурітате», які застосували спочатку спецтехніку, включаючи водомети, а потім, за заявами повсталих, відкрили вогонь на ураження.

Протести в Тімішоарі збурили і Бухарест. Люди вийшли на вулиці з лозунгами «Геть диктатора!» та іншими антикомуністичними гаслами. Тут особливу й мобілізуючу роль зіграли потужні організовані колони робітників з головних бухарестських підприємств – «23 Серпня», «ІМГБ», «Піпер» та інших, – які, підходячи з околиць, вливалися в головні вулиці і на площі столиці, оточуючи політичний центр режиму – будівлю ЦК РКП. 22 грудня радіо оголосило, що міністр оборони В. Міля вчинив самогубство, проте одночасно поширювалися чутки, що він був убитий за відмову стріляти по демонстрантах, що стало причиною переходу генералів в опозицію до Н. Чаушеску. Антиурядові виступи переросли у зіткнення з міліцією, в місто були введені війська [27, с. 116–124].

Вранці 22 грудня за декретом Н. Чаушеску по території всієї країни було введено надзвичайний стан. Разом із тим, стихійні мітинги в Бухаресті не припинилися. Більше того, їх «географія» розширилася, охопивши Брашов, Сібіу, Клуж-Напоку та інші міста [21, с. 30–43]. Демонстранти спільно з військами зайняли телецентр в Бухаресті і оголосили «Брати румуни! Диктатура пала!». Фактично, саме публічність опозиції, в тому числі і ФНП, який очолив народне повстання, дала змогу подолати режим, враховуючи, що під відкритим тиском опозиції, влада була вже безсилою.

В Угорщині публічна діяльність була характерна більшою мірою для екологічних та пацифістських рухів, ніж для УДФ як такого. Можливо це було пов'язано з тим, що УДФ – це рух інтелігенції. Йому не вистачало радикальності студентів та активності робітників, що позначилося на його кабінетній діяльності.

В Угорщині опозиційно налаштовані групи інтелігенції в умовах наростаючої економічної та політичної кризи вели свою просвітницьку роботу спочатку нелегально або напівлегально, але пізніше стали рішуче виходити на арену політичного життя. Незабаром по всій Угорщині почали створюватися та діяти опозиційні групи – мікроорганізми майбутнього потужного руху.

Спочатку УДФ мав досить вільні рамки та організаційні форми, охоплюючи досить широкі прошарки угорського населення. На початку 1988 р. активізувалися місцеві групи УДФ, які в різних регіонах країни відкрито піднімали проблеми

жителів на місцях, вимагаючи розширення гласності та демократії. Так, представники Форуму почали все частіше збиратися, вимагаючи вирішення нагальних проблем та пропонуючи різні альтернативи їх вирішення [29].

У березні 1988 р. в театрі Юрта відбулися чергові збори представників УДФ, де обговорювалася позиція національних меншин, перш за все, проблеми трансільванських угорців у зв'язку з ускладненням їх становища в Румунії. У травні в цьому ж театрі пройшла нарада за участю 716 делегатів Форуму з метою обговорення проблем гласності. Були проаналізовані питання функціонування політичної системи, суспільного контролю за інститутами влади, дотримання прав і свобод, зафіксованих у конституції. Особливо підкреслювалися антиконституційні методи діяльності членів комуністичної партії щодо керівництва ЗМІ.

УДФ поступово ставав основним виразником демократичних прагнень в угорському суспільстві, в якому поглиблювалася криза монопартійної політичної системи в силу зростаючої самоорганізації «знизу», виникнення різних альтернативних рухів, які виступали за свободу слова, друку, політичного плюралізму. При цьому лідери УСРП продовжували стверджувати, що в країні немає ніякої кризи. Проте на початку квітня 1988 р. із УСРП було виключено низку талановитих інтелігентів, які наважилися виразити свою, небажану для керівництва, думку на ситуацію, що склалася в партії та країні. Прем'єр-міністр К. Госс заявив, що в Угорщині не представляє собі нічого іншого як однопартійну систему і не бачить можливості для утвердження парламентського правління. Він також зазначав, що не можна залишатися стороннім спостерігачем, коли опозиція організаційно оформляється, набирає сили, виробляє політичні концепції. В такому разі треба застосовувати до них (в тому числі і до УДФ) адміністративні стягнення. Проте відповідні заходи були заблоковані реформаторськими силами УСРП, а також нестримним процесом демократизації [28, с. 90–91].

Учасники Форуму на зустрічі у вересні 1988 р. відкинули спроби кваліфікувати УДФ як опозиційний чи провладний рух. Своє місце нова організація визначила в якості сили, яка є посередником між суспільством та правлячою в країні владою і діє в інтересах їх діалогу та співробітництва. Учасники зустрічі

прийняли тимчасовий статут УДФ, де зазначалося, що Форум покликаний дотримуватися конституційного порядку і у відповідності з ним проводити свою діяльність. Характер УДФ в цьому документі визначався як «ідейно-політичний рух незалежної суспільної організації».

УДФ все впевненіше починав виходити на арену суспільно-політичного життя країни. Кількість його членів невпинно зростала, і вже після першого з'їзду 10-12 березня 1989 р. перевищувала 14 тис. На перших Всезагальних зборах було прийнято Програмну заяву. У ній зазначалося, що монополія на владу однієї партії є першопричиною політичної кризи, яка досягла великих масштабів. Також вказувалося на відсутності цілісності угорської нації та факторах, які загрожували її існуванню. Перебудову політичної системи вони мали намір почати з налагодження парламентської демократії, яка спиралася б на побудовану «знизу» незалежну систему суспільного самоврядування. Серед важливих вимог Форуму було те, що працівники сфери правосуддя та збройних сил і посадові особи не могли бути членами жодних політичних партій, а також те, що політичні партії та рухи не вправі утримувати власні збройні підрозділи.

Діяльність транзитного суспільно-політичного руху в Хорватії теж не була публічною, що зумовлено, перш за все, ситуацією, що існувала в країні. На момент утворення ХДС влада Хорватії дозволила створення нових політичних партій. Відповідно не було причин організувати масові мітинги чи демонстрації, покликані мобілізувати людей задля подолання режиму, що склався. Таким чином, головними способами діяльності ХДС стали організації зустрічей, проведення переговорів тощо. Подібна ситуація була із хорватською КНЗ та словенською Коаліцією «ДЕМОС». Формат, в якому вони діяли фактично виключав публічність, що характерна для рухів. Тому їх діяльність була більшою мірою кабінетною.

Отже, публічність діяльності транзитних рухів була зумовлена, перш за все, умовами, у яких вони діяла. Враховуючи, що тривале перебування під гнітом комуністичних режимів сприяло пасивності громадян, їх залучення до активної діяльності можливе було лише в ході публічних акцій, мітингів та демонстрацій. У Польщі, де існував широкий плюралізм опозиційних груп, діяльність

«Солідарності» протягом всього часу (за винятком періоду військового стану) була публічною, навіть карнавальною. У Чехословаччині та Румунії транзитні рухи разом із представниками інших опозиційних груп організовувала акції протестів, мітинги, страйки. У країнах Балтії публічність діяльності НФЕ, НФЛ та «Саюдісу» давала можливість привернути увагу міжнародної спільноти до назрілих проблем і змусити СРСР визнати власну окупаційну політику початку 1940-х років. У Болгарії публічність була характерною на перших етапах діяльності СДС (мітинги організовані «Екогласністю»). У свою чергу транзитні рухи Угорщини, Словенії та Хорватії демонстрували інші (кабінетні) особливості діяльності, що пов'язано з ситуацією, що склалася в цих країнах у період 1980-х років, а також коаліційним характером антикомуністичної опозиції Словенії.

3.3.3. Формат «круглого столу» як спосіб досягнення консенсусу між суспільно-політичними рухами та владою у країнах Центрально-Східної Європи

Діяльність суспільно-політичних транзитних рухів у країнах ЦСЄ була спрямована на демократизацію та реформування політичних систем. У деяких країнах задля здійснення цих задумів необхідним був пошук шляхів досягнення консенсусу з владою. Кроком до узгоджених дій політичних еліт став формат «круглого столу», який успішно був реалізований у Польщі, Угорщині та Болгарії.

Появу «круглих столів» можна вважати досягненням періоду демократизації в ЦСЄ, оскільки в результаті цих переговорів було узгоджено дієві шляхи вирішення низки актуальних проблем. «Круглі столи» відбувалися між представниками комуністичної еліти та лідерами опозиційних рухів. Також у переговорах брали участь члени політичних і громадських організацій, які були тісно пов'язані з правлячими комуністичними партіями. У Польщі важливу роль в проведенні «круглого столу» відіграла католицька церква, в Угорщині до переговорів були долучені незалежні спостерігачі, у тому числі церковні діячі.

Формат «круглого столу» був характерний не для всіх країн. Це пов'язано, перш за все, з особливостями перехідного періоду у кожній із держав ЦСЄ. Так, наприклад, у Чехословаччині консенсус влади та лідерів суспільно-політичних

транзитних рухів щодо правил політичної взаємодії досягався дещо іншим способом, ніж в країнах з класичним договірним типом демократичного транзиту. Це було обумовлено її власною специфікою політичного розвитку на цьому історичному етапі, що відобразилося у реформістському (за класифікацією Т. Карла і Ф. Шміттера) типі демократичного транзиту [45, с. 32]. Жорсткість усталеного в Чехословаччині режиму спричинила втрату Комуністичною партією Чехословаччини довіри і легітимності, політичного та морального авторитету в громадськості. Недовіра до КПЧ, відторгнення її суспільством призвели до того, що чехословацькі комуністи виявилися нездатними наслідувати польський чи угорський приклад, внаслідок чого, вони не мали значного впливу на політичне життя країни. Таким чином, важливою особливістю чехословацького варіанту демократичного транзиту стало утворення однорідної відносно «правил гри» спільноти значущих політичних акторів. За відсутності будь-якої альтернативи цим правилам, консенсус у їх відношенні мав місце природним чином, «за замовчуванням» [1]. Відповідно зникла потреба проведення «круглого столу».

У країнах Балтії комуністичні партії всіляко підтримували вимоги лідерів суспільно-політичних рухів, також наголошуючи на необхідності проголошення незалежності своїх країн. Фактично представники транзитних рухів виступали не проти національних комуністичних партій, а проти КПРС, яка єдина зі всіх партій, що брали участь в установчих виборах балтійських республік, виступала проти відокремлення республік від СРСР. Подібна ситуація була і в Словенії та Хорватії, де на стадії демократизації ніяких круглих столів не проводилося і ніяких пактів укладено не було. Трансформація політичних режимів у тоді ще союзних республіках СФРЮ була пов'язана з абсолютно несумісними цілями опозиційних сил республіканського рівня і центральної влади. Перші вимагали незалежності від югославської держави, другі виступали за її збереження [79, с. 23].

У Румунії авторитарний режим Н. Чаушеску звів нанівець будь-які спроби та можливості переговорів опозиційних лідерів з владною верхівкою. У результаті, після подолання диктатури колишнього президента, Комуністична партія була забороненою, тому нова влада одноосібно вирішувала шляхи розвитку країни.

Основна мета «круглих столів» була подібною у Польщі, Угорщині та Болгарії: встановити строки для створення реформованої або нової політичної системи. Рішення щодо термінів і умов проведення демократичних виборів, змін до конституцій (зокрема, виключення положень, які гарантували провідну роль комуністичної партії) і демонтаж сил внутрішнього придушення (державної безпеки, міліції) мали бути прийняті в результаті переговорів [269, с. 384].

Опозиційні сили розглядали переговори за «круглим столом» як спосіб контролю за чинним урядом, а також засіб за допомогою якого можна ініціювати процес демократизації, підвищити видимість діяльності опозиційних сил, так як за винятком «Солідарності» в Польщі опозиційно налаштовані групи завжди були роздрібненими елітою і, таким чином, ізольованими від громадськості в цілому.

Хоча методи і цілі поділу влади в процесі «круглих столів» були схожі за національними умовами, часовими рамками, в межах яких «круглі столи» відбувалися, все ж конкретні політичні умови і досягнення сторін відрізнялися.

Польща встановила платформу переговорів, оскільки вона була першою країною в ЦСЄ, що провела «круглий стіл». Крім того, досвід переговорів був не новим для політичних акторів Польщі. Члени ПОРП, як і «Солідарності», мали досвід, здобутий у 1981 р. Той факт, що переговори в 1980–1981 років не вдалися і призвели до введення воєнного стану, в значній мірі вплинуло на партнерів по переговорах. Останні боялися повторити досвід 1981 р. [268].

«Круглому столу» у Польщі передували конфіденційні переговори в Магдаленці поблизу Варшави, що відбулися у вересні 1988 р. між представниками комуністичного уряду ПНР та лідерами «Солідарності». Це були перші прямі переговори між керівниками профспілки та правлячої ПОРП. Загалом у Магдаленці відбулося 13 засідань. Партійно-урядову делегацію очолював генерал Ч. Кіщак. Серед її членів найбільш відомі – С. Чосек, О. Квасневський, Л. Міллер. Опозиційну делегацію очолював Л. Валенса. З боку «Солідарності» в переговорах брали участь такі лідери, як Я. Куронь, А. Міхнік, З. Буяк, В. Фрасинюк, Б. Геремек, Т. Мазовецький, Л. Качиньський. Переговори проходили неформально, протоколи не мали офіційної сили. Деякий час не визнавався сам факт проведення переговорів.

Предметом обговорення було також формування порядку денного переговорів «круглого столу». Питання про легалізацію «Солідарності» було в принципі вирішене на вузьких нарадах Ч. Кіщак з Л. Валенсою і Т. Мазовецьким. Однак форми і терміни могли бути різними. Керівництво ПОРП готове було санкціонувати діяльність лояльного суспільно-політичного руху (у Польщі існували формально самостійні, але реально контрольовані партапаратом організації), проте виступало проти альтернативної профспілки [62].

Формально засідання в Магдаленці не привели до угоди. «Круглий стіл», спочатку запланований на жовтень 1988 р., розпочався лише 6 лютого 1989 р. Йому передувала остання зустріч в Магдаленці, що відбулася 27 січня 1989 р. Ч. Кіщак гарантував Л. Валенсі зняття законодавчих обмежень на діяльність незалежних профспілок [189]. Це означало легалізацію «Солідарності». Таким чином, було подолано перешкоди для подальшого переговорного процесу.

Ставлення до переговорів у Магдаленці були неоднозначними. У цілому їх вважали адекватним на той момент політичним компромісом. Негативно переговори оцінювали представники радикального крила тодішньої опозиції, особливо «Солідарність, що бореться». З їхнього погляду, ці переговори були змовою частини опозиційних лідерів із комуністичною верхівкою за спиною протестуючого народу. Разом із тим, попередні домовленості, узгоджені в Магдаленці, лягли в основу рішень «круглого столу», який тривав з 6 лютого по 5 квітня 1989 р. Зі сторони уряду переговори очолював генерал Ч. Кіщак, від опозиційних сил – лідер «Солідарності» Л. Валенса. Особливістю польського «круглого столу» та укладених під час його проведення угод між владою та «Солідарністю» був попередній консенсус щодо форми практичного врегулювання існуючого між ними конфлікту [11, с. 451].

У результаті ПОРП та її партнери по коаліції гарантовано отримували більшість у Сеймі, нижній палаті парламенту. Крім того, було зрозуміло, що опозиційні сили не будуть перешкоджати обранню генерала В. Ярузельського на посаду президента і що питання оборони внутрішнього порядку залишаться в руках комуністів [269, с. 386].

Результати переговорів за «круглим столом» підірвала поразка ПОРП на парламентських виборах 1989 р. у верхню палату парламенту («Солідарність» здобула 99 місць зі 100). «Солідарність» була змушена взяти на себе урядову відповідальність до якої вона була не зовсім готовою. Зокрема, один із лідерів профспілки Л. Валенса неодноразово наголошував, що його наміри були іншими: «Я хотів зупинитися на досягненнях «круглого столу», зробити паузу і зайнятися економікою і суспільством. Але, не повезло, ми перемогли на виборах» [193].

Основними принципами проведення «круглого столу» були: 1) принцип відбору учасників, який передбачав участь у переговорному процесі тільки значущих акторів, а також авторитетних представників, які виступали в якості третьої сторони. Щоб уникнути можливих провокацій і спроб зриву переговорів, до списку було вирішено не включати політичних діячів екстремістського напрямку; 2) принцип рівноправності сторін, що забезпечував рівні права у переговорному процесі для його учасників. Паритет сторін реалізовувався дотриманням регламенту переговорного процесу під контролем третьої сторони; 3) принцип компромісу як інструменту ведення політичного торгу [268].

Що стосується організаційної інфраструктури «круглого столу», то обговорення конкретних проблем було проведено в рамках робочих груп. Їх було три: з питання профспілкового плюралізму, економіки та соціальної політики і політичних реформ. Крім того, було створено 11 підкомісій, а також велика кількість груп. Результатом договірного процесу, який проходив в рамках «круглого столу» влади й «Солідарності», з'явилися прийняті на консенсусній основі і підписані угоди, що передбачали політичні та економічні перетворення, які мали проводитися еволюційним і мирним шляхом [1].

Домовленості сприяли впровадженню «шокової терапії» в переході від централізованої до ринкової економіки. Тим не менш, навіть цей аспект політики викликав сумніви не лише в урядовців, а й у науковців. Проте «круглий стіл» уможливив мирний перехід до етапу плюралістичної політичної системи в той час, коли розподіл влади в комуністичних політичних системах був новим явищем [4].

Для обидвох сторін, що брали участь у переговорах за «круглим столом», прийняті рішення означали далекосяжні поступки. Разом із тим, вони містили і певні вигоди. Для ПОРП угоди виявилися політичною капітуляцією, хоча і надавали шанс на подальше існування. Для «Солідарності» поступкою стало перенесення виборів на конкурентній основі на чотири роки і згода на роль парламентської меншості. Однак при цьому створювалася можливість легалізації руху. Отже, результатом роботи «круглого столу» влади та «Солідарності» було створення консенсус-проекту правил політичної взаємодії.

В Угорщині основні опозиційні сили відстоювали концепцію «один крок переходу до демократії», тобто вони відкинули формулу поділу влади, що була властива Польщі [139, с. 371]. Розвиток політичного життя на межі 1988–1989 років поставив на порядок денний питання про необхідність узгодження позицій та інтересів основних політичних сил країни – УСРП і всіх опозиційних рухів та організацій. Хоча на початку 1989 р. угорські опозиційні сили являли собою низку об'єднань із загальною чисельністю близько 15 тис. людей, що знаходилися між собою в непростих відносинах, вони були фрагментовані та досить слабкі. Ситуація змінилася після того, як влада оголосила про плани проведення політичної реформи. Влада усвідомлювала необхідність відходу від авторитарного режиму, не бачачи великої загрози в демократизації країни, враховуючи, що роз'єднаність і безсистемність опозиційних груп з погляду влади робили її зручним механізмом для маніпуляції [137, с. 193]. Проте опозиційні сили зуміли правильно використати цей шанс, вони змогли домовитися про загальну стратегію і похитнули становище УСРП, яка розділилася на два конкуруючих крила. У березні 1989 р. дев'ять основних опозиційних груп сформували так званий опозиційний «круглий стіл», переконуючи, принаймні реформованих членів УСРП, що стратегію «розділяй і володарюй» по відношенню до опозиційних рухів не вдасться застосувати.

Під час проведеного ще в січні 1989 р. обміну думками, представники УДФ та УСРП визнали, що по суті багатопартійність в Угорщині стає реальністю, хоча ще не оформлена конституційно. Авторитетний лідер комуністів-реформаторів

I. Пожгаї зазначив, що поряд з УСРП лише УДФ здатний зупинити кризу і вивести країну з нелегкої ситуації [139].

Весною 1989 р. за ініціативою Незалежного форуму юристів і при підтримці УДФ було проведено «круглий стіл» між УСРП та опозиційними організаціями та рухами. Цей опозиційний «круглий стіл» відіграв важливу роль у виробленні спільних принципів проведення переговорів з УСРП.

Між УСРП та опозиційним «круглим столом» в червні 1989 р. була досягнута домовленість про проведення спільних переговорів з питань актуальної політики. 13 червня 1989 р. переговори, названі національним «круглим столом», були розпочаті між трьома учасниками: УСРП, опозиційним «круглим столом», куди входила низка опозиційних сил, в тому числі і УДФ, а також «третьою стороною» (представники громадянського суспільства) [267, с. 247]. УДФ на цьому форумі представляли три історики – Й. Анталл, Л. Фюр та Д. Сабад.

У рамках всеугорського «круглого стола», де вирішувалися кардинальні питання перехідного періоду, узгоджувалися загальні позиції щодо мирного утвердження багатопартійності та правової держави, знову з'явилися відмінності в підходах та позиціях серед опозиційних сил, що фактично загрожувало розривом, здатним перекреслити результати всієї «переговорної революції». Проте конфлікт все ж вдалося залагодити і досягти домовленостей.

Метою опозиційних сил у процесі переговорів «круглого столу» було створення умов для мирного переходу до демократії, але керівництво УСРП наполягало на наданні економічним питанням рівноправного статусу в переговорах. Так представники опозиційних рухів зазначали: «Їх початкова ідея була зробити економічну дискусію умовою політичних поступок До кінця липня, після додаткових виборів, на яких вибрали першого опозиційного депутата у парламент, також стало ясно, що як політика поступок, так і план будівництва демократії носили обмежений потенціал» [136]. На відміну від Польщі, опозиційні сили відмовилися вводити будь-які перехідні урядові заходи влади.

Переговори щодо суттєвих питань були завершені 18 вересня. Погляди влади та опозиційних груп на вирішення економічних проблем практично не відрізнялися.

Щодо політичних питань, то всі погодилися змінити Конституцію, щоб підтримати подальше існування політичних партій, а також пропагувати зміни шляхом «мирного переходу». Учасники також домовилися ввести посаду «Президента республіки», призначити парламентські вибори, розпустити діючу поліцію, зробити облік власності, що належать УСРП, та усунути членів партії з їх посад [267, с. 248].

Національний «круглий стіл» встановив терміни переходу (що включали особливості майбутніх виборів і консенсус щодо основних законодавчих пропозицій) і об'єднав опозиційні сили на короткий проміжок часу. За результатами «круглого столу» вільні вибори були призначені на березень 1990 р. Опозиційні рухи та організації, які зародилися у надрах старої системи, з наближенням парламентських виборів все наполегливіше стали висувати питання остаточної ліквідації комуністичного режиму. УСРП (а потім УСП) як політична сила, що представляла цей режим, доживала свої останні години і не наважувалася чинити опір чи порушувати прийняті на себе зобов'язання в рамках «круглого столу», що і обумовило мирний характер перехідного періоду [28, с. 99].

Ситуацію, що склалася в країні, її серйозність та наслідки для УСРП (УСП) не усвідомлювали навіть реформаторські елементи всередині партії. Вони продовжували вважати себе претендентами на перемогу на майбутніх виборах, самі мали намір створити коаліцію. І. Пожгаї в кінці 1990 р. продовжував надіятися на можливий союз з УДФ. Він застерігав від можливого зближення Форуму із Союзом вільних демократів (СВД), підкреслюючи, що, якщо «демократичний Форум не признає соціалістів в якості союзників на виборах, він повинен визнати хоча б те, що без яскраво вираженої лівої партії як важливого політичного фактору, Угорщині загрожує диктатура партій правого спрямування». Побоювання І. Пожгаї не справдилося, а керівництво УДФ дійсно відкинуло в першому турі можливість союзу з будь-ким. Тоді ж лідер УДФ Й. Анталл заявив: «Що ж стосується нашої програми, то УДФ – центристський рух і тому природно для нас є більше спорідненості з такими партіями як Незалежна партія дрібних господарів, Християнсько-демократична народна партія, Угорська народна партія» [123]. І дійсно, згодом саме ці партії вибрав УДФ в якості коаліційних партнерів.

Якщо ліві реформаторські сили із УСРП надіялися на можливий союз із УДФ, то колишній соратник останнього по опозиційному руху – СВД, – побачив у Форумі свого головного суперника. СВД розгорнув проти нього активну пропагандистську кампанію, що в результаті і перетворило передвиборчу боротьбу в трьохполюсну (УСП, УДФ та СВД) політичну кампанію. «Вільні демократи» явно претендували на роль провідної опозиційної сили та розраховували стати правлячою партією. Вони намагалися представити УДФ в якості небезпечного націоналістичного руху провінційної інтелігенції, який наслідуює крайньо праві та популістські цілі. СВД прагнув показати себе єдиним виразником справжніх демократичних цінностей в Угорщині, найвірнішим захисником інтересів угорської національної меншини у сусідніх країнах, істинно ліберальним рухом, лідери якого здатні залучити в країну іноземний фінансовий капітал. Ці пропагандистські прийоми і не завжди коректні акції в межах виборчої кампанії до певного часу давали ефект і привертали на свій бік частину виборців, особливо у великих містах, проте все ж не змогли відібрати основну масу виборців УДФ [29].

Проведені в Угорщині весною 1990 р. парламентські вибори ознаменували собою початок зміни суспільно-політичного устрою. На виборах перемогу отримав УДФ, здобувши 164 із 386 парламентських місць. Тим самим він отримав право формувати уряд. Основні його суперники змогли провести до парламенту значно менше депутатів: СВД – 94, УСП – 33. Союзником СВД став «Фідес», який провів 21 парламентаря [199, с. 3–15].

Не маючи абсолютної більшості в парламенті, УДФ вибрав собі як коаліційних партнерів Незалежну партію дрібних господарів та Християнсько-демократичну народну партію, які отримали на виборах 44 і 21 мандат відповідно. На пост глави уряду УДФ затвердив Й. Анталла.

В інтересах забезпечення мирних умов соціально-політичних перетворень, а також з прагматичною метою уникнути можливих ускладнень в парламенті при вирішенні кардинальних проблем, які потребували дві третини голосів, лідери УДФ пішли на компроміс зі своїм основним суперником – СВД. Посаду президента Угорщини вони запропонували його представнику – письменнику А. Гьонцу. Цей

жест передачі вільним демократам такої важливої посади в державі не всіма був сприйнятий позитивно. Особливе незадоволення висловили, зокрема, депутати-соціалісти, які мали на меті провести прямі всенародні вибори президента країни. Разом з тим, таке рішення зняло напругу між УДФ та СВД, забезпечивши на початковому етапі їх взаємодію [28, с. 115–118].

У Болгарії комуністичне керівництво почало процес лібералізації тільки після того, як тиск народного невдоволення не залишив ніякої альтернативи. Комуністи швидше реагували, ніж діяли у відповідь на потрясіння в країні, тому ініціатива інституціоналізації «круглого столу» надійшла від опозиційних сил. БКП вбачала в опозиційних групах об'єднану силу, проте вони були відносно слабкими. Не вистачало організації, незалежності та публічності. Як і в Угорщині, нерівність між двома партнерами переговорів призвела до домовленостей на основі необхідності, які не передбачали справжнього поділу влади.

Ідея скликання національного «круглого столу» народилася в ході подій, що розгорнулися навколо прийнятої в грудні 1989 р. постанови про відновлення громадянських прав мусульманського населення Болгарії. Його противники провели численні акції протесту, кульмінаційною точкою яких став організований 7 січня 1990 р. мітинг в Софії. СДС на демонстрації 14 січня засудив прояви націоналізму та шовінізму і використав момент для висунення ряду політичних вимог. Щоб уникнути посилення конфронтації, голова Народних зборів С. Тодоров запропонував сформувати з представників БКП, СДС, а також релігійних груп і турецької меншини Загальнонародний комітет національного примирення. Тим самим були закладені необхідні основи для початку роботи Національного круглого столу [227, с. 257–273].

У січні 1990 р. СДС звернувся до БСП (з квітня 1989 р. БКП було перейменовано в Болгарську соціалістичну партію) з пропозицією провести національний «круглий стіл» для обговорення актуальних політичних та економічних питань. Пропозицію було прийнято і сторони, хоча і не обійшлося без труднощів, все ж досягли згоди щодо питань переходу до демократичного політичного режиму і ринкової економіки.

Найсуттєвішим моментом переговорів була домовленість про мирний перехід, тобто виключення насильства як методу вирішення суспільних проблем. Без особливої конкуренції було легітимовано парламентську модель демократії, нав'язану транзитним суспільно-політичним рухом як альтернатива пропозиціям БСП, а також багатопартійну систему біполярного типу, яку представляли, з одного боку БСП, а з іншого – СДС.

БСП змушена була задовольнити всі основні вимоги опозиційних сил. Перш за все, було прийнято рішення про демонтаж соціалістичної політичної системи і перехід до нового типу державного правління – напівпрезидентської республіки. У зв'язку з цим сторони домовились про зміну діючої Конституції, яка мала бути деідеологізована і створена з урахуванням гарантії прав людини та громадянина [69]. У березні 1990 р. була підписана угода, що передбачала розпуск партійних організацій за місцем роботи, введення багатопартійної системи, доступ опозиції до ЗМІ, проведення вільних виборів [50].

Висуваючи програму виходу із економічної та політичної кризи, СДС рішуче відкидав перспективу «демократичного соціалізму», вважаючи його утопією, новою спробою БСП втягнути суспільство в черговий соціальний експеримент. Основним мотивом діяльності СДС з самого початку була ліквідація «деспотичної влади комуністичної партії». Мета демократичних змін, які почалися в країні, як заявляло керівництво СДС, – відновлення штучно перерваного цивілізаційного процесу болгарського суспільства і залучення до світового прогресу. СДС у своїй установчій декларації виступав за створення громадянського суспільства, багатопартійної системи, правової держави, за реальний поділ законодавчої, виконавчої і судової влади [236].

Роблячи наголос на позбавленні комуністів монополії на владу, на деполітизацію армії, міліції, органів державної безпеки, суду і прокуратури, СДС відстоював незалежність ЗМІ, висловлювався за мирний перехід до демократії, використання цивілізованих методів політичної боротьби, діалог і компроміс з опонентами. Його економічна платформа орієнтувалася на швидкий і всеохоплюючий перехід до ринкової економіки, на створення умов, які б

заохочували приватне підприємництво та ініціативу (при гарантованій законом рівноправності всіх форм власності). Державні підприємства планувалося поставити в такі умови, при яких дотримувалися б вимоги, які висувалися в ринковій економіці до всіх товаровиробників незалежно від форми власності [15, с. 21–23].

У Болгарії застосування або загроза застосування страйків і відмова вступати в новий раунд переговорів, якщо деякі питання не були б вирішені, стали стандартною тактикою ведення переговорів і продовжили підривати силу БКП від початкової фази переходу до червневих виборів 1990 р.

Отже, переговори за «круглим столом», що відбулися у Польщі, Угорщині та Болгарії, ознаменували собою закінчення стихійності протестів транзитних суспільно-політичних рухів і початок їх мирної та більш організованої діяльності. Польща першою продемонструвала решті країн ЦСЄ новий формат домовленостей із владою. Вона, фактично, стала зразком для наслідування Угорщиною і Болгарією. Роль Польщі проявилася в якості стимулу, враховуючи, що особливості та наслідки «круглих столів» у кожній із трьох країн демонстрували національні особливості.

Висновки до Розділу 3

Комплексність проблем, що існували протягом 1980–х років в країнах ЦСЄ, спричинили активізацію опозиційних груп, покликаних змінити ситуацію, що склалася. Формування суспільно-політичних рухів у країнах ЦСЄ як передумови трансформації політичних систем наслідком якої стала ліквідація комуністичних режимів, дає підстави характеризувати їх як транзитні та антикомуністичні, оскільки вони були націлені на злам або суттєве реформування політичних систем.

Суспільно-політичні рухи, що утворилися в країнах ЦСЄ в період 1980–х років, характеризувалися наявністю спільних індикаторів (характеристик). До них можна віднести: 1) передумови: транзитні рухи виникли як реакція на необхідність змін, на недовіру до комуністичної влади в період назриваючих криз; 2) мета: вони були альтернативою комунізму, прагнули ліквідації монополії комуністичних партій на владу, демократизації, а в окремих випадках – досягнення незалежності

чи автономії; 3) склад: характеризувалися різноманітністю соціального складу (у віковому аспекті, матеріальному, ідеологічному тощо); 4) ідеологія: внутрішній плюралізм рухів стосувався й ідеології, яка не була чіткою. Для транзитних рухів ідеологія не була чинником згуртування, для цих рухів головною була мета, яка здебільшого об'єднувала в лавах рухів представників як лівих, так і правих ідеологій; 5) роль лідерів: враховуючи, що ідеологія в транзитних рухах була розмитою, вони мали потребу в персоналізації. Лідерів в керівництві рухів, як правило, було декілька, що спричинене бажанням недоспустити повторного зосередження влади в одних руках, а також не до кінця структурованою формою і неоднорічним складом. Лідери сприяли інтеграції активістів руху навколо визначених цілей. У Польщі та Чехії за ініціативи лідерів Л. Валенси та В. Клауса відповідно розпочався процес трансформації суспільно-політичних рухів у політичні партії; 6) методи діяльності: транзитні рухи, як правило, діяли публічно та мирно (за винятком Румунії), організовуючи різного роду мітинги та демонстрації. Публічність рухів була способом залучення нових членів до їхнього складу. Виняток становили рухи Угорщини, Словенії та Хорватії, діяльність яких була кабінетною, що зумовлено форматом опозиції у цих країнах; 7) організаційна структура: транзитні рухи – динамічні структури, що утворилися, як правило, в столицях (за винятком «Солідарності», що взяла початок з Гданська) і на перших етапах своєї діяльності мали представництво лише в найбільших містах; 8) опозиційність: суспільно-політичні рухи країн ЦСЄ періоду трансформації політичних систем протидіяли правлячій комуністичній владі, тому їх можна характеризувати як опозиційні. Антикомунізм як характеристика рухів був характерним для транзитних рухів більшості країн ЦСЄ. В окремих випадках (Словаччина, Словенія, Хорватія, Естонія, Латвія, Литва) суспільно-політичні рухи були ще й національно-державними.

Наявність переліку індикаторів характерних для більшості транзитних рухів країн ЦСЄ дає можливість виокремити спільні чинники формування посткомуністичних рухів. До них належать: процес лібералізації в країнах регіону, політику перебудови та гласності в СРСР; розкол правлячої еліти на прихильників

реформ та супротивників; активізацію опозиції в умовах послаблення репресивних заходів політичного режиму; наявність попереднього досвіду демократичного розвитку; наслідування прикладу інших країн ЦСЄ, в яких суспільно-політичні рухи сформувалися дещо швидше.

Процес лібералізації як головний чинник формування транзитних суспільно-політичних рухів, що був характерним для всіх країн ЦСЄ мав різні передумови (політичні, соціально-економічні, культурні, екологічні тощо). Політичні причини делегітимізації влади як першого етапу лібералізації виявлялися у монополії комуністичних партій на владу, їх недовірі та не бажанні впроваджувати необхідні зміни. Соціально-економічні – у погіршенні економічної ситуації в країнах. Це мало наслідком підвищення цін, зменшення зарплат, зниження рівня життя населення, і, відповідно, викликало невдоволення владою серед населення. Культурні передумови були характерні для балтійських республік, де політика СРСР була спрямована на придушення проявів національної ідентичності. Частково культурними передумовами можна вважати асиміляцію турків в Болгарії та становище угорців в Румунії. В останній революція кінця 1989 р. розпочалася завдяки угорській меншині.

Виявом лібералізації режиму в країнах ЦСЄ стало також формування екологічних та пацифістських рухів. Вони вплинули на активізацію антикомуністичної опозиції, оскільки стали ще однією підставою критики влади, показавши її антинародність та байдужість.

Антикомунізм як мета транзитних рухів був характерним для всіх рухів країн регіону, проте не у всіх країнах проявлявся однаковою мірою. У балтійських республіках, а також Словенії та Хорватії рухи боролися проти Комуністичних партій СРСР та СФРЮ відповідно, враховуючи, що національні компартії підтримували діяльність опозиції. У цих країнах, як і у Словаччині, першочерговою метою була боротьба за автономію/незалежність власних країн. У Румунії специфіка антикомунізму проявлялася в боротьбі не стільки проти комунізму як ідеології, скільки проти режиму Н. Чаушеску.

Мета транзитних рухів у країнах ЦСЄ еволюціонувала і змінювалася із досягненням поставлених цілей. Першочергово цілі діяльності суспільно-політичних рухів країн регіону полягали у ліквідації монополії комуністичних партій на владу, боротьбі за незалежність чи самостійність, а також демократизації своїх країн. Пізніше мета рухів змінилася у русло впровадження європейських цінностей, здійснення необхідних реформ, формування правової держави тощо.

Разом із тим для діяльності транзитних рухів було важливим не стільки зміст мети, скільки її наявність, оскільки мета у цих рухах відігравала роль ідеології, яка була розмитою і не могла служити інтегруючим чинником.

Мета як системний елемент руху об'єднала у його лавах значну кількість людей різного віку, соціального статусу, ідеології тощо. Відповідно соціальний склад посткомуністичних рухів був неоднорідним і в основному зумовлений позицією Комуністичних партій своїх країн на час формування цих рухів. У тих країнах, де комуністи залишалися впливовими і всіляко придушували спроби самоорганізації «знизу», опозиційні суспільні рухи склалися в основному з реформованих комуністів. І, навпаки, у тих країнах, де компартії були відносно слабкими та більш поміркованими, а також не користувалися довірою людей – опозиція сформувалася «знизу». Винятком була Угорщина, де при сильній позиції УСРП, УДФ все ж був рухом інтелігенції.

Зовнішній фактор в особливостях діяльності транзитних суспільно-політичних рухів мав місце у кожній із країн ЦСЄ, що спричинене особливістю трансформації політичних систем, яка відбувалася за ланцюговою реакцією. У Польщі діяльність «Солідарності» підтримували США, а також міжнародна організація «Freedom House». Остання підтримувала існування рухів і в інших країнах ЦСЄ. «Солідарність», у свою чергу, стала зразком для наслідування рухами у більшості інших центрально- та східноєвропейських країнах, що зумовлено, перш за все, досвідом успішної опозиційної діяльності польської профспілки.

Особливість діяльності посткомуністичних рухів країн ЦСЄ полягала у їх публічності. Так суспільно-політичні рухи за допомогою мітингів, страйків,

демонстрацій та інших публічних заходів залучали до своїх лав значну кількість людей, що фактично давало більше шансів на реалізацію намічених цілей.

Досягненням суспільно-політичних рухів було проведення переговорів «круглого столу». Не у всіх країнах ЦСЄ цей формат домовленостей був використаний, що пов'язано з відмінностями в умовах, які склалися в кожній з країн. Для Польщі, Угорщини та Болгарії переговори «круглого столу» вивели транзитні рухи на новий рівень діяльності та стали першим кроком до демократизації вищезазначених країн.

Результати 3 розділу дисертації були апробовані у чотирьох наукових статтях фахових видань України та закордонних наукових журналів: Чміль І. Передумови виникнення та особливості діяльності суспільних рухів у країнах Вишеградської групи в період трансформації політичних систем / І. Чміль // Вісник Дніпропетровського університету: Серія Філософія. Соціологія. Політологія. – Дніпропетровськ, 2013. – Вип. 23 (4). – С. 97–104; Чміль І. Протестні рухи країн Центрально-Східної Європи у 1980-1990 рр. (на прикладі Польщі, Чехії та Словаччини) / І. Чміль // Вісник Львівського університету: Серія філос.-політолог. студії. – Львів, 2015. – Вип. 6. – С. 238–247; Чміль І. Особливості трансформації суспільних рухів у політичні партії (на прикладі Чехії та Словаччини) / І. Чміль // Studium Europy Środkowej i Wschodniej. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie. – Kutno, 2015. – nr. 3. – S. 7–16; Чміль І. Коаліція ДЕМОС як чинник трансформації політичної системи Словенії / І. Чміль // Наукові праці. Серія Політологія. – Миколаїв. – 2015. – Вип. 248. – С. 74–78.; а також двох тезах доповідей на всеукраїнських та міжнародних конференціях: Чміль І. Особливості діяльності громадських рухів у країнах Прибалтики / І. Чміль // Тези звітної наукової конференції філософського факультету. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – Вип. 12. – С. 185–190; Чміль І. Діяльність суспільних рухів як передумова зміни публічності політики у країнах Центрально-Східної Європи / І. Чміль // Політика: теорія та практика в сучасному суспільстві : матер. Всеукр. наук.-практ. конференції (м. Берегово, 29 квітня 2015 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2015. – С. 70–73.

Розділ 4.

ЧИННИКИ ТА НАСЛІДКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ У ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

4.1. Кризи суспільно-політичних рухів як передумова їх трансформації у політичні партії в країнах Центрально-Східної Європи

Суспільно-політичні рухи, які часто виникають під час кризових періодів, у своїй діяльності також проходять через етап кризи, який може мати різні передумови та наслідки. Криза суспільно-політичного руху деколи настає і на ранніх етапах його існування під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Часто такий переломний момент у діяльності суспільно-політичних рухів виникає через внутрішні суперечності та протиріччя між його лідерами. Останні не завжди можуть пройти випробовування владою. Непорозуміння всередині рухів, зазвичай, настає після досягнення ними визначених завдань. Це спричиняє кризу у діяльності суспільно-політичних рухів, що може призвести до їх розпаду або ж до переходу на вищий інституційний рівень. Йдеться про трансформацію рухів у політичні партії, що стало наслідком кризи суспільно-політичних рухів у більшості країн ЦСЄ.

Криза «Солідарності» назріла після здобуття нею влади. За результатами напіввільних виборів 1989 р. «Солідарність», якій згідно домовленостей «круглого столу» належало 35 % голосів в Сеймі, не випередила ПОРП, проте виграла вибори до Сенату [112, с. 231–236], отримавши 99 місць зі 100. 24 серпня 1989 р. Сейм затвердив Т. Мазовецького на посаді прем'єр-міністра. 12 вересня сформована ним рада міністрів ПНР отримала вотум довіри. Новий кабінет складався із 24 членів, 12 з яких представляли «Солідарність», 7 – Об'єднану селянську партію (ОСП) та Демократичну партію (ДП), що вступили в коаліцію з «Солідарністю», один був безпартійним і тільки 4 були представниками ПОРП.

У підпорядкуванні «Солідарності» залишалися міністерства економічних перетворень та соціальної політики. Комуністи представляли силові структури, зовнішньоекономічні зв'язки і транспорт. ОКП отримала контроль над міністерствами сільського господарства, юстиції, охорони здоров'я. ДП дісталася

міністерство внутрішнього ринку. Міністром закордонних справ став формально безпартійний, але близький до «Солідарності» і костелу К. Скубішевський.

Формально склад урядового кабінету виглядав відносно стабільним і збалансованим. Нечисленність представників ПОРП теоретично компенсувалася значимістю займаних ними посад. Проте в реальності Ч. Кіщак і Ф. Сівіцький, які очолювали МВС та міністерство оборони відповідно, були поставлені в жорсткі рамки і практично не могли проводити політику, яка б суперечила курсу «Солідарності». 6 липня 1990 р. Ч. Кіщак і Ф. Сівіцький покинули Раду міністрів.

Серед членів новоствореного уряду найвпливовішими були Т. Мазовецький, Л. Бальцерович, Я. Куронь, К. Скубішевський. Основні проблеми Польщі 1989–1990 років концентрувалися в економічній сфері. Тому головним напрямком урядової політики було впровадження на практиці програми «шокової терапії» Л. Бальцеровича [159]. Враховуючи, що рівень довіри до уряду «Солідарності» був високим, йому вдалося уникнути масових протестів у перші місяці перетворень.

Реформи Л. Бальцеровича порівняно швидко стабілізували фінансову систему Польщі та створили умови для глибоких структурних перетворень. У той же час вони засвідчили відхід «Солідарності» від солідаристських і самоврядних ідей профспілки 1980–х років [246].

У 1990 р. відбулися президентські вибори, де перемогу здобув лідер «Солідарності» Л. Валенса. У цьому ж році після перемоги на місцевих виборах Громадський Комітет «Солідарності» став найвпливовішою силою на політичній арені Польщі [211, с. 253]. Але «Солідарність» виявилася недостатньо підготовленою, щоб взяти на себе роль політичної партії у багатопартійній системі. Вона була сильним загальнодержавним громадським рухом, впродовж довгого часу заміщувала політичну партію, а не сприяла становленню політичних партій.

Після того, як Польща пройшла період заперечення комунізму, почала проявлятися відмінність інтересів в антикомуністичному таборі. Досягнення надмети, тобто звільнення від комуністичного уряду, одночасно зруйнувало основу внутрішньої єдності. Роз'єднання було більшою мірою обумовлене антипатіями серед лідерів, а не розбіжностями у спільності цінностей чи інтересів. Більше того,

сам Л. Валенса відіграв не останню роль у розпаді «Солідарності», яку і так переслідували конфлікти, через те, що цей опозиційний рух виявляв свою нетерпимість до будь-якого обмеження впливу на політичній арені.

У Чехії та Словаччині під тиском опозиції комуністична влада змушена була піти у відставку. 29 листопада 1989 р. було прийнято рішення про відміну статті Конституції, що проголошувала керівну роль Комуністичної партії. Між ГФ та ГПН з часом почали проявлятися відмінності. Програма словацького руху до кінця грудня 1989 р. стала відрізнятися великим радикалізмом як в порівнянні з колишніми програмами, так і з синхронними програмними документами ГФ: ГПН вимагала негайного проведення вільних виборів, в той час як ГФ лише констатував їх необхідність [113, с. 296, 312–313].

10 грудня 1989 р. президент Чехословаччини Г. Гусак пішов у відставку, і було сформовано новий коаліційний уряд «національної єдності», в якому комуністи та опозиція отримали однакову кількість портфелів. Було здійснено «реконструкцію» парламенту, де КПЧ втратила більшість.

Зміна політичної системи спричинила стрімке входження нових осіб до складу державної еліти. Ядро цієї нової політичної еліти склали чехословацькі дисиденти 1970–1980-х років (насамперед В. Гавел), а також представники статусної інтелігенції та консультативного апарату колишніх партійно-державних структур (знакова фігура – В. Клаус). ГПН у новому уряді було відведено два місця: Я. Чарногурський мав стати віце-прем'єром, М. Куси – міністром закордонних справ. 29 грудня 1989 р. реорганізований парламент обрав головою О. Дубчека, а президентом ЧССР – В. Гавела.

У 1990 р. відбулися перші демократичні вибори. У Чехії переконливу перемогу здобув ГФ, на території Словаччини – ГПН (див. Додаток А). Нове керівництво Чехословаччини взяло курс на утвердження політичного плюралізму та ринкової економіки [220, с. 46].

Криза всередині ГФ та ГПН назріла після здобуття ними влади. Ці два рухи представляли собою велику кількість людей, яких об'єднував образ спільного ворога – недемократичної комуністичної влади. А коли він зник відразу виділилися

групи з різними політичними поглядами, що неминуче призвело до трансформації рухів у політичні партії.

В Естонії та Латвії народні фронти на перших вільних виборах у березні 1990 р. здобули перемогу та отримали більшість у парламенті. Однак ці парламентські вибори не можна вважати абсолютно вільними, тому що Естонська та Латвійська Республіки ще не відновили свою державну незалежність і, як і раніше, входили до складу СРСР. В Естонії внаслідок цього брати участь у виборах могли всі жителі, які постійно проживали на території Естонії і досягли необхідного віку, а не тільки громадяни Естонії. Цю ситуацію ілюструє і кількість виборців, яка у 1990 р. істотно перевищила чисельність виборців, які брали участь у наступних виборах до парламенту. Друга специфічна риса виборів 1990 р. полягала в «зародковому» стані партійної системи. Партій в класичному розумінні на виборах не було, кандидати балотувалися, переважно, за списками соціальних рухів та виборчих союзів [95].

Разом з тим, НФЕ здобув 24% голосів і 45 місць у парламенті. Е. Савісаар сформував уряд, що складався здебільшого з членів Народного фронту. У свою чергу, НФЛ за результатами виборів отримав більше 2/3 голосів (138 місць з 201), тобто необхідну для внесення поправок до Конституції більшість. 4 травня 1990 р. перший закон, прийнятий новою Верховною Радою, свідчив про намір відновити незалежність.

Головна політична мета НФЛ – незалежність Латвії – була досягнута в серпні 1991 р., і НФЛ став провідником реформування соціалістичної економіки Латвії. Період економічних реформ був важким, і керівництво НФЛ почало стрімко втрачати популярність виборців. Багато діячів НФЛ перейшли у нові політичні партії. Подібна ситуація була в Естонії та Литві. У межах «Саюдісу» після досягнення головної мети почали формуватися групи з різними інтересами. У надрах цього руху зародилися деякі з сучасних політичних партій Литви. У міру формування цих нових партій, взаємної компрометації в ЗМІ та в судових розглядах колишніх лідерів «Саюдісу» (звинувачення у співпраці з радянськими органами держбезпеки В. Чепайтіса, К. Прунскене, В. Ландсбергіса), переходу

активних учасників в інші сфери діяльності роль «Саюдісу» поступово знижувалася.

Коли поставлених цілей було досягнуто, а саме відновлено самостійність власних країн, зникли головні завдання, які спонукали рухи до активних дій. Крім проблем, пов'язаних із реформуванням країн, всередині рухів також почали виникати непорозуміння. В Естонії фракції НФЕ роздирало суперництво, про що свідчать часті переміщення із фракції у фракцію. Вони також характеризувалися дуже слабкою фракційною дисципліною, що зумовило нестабільну урядову більшість НФЕ [104, с. 105]. Настала криза, яку балтійські рухи не змогли подолати.

Болгарський СДС теж пройшов через етап кризи. Ситуація в середині руху почала загострюватися ще у середині 1990 р., після програшу СДС на установчих виборах. Безумовною слабкістю руху на тому етапі були недосвідченість і, вірогідно, надмірна самовпевненість деяких його лідерів. Вони в своїй передвиборчій боротьбі більшу увагу приділяли не висуненню конкретних, зрозумілих програм, а глобальній критиці і запереченню «соціалістичного минулого». При цьому в діях прихильників СДС часом проявлялася підвищена емоційність, агресивність, заснована на примітивному антикомунізмі. Це відштовхувало від нього багатьох виборців, а крім того, давало БСП додаткові аргументи проти опозиції, сприяло посиленню її «мобілізаційного стану». У результаті перемогу на перших установчих виборах, які відбувалися в два тури 10 і 17 червня 1990 р., здобула БСП, яка набрала 47, 25 % голосів (211 мандатів). СДС посів друге місце, набравши 36 % (144 мандати). Безперечно, для СДС невдача на виборах стала великим ударом. Напруга та протиріччя, які існували і раніше в СДС, до літа 1991 р. загострилися до межі [15, с. 35].

У Румунії складна ситуація в країні зумовила потребу швидко діяти вже не в якості групи невдоволених громадян, а як інституційно оформлена політична сила. ФНП, який утворився у кінці 1989 р., уже у 1990 р. перетворився в політичну партію. Після заборони РКП та перемоги на установчих виборах 1990 р. ФНП став впливовою політичною силою [43, с. 210].

ФНП взяв на себе ряд державних повноважень, раніше здійснюваних Комуністичною партією. Він частково заповнив політичний простір, що залишився після ліквідації РКП. Спочатку лідери ФНП заперечували можливість перетворення руху в партію, враховуючи, що І. Ілієску виступав прихильником істинної демократії, заснованої на конкуренції між різними політичними течіями всередині руху, а не між політичними партіями. Тим не менше, після його реєстрації як політичної партії в лютому 1990 р., ФНП став об'єктом критики вітчизняних і зовнішніх спостерігачів, які побоювалися, що, не зважаючи на офіційні заяви керівництва ФНП щодо його антикомуністичного характеру, він швидко може перетворитися в спадкоємця компартії [242, с. 467–468]. Разом із тим, ФНП відіграв вирішальну роль у поваленні режиму Н. Чаушеску, а також здійснив низку демократичних перетворень. Проте ФНП не зміг подолати суперечності, які почали виникати всередині руху, що призвело до його розпаду на окремі партії.

В Угорщині УДФ як на етапі свого організаційного оформлення, так і пізніше не прагнув до своєї винятковості, не намагався представити себе єдиним виразником істини, що було характерним для «Солідарності» кінця 1980–х початку 1990–х років.

У жовтні 1989 р., після переговорів за «круглим столом», 800 делегатів УДФ, які представляли вже більш як 20 тис. членів транзитного руху, зібралися на свій II Всезагальний з'їзд на якому було прийнято розгорнуту Програму УДФ. У ній, поряд із підведенням підсумків необхідних суспільних перетворень, підтверджувався курс на подальше зміцнення політичних основ УДФ: вірність ідеям незалежної, вільної і демократичної Угорщини; поступове прагнення захисту національних інтересів у зовнішній політиці; створення правової держави і демократичного місцевого самоврядування; відновлення прав приватної власності. У програмі зазначалося, що УДФ разом з іншими опозиційними силами спромігся досягти позитивних змін в Конституції, прийняття нового закону про вільні вибори, кримінально-процесуального кодексу, узгодивши їх положення з міжнародними правовими нормами. До результатів спільних дій було також зараховано створення Конституційного суду, Державної облікової палати, розпуск робочої охорони [28, с.

96–98]. У Програмі зазначалося, що рух ставить перед собою не ідеологічні, а національні та демократичні завдання, а тому він здатний виступити в ролі мобілізуючої сили та успішно протистояти державному соціалізму.

У межах УДФ кризи руху як такої не було, враховуючи, що його трансформація зумовлювалася необхідністю реалізації визначених в програмі цілей, а не виникненням конфліктів серед керівництва. Подібна ситуація була характерна і для ХДС. У Хорватії, як і в Угорщині, транзитний рух мав свої особливості формування, що відобразилося і на його подальшій діяльності, і на трансформації у політичну партію. ХДС як політична партія був офіційно зареєстрований у лютому 1990 р., ще до проведення перших парламентських виборів. Його трансформація була зумовлена не стільки кризою всередині руху, скільки націленістю на здобуття влади задля досягнення визначених цілей. А реалізація поставленої мети у форматі руху значно ускладнювалася.

За результатами перших демократичних виборів у Хорватії ХДС посів перше місце, отримавши 205 місць у парламенті. У свою чергу, теж опозиційна КНЗ посіла третє місце, здобувши близько 15% голосів виборців і отримала лише 21 місце у парламенті [158, с. 139]. Ще перед виборами стало очевидно, що коаліції потрібно буде конкурувати не тільки з комуністичним урядом, а й з більш екстремістським ХДС. Націоналізм, що формувався в інших частинах Югославії (Словенія, Боснія-Герцеговина, Македонія), сприяв популярності більш радикальних партій.

Іншою перешкодою на шляху КНЗ стала двотурова система голосування на установчих виборах, яка сприяла двом найсильнішим партіям або виборчим блокам. У першому турі виборів стало очевидно, що частина Комуністичної партії, перейменована у СДП, мала достатньо підтримки, щоб перемогти у другому турі в більшості виборчих округів. Значна кількість кандидатів КНЗ відмовилися від участі перед другим туром виборів. Така ситуація призвела до розпаду КНЗ.

У Словенії за результатами вільних, демократичних виборів, які відбулися у квітні 1990 р., перемогу отримала Коаліція «ДЕМОС», отримавши 54% голосів виборців та 126 із 240 місць у словенському три палатному парламенті. На

відкритті першої сесії новообраного парламенту наголошувалося, що перемога демократичних партій у ході вільних установчих виборів стала кінцем громадянської війни у Словенії, яка тривала протягом півстоліття. Також зазначалося, що Словенія нарешті стала на шлях демократичних змін, який був мирним, законним і найспокійнішим у всій ЦСЄ [138].

Коаліція «ДЕМОС» швидко сформувала уряд на чолі з А. Петерле, котрий був головою словенських християнських демократів. Ця партія отримала найбільшу кількість голосів на виборах в межах Коаліції «ДЕМОС». Проте головна сила у новому уряді була зосереджена в руках членів СДС – ідеологічно плюралістичного угруповання, яке складалося, в основному, з інтелігенції та високопосадовців. Більшість міністрів у новоствореному уряді були представниками Демократичного союзу [245].

8 квітня 1990 р. у Словенії відбулися президентські вибори, де Коаліція «ДЕМОС» зазначала поразки. У результаті другого туру виборів, які були призначені на 22 квітня 1990 р., перемогу отримав представник Комуністичної партії М. Кучан, отримавши 58,6 % голосів. Це означало, що словенці прагнули мирного та поступового переходу без будь-яких гострих потрясінь.

Новий уряд Коаліції «ДЕМОС» швидко змінив політичну систему, проте зміна економічної еліти зайняла значно більше часу. Про це свідчить неоднозначне сприйняття правлячими колами Закону про роздержавлення власності, що визначав умови повернення майна, захопленого комуністами. У правлячій коаліції, яка була політично та ідеологічно дуже різноманітною, виникли розбіжності щодо процесу приватизації.

Коаліція «ДЕМОС» зберегла свою єдність тільки щодо власної мети – створення незалежної словенської держави. Суб'єкти федерації та лідери усіх республік, у яких демократизація відбувалася повільнішими темпами, не схвалювали національних амбіцій словенської влади, за винятком Хорватії, котра підтримувала Словенію.

У листопаді 1990 р. Коаліція «ДЕМОС» прийняла рішення провести загальнонаціональний референдум щодо незалежності Словенії. Він відбувся 23

грудня 1990 р. і відзначився високою явкою громадян. За результатами референдуму, 88 % словенців проголосували за незалежну республіку Словенію. Незважаючи на тиск і попередження Белграда, європейське співтовариство, США, а також громадяни Словенії наполягали на виконанні рішення референдуму. 25 червня 1991 р. парламент Словенії прийняв декларацію про незалежність республіки. Офіційна заява щодо її проголошення була зроблена днем раніше перед громадянами, які зібралися на найбільшій площі в Любляні [201, с. 297–298].

Після утвердження демократичної системи перед Словенією постали три завдання: прийняти і виконувати нове демократичне законодавство, впровадити ліберальну економіку з вільною ініціативою та досягти національного суверенітету в рамках незалежної держави. Проблеми були взаємопов'язані і їх вирішення вимагало підтримки політичної більшості, яка була майже одностайною перші півтора року. Спочатку словенські політики намагалися домогтися національного суверенітету в рамках прийняття нової конституції. Але проект не вдалося втілити у життя через ідеологічні суперечки між ліберальними і християнсько-демократичними представниками влади. У межах Коаліції «ДЕМОС» криза почала поглиблюватися все більшою мірою, що в результаті призвело до її розпаду.

Отже, перемога транзитних рухів на установчих виборах у більшості країн ЦСЄ поставила перед ними нові завдання, вирішення яких потребувало вироблення подальшої програми дій, що виявилось не легкою справою. Рухи не витримали випробування владою, що призвело до кризи в їх межах. Разом із тим, транзитні рухи створювалися і діяли задля реалізації головної мети – ліквідації монополії комуністичних партій на владу та здобуття автономії/незалежності. Відповідно, коли мети було досягнуто, зникли проблеми, які об'єднували рух. Почали формуватися групи з різними інтересами, що зумовило кризу у діяльності рухів.

4.2. Інституційні та ціннісні чинники трансформації суспільно-політичних рухів у політичні партії в країнах Центрально-Східної Європи

Транзитні суспільно-політичні рухи, утворившись із метою здійснення необхідних змін, швидко стали головними акторами політичного життя країн ЦСЄ.

Їх позаінституційний прояв діяльності пояснювався, перш за все, націленістю на вирішення конкретних задач. Проте з часом, після досягнення поставленої мети, перед ними виникли нові завдання, зумовлені потребою пошуку шляхів подолання політичної та економічної кризи регіону. Це стало причиною того, що рухи почали виробляти власну програму виходу із ситуації, що склалася, і прагнули втілити її в життя. Поступово рухи почали набувати інституційного виміру, вони трансформувалися у політичні партії [56, с. 112].

Інституціалізацію суспільно-політичних рухів зумовила низка чинників, серед яких можна виділити інституційні та ціннісні. До останніх, власне, можна віднести досягнення поставленої мети, і, відповідно, виникнення нових завдань на основі вирішення попередніх. Це зумовило формування в суспільно-політичних рухів не лише тактики, але й певної стратегії подальших дій, що характерно для політичних партій. Фактично цей чинник був характерним для всіх рухів країн ЦСЄ. Враховуючи, що транзитні рухи були антикомуністичними, тому після досягнення своєї основної мети (ліквідації монополії комуністичних партій на владу) перед ними постала низка нових важливих завдань, серед яких, перш за все, було здійснення демократичних перетворень та впровадження необхідних реформ. У тих країнах, де рухи виступали, перш за все, за здобуття незалежності, після її отримання постала необхідність розбудови власних держав.

До категорії ціннісних чинників також можна віднести зміну політичного дискурсу внаслідок відсторонення комуністичних партій від влади та політичний плюралізм як цінність, що пізніше була інституційно закріплена у нових конституціях. Ціннісним чинником можна вважати й виникнення непорозумінь у межах руху, враховуючи, що конфлікти між керівництвом рухів виникли в результаті виокремлення в їх межах осіб з різними інтересами.

Інституційні чинники, як і ціннісні, мали місце у всіх країнах, але не всюди стали вирішальними. До цього виду факторів можна віднести прийняття нових конституцій та законів або внесення змін до вже існуючих. На початку 1990-х років нові конституції були прийняті у всіх країнах ЦСЄ, у Латвії набула чинності стара Конституція 1922 р., в Угорщині були прийняті поправки до існуючого Основного

Закону (див. Додаток В). У нових конституціях було скасовано статтю про керівну роль комуністичних партій [149, 150, 153], закріплені умови, необхідні для розвитку багатопартійності на основі принципу добровільності й рівності громадян з метою впливу демократичними методами на формування політики держави [67, с. 123]. Також наголошувалося на необхідності дотримання принципу політичного плюралізму. Так в ст. 8 Конституції Румунії зазначалося, що плюралізм у румунському суспільстві є умовою і гарантією конституційної демократії [148]. Він супроводжувався, як правило, положеннями, що регламентували відносини між політичними партіями та державою. У Конституції Угорщини зазначалося, що «політичні партії можуть вільно утворюватися й вільно діяти, але не можуть безпосередньо здійснювати державну владу» (ст. 3 (1–3)) [151]. Основний Закон Хорватії (ст. 7) передбачав можливість вільного утворення політичних партій. Проте не допускав діяльність таких партій, чия програма чи дії загрожують насильницьким змінам конституційного демократичного устрою, незалежності, єдності чи територіальній цілісності Республіки Хорватії [54]. У Конституціях інших країн ЦСЄ теж були закріплені положення, що передбачали безперешкодне формування партій, що сприяло утвердженню багатопартійності.

У багатьох випадках інституційні чинники передували ціннісним. В Естонії, Латвії та Словенії перемога Фронтів на установчих виборах, а також досягнення незалежності власних країн (як інституційні чинники) спричинили необхідність формування програми подальших дій рухів і коаліцій. Економічні реформи, ініційовані новою владою, на перших етапах не давали позитивних результатів. Ситуація погіршувалася, що звичайно відобразилося і на рівні підтримки рухів, а також і на відносинах у їх межах.

Болгарський СДС після поразки на виборах охопила криза. Керівництво руху не очікувало такого результату, враховуючи, що в інших країнах ЦСЄ транзитні рухи набрали найбільшу кількість голосів. Найважливішою причиною перемоги БСП в червні 1990 р. був ще не викоренений «лівий менталітет» різних прошарків населення. Разом з тим, навіть від поразки була користь: у результаті установчих виборів СДС перетворився із позапарламентської опозиції в парламентську.

Черговий етап політичної напруженості припав на середину травня 1991 р. Загроза парламентської кризи виникла у зв'язку зі ставленням до нової конституції країни. Близько 40 депутатів СДС, які представляли його радикальне крило, а також 23 депутати від Рух за права та свободи¹ відмовилися брати участь в обговоренні і прийнятті внесеного в парламент проекту Основного Закону. Вони вимагали негайного саморозпуску парламенту і призначення дати нових виборів. Проте більшість членів парламентської групи СДС, як і депутати від інших політичних сил, не підтримали вимог представників СДС, які покинули парламент [15, с. 36].

Таким чином, напруга і протиріччя, які існували і раніше в СДС, до літа 1991 р. загострилися до межі. Союз був створений на базі максимально спільної політичної платформи, оскільки в його рядах об'єдналися дуже різні політичні сили – від соціал-демократів, лібералів та поміркованих консерваторів до крайніх правих, включаючи монархістів. Їх спільною ідеєю був яскраво виражений антикомунізм. Проте з часом він запрацював і проти лівих партій, які входили в СДС. Після відставки уряду соціалістів на чолі з А. Лукановим і входження СДС у коаліційний кабінет міністрів у кінці 1990 р. ідейний конфлікт у Союзі поглибився. Протиріччя в ньому з проблем політичної стратегії та тактики проявилися вже при вирішенні питання про участь СДС у багатопартійному уряді Д. Попова [236].

В Угорщині УДФ на момент поведення «круглого столу» оформився у політичну партію. Цьому сприяла швидка демократизація і надання дозволу з боку влади на формування політичних партій. Відповідно, його трансформації передували інституційні чинники.

За результатами переговорів «круглого столу» в Угорщині, які завершилися 18 вересня 1989 р., було узгоджено поправки до Конституції, призначено Конституційний суд, прийнято Закон про політичні партії, парламентські вибори. Дозвіл на створення політичних партій і їх функціонування став засадою політичного плюралізму. У цей час вплив УСРП суттєво знизився, як і довіра населення до неї. Наближалися нові вибори, що спонукало УДФ

¹ Політична партія, що виражає, передусім, інтереси турецької етнічної меншини.

переорієнтовуватися від антикомунізму у більш ширше русло, формувати програму подальших дій.

У Хорватії трансформації ХДС у політичну партію сприяла швидка лібералізація, у ході якої ще до проведення парламентських виборів влада дозволила формування політичних партій. Інституціоналізації ХДС була також зумовлена необхідністю здобуття влади для реалізації цілей. У свою чергу, інституційними чинниками розпаду КНЗ стали особливості виборчої системи, а також наявність впливовішого суперника – ХДС. Коаліція на парламентських виборах 1990 р. намагалася зайняти центристську позицію між ХДС і Лігою комуністів Хорватії–Партією демократичних реформ помірно підкреслюючи хорватські національні інтереси, але й шляхом відстоювання ліберальних громадянських цінностей. Тим не менш, їй не вдалося побудувати чітку ідентичність і єдину програмну платформу [233, с. 189]. Розуміння невідворотності поразки перед другим туром виборів стало початком кінця Коаліції.

Трансформація транзитних рухів у політичні партії в Польщі, Чехії, Словаччині та Румунії здебільшого була зумовлена формуванням в їх межах груп із різними інтересами, хоча, звичайно, перемога на виборах і, відповідно, формування нових завдань після ліквідації однопартійності теж сприяло трансформації рухів у політичні партії. Лідери польського транзитного руху «Солідарність» після досягнення основної мети (ліквідації монополії ПОРП на владу) зрозуміли, що зник елемент, який забезпечував їхню спільну діяльність. Відповідно виникла потреба у формуванні політичних партій, кожна з яких буде орієнтуватися на певного лідера руху. Тому вже на парламентських виборах 1991 р. у Польщі з'явилося декілька нових партій, утворених із «Солідарності». Їх цілі еволюціонували від антикомунізму до формування демократичної правової держави, проведення необхідних реформ, впровадження християнських цінностей тощо.

У Чехії важливу роль у трансформації ГФ у політичну партію відіграла зміна лідера руху. Після обрання В. Гавела президентом Чехословаччини, ГФ очолив В. Клаус – харизматичний політик, вплив якого на ГФ став відчутним після перемоги на парламентських виборах 1990 р.

Здобуття ГФ влади змінили інфраструктуру внутрішньої історії ГФ з точки зору всіх складових його суб'єктів. У межах руху назріла криза, у результаті якої на місці єдиної еліти утворилися дві. Перше займало більш ліберальні позиції, виступало за збереження ГФ в якості суспільного руху, заперечуючи необхідність його трансформації. Ця група очолювалася П. Кучерою та П. Рихетським. Друге – «клаусівці» – під керівництвом на той момент федерального міністра фінансів В. Клауса мали, як показало дослідження конкретних матеріалів, чіткий стратегічний план щодо завоювання найбільш значущих політичних ресурсів Форуму і побудови нової правої партії на його основі.

Ліберальне крило характеризувалося, в цілому, набагато меншою внутрішньою інтеграцією, насамперед ідейною. Його прихильників частіше об'єднували особисті зв'язки, що негативно відображалось на політичних інтересах. Основу угруповання складало, скоріше, прагнення не втратити набутий політичний вплив, можливість подальшої політичної діяльності або й просто роботу. Лідери цієї групи, П. Кучера і П. Рихетський, не вирізнялися харизматичністю. Своїми прихильниками вони сприймалися лише як найактивніші. Відсутність тісної внутрішньої інтеграції в питаннях дії, механізмів контролю та ідеологічної єдності зумовило неможливість розробки чіткої стратегії, тактичних директив для ефективного досягнення своїх цілей цим угрупованням [74, с. 14–17].

У цей час В. Клаус як харизматичний і впливовий політик об'єднав навколо себе низку прихильників, визначивши чітку подальшу мету угруповання. Тому після обрання В. Клауса першим формальним Головою ГФ він поступово почав реалізовувати задумане, перетворюючи ГФ із антикомуністичного суспільного руху в правоцентристську партію.

Отже, трансформація суспільно-політичних рухів у політичні партії в країнах ЦСЄ була зумовлена низкою інституційних та ціннісних чинників тощо. Ліквідація монополії комуністичних партій на владу зумовила необхідність формування подальшого плану дій. Разом із тим, зникла ідея, яка об'єднувала всіх учасників рухів в єдине ціле. Антикомунізм як мета практично вичерпав себе, поступово в межах рухів почали проявлятися групи з різними інтересами. Ці ціннісні чинники

проявилися практично у всіх країнах ЦСЄ. Інституційні фактори виявлялися у прийнятті нових конституцій або внесенні змін до вже існуючих. Перш за все, було скасовано статтю про керівну роль комуністичних партій, що заклало основи для формування багатопартійності. До інституційних чинників можна віднести й перемогу або поразку на перших демократичних виборах, а також здобуття незалежності у тих країнах, де рухи ставили собі це завдання як головне.

4.3. Наслідки та кількісні параметри трансформації суспільно-політичних рухів у політичні партії в країнах Центрально-Східної Європи

Трансформація транзитних суспільно-політичних рухів у партії в країнах ЦСЄ була прогнозованим явищем, що свідчило про зростання їхнього впливу як до, так і після виборів, а також появу нових цілей, досягнення яких було не можливе без здобуття влади. Разом із тим, аналіз соціального складу суспільно-політичних рухів у більшості країн ЦСЄ зводив до мінімуму можливість перетворення цих формувань в одну партію (див. Додаток Д).

Особливістю транзитних рухів 1980–1990 років була різноманітність їхнього складу. Серед прихильників і членів рухів були представники різних ідеологій, професій, вікових груп. Відповідно, після того як антикомунізм як мета став не актуальним, строкатість складу рухів далася в знаки. Крім того, серед керівництва транзитних рухів було багато харизматичних лідерів, що мали власні погляди на подальшу долю рухів, а також відмінні інтереси та цілі. Це зумовило формування із транзитних рухів декількох партій. У тих країнах, де утворилася одна партія, члени руху були більш згуртованими і готовими йти на компроміс.

У Польщі з весни 1990 р. за активної ролі Л. Валенси розпочався процес роздроблення «Солідарності». Його підсилив публічний конфлікт між А. Міхніком і Л. Качинським, що відбувся 24 червня 1990 р. на засіданні Громадянського комітету «Солідарності». Праве крило профспілки, представником якого був Л. Качинський, орієнтувалося на конфронтацію і політичну помсту (всупереч домовленостям в Магдаленці і за «круглим столом»), а також критикувало кабінет Т. Мазовецького. Ліві протиставляли цьому установки на компроміс, максимальну

деідеологізацію політики і послідовну підтримку уряду. Оформлення розколу стало питанням часу. Ще у жовтні 1989 р. із «Солідарності» виокремилося Християнсько-національне об'єднання (ХНО) на чолі з В. Хшановським (на парламентських виборах 1991 р. брало участь під назвою «Виборча католицька акція»). 12 травня 1990 р. Ярослав і Лех Качинські заснували Угоду центристських сил (УЦС) – правоцентристську партію християнсько-демократичного спрямування [161, с. 124]. Офіційно УЦС була зареєстрована в березні наступного року [206, с. 52], її лідером став Я. Качинський. Ця партія стала однією із найсильніших у плані організації (у її лавах було близько 50 тис. членів). УЦС визначила себе як партію простих поляків і зверталася насамперед до тих, хто був «далеким від комунізму», і до тих, хто в новій системі не знайшов свого місця. Вона виступила з жорстких антикомуністичних позицій, зажадала відсторонення генерала В. Ярузельського з президентського поста і відставки уряду Т. Мазовецького як недостатньо енергійного в декомунізації. Також УЦС захищала необхідність створення держави на основі республіки президентського типу, що опиралася би на християнські традиції і авторитет Костелу при збереженні світського характеру самої держави [31, с. 97]. Л. Валенса формально не вступив у партію, однак всіляко демонстрував свою близькість до неї. Програма партії містила елементи популізму, підкреслювала факт розчарування більшості суспільства економічною політикою лібералів. УЦС – прихильник збереження соціальних функцій держави, виступала за втручання держави в економічне життя [13]. В 1997–1999 р. партія діяла як «Акція виборча Солідарність». Пізніше стала основою для формування політичної партії «Право і справедливість» (ПіС).

На противагу УЦС, 16 липня 1990 р. А. Міхнік, Я. Куронь, Б. Геремек, В. Фрасинюк, З. Буяк ініціювали створення соціал-ліберальної партії Громадянський рух – Демократична дія (ГР–ДД) [144]. Це була перша партія середовища ліберально інтелігенції [179], яка підтримувала Т. Мазовецького. Згодом ГР–ДД разом із Форумом демократичних сил об'єдналися у Демократичну Унію (ДУ). Керівництво останньої визначало ДУ як партію «відповідальності і надії» освічених людей, які захищають країну від антисемітизму та нового авторитаризму. Ця партія

пропагувала такі цінності, як демократія, ринкова економіка і добробут країни; прагнула до побудови правової держави з рівновагою влади. Президент сприймався нею як стабілізатор політичної системи. ДУ як ліберальна християнсько-демократична партія на парламентських виборах 1991 р. здобула перемогу, випередивши УЦС (посіла четверте місце). Остання хоч теж проголошувала себе християнсько-демократичною партією, своєю діяльністю не повною мірою відповідала цій ідеологічній характеристиці. Значна частина поляків вважали, що УЦС характерні світський характер, невміння і небажання встановлювати близькі контакти з традиційним католицьким середовищем і духовенством [13]. Мабуть, це була одна із причин перемоги саме ДУ на парламентських виборах 1991 р. Остання після виборів 1993 р. перетворилася в Унію свободи (УС), а надалі ця тенденція проявилася у Громадянській платформі (ГП).

Крім двох політично впливових партій (УЦС та ДУ), у червні 1990 р. був утворений Ліберально-демократичний конгрес (ЛДК). 4 серпня 1990 р. група переконаних соціалістів «Солідарності» [146] на чолі з К. Модзелевським, Р. Бугаєм і Я. Липським оголосила про створення організації «Солідарність праці». Це єдине об'єднання, утворене із «Солідарності», яке залишилося вірним своєму робітничому, профспілковому походженню. «Солідарність праці» була громадською організацією, хоча низка науковців вважають її лівою політичною партією. Вона виступала проти будівництва в Польщі капіталізму, відстоювала створення «сучасної суспільної системи», в якій діяв би ефективний механізм поєднання економічної ефективності та здатності до технологічного прогресу з вимогами суспільної рівноваги. Цієї рівноваги можна досягти шляхом мінімізації конфліктів, протидії злиденності. «Солідарність праці» була проти абсолютизації ролі ринку, який, на думку її членів, не мав нічого спільного з соціальною справедливістю, а також за парламентську демократію і активну роль держави в економічному житті. Організація була відкритою для людей із різними політичними поглядами: до її складу входили члени Польської соціалістичної партії, Демократично-громадського руху, профспілкові активісти, студентські діячі

тощо [13]. Ця політична асоціація була покликана об'єднати лівих соціал-демократів як із «Солідарності», так і з колишньої ПОРП.

На виборах 1991 р. «Солідарність праці» отримала майже 231 тис. голосів, що склало трохи більше 2 %. Це дозволило сформувати депутатську групу з 5 осіб – Р. Бугай, О. Малаховський, П. Чарнецький, В. Квятковський. Очолив цю групу А. Мікловський. Всі лідери «Солідарності праці» були активістами «Солідарності». Скромний результат пояснювався, зокрема, тим, що ліва риторика більш ефективно використовувалася колишньою ПОРП [146]. У 1992 р. «Солідарність праці» увійшла до складу Унії праці (УП). До складу останньої увійшов і Демократично-громадський рух З. Буяка, теж колишнього члена «Солідарності».

17 вересня 1990 р. Л. Валенса оголосив про свій намір балотуватися у президенти Польщі. Базою його політичної підтримки стала УЦС. Аналогічний намір висловив Т. Мазовецький, опорою якого був ГР–ДД. Таким чином перші вільні вибори глави III Речі Посполитої продемонстрували різке і перше зіткнення різних течій «Солідарності».

На початковому етапі опитування громадської думки вказували на перевагу Т. Мазовецького. Однак агресивна передвиборча кампанія Л. Валенси, несподіваний чинник С. Тимінського (канадського бізнесмена, який у першому турі президентських виборів 1990 р. у Польщі зайняв друге місце, випередивши Т. Мазовецького) і зростання невдоволення у зв'язку з труднощами реформ змінили ситуацію [126, с. 197–198]. Уже в першому турі 25 листопада 1990 р. Л. Валенса вийшов на перше місце, отримавши майже 40 % голосів. Сенсацією виборів стала невдача Т. Мазовецького, що отримав лише 18 % і не пройшов у другий тур. 9 грудня 1990 р. Л. Валенса отримав майже 75 % і був обраний президентом Польщі. 22 грудня він офіційно вступив на посаду. 12 січня 1991 р. Л. Валенса призначив новим прем'єр-міністром економіста Я. Білецького.

Фактично серед великої кількості угруповань, що утворилися на основі профспілки «Солідарність», можемо виокремити шість політичних партій, що брали участь у парламентських виборах 1990 р.: УЦС, УД, ЛДК, ХНО (партія «Виборча католицька акція»), «Солідарність» та «Солідарність праці» [11, с. 446].

Більшість із цих партій були правого або правоцентристського ідеологічного спрямування. Виняток становила «Солідарність праці», що сформувалася з соціалістичного крила «Солідарності» і тому належала до лівих партій. Виникнення цих нових партій вплинуло на партійну систему Польщі. На початку 1990-х років вона характеризувалася наявністю великої кількості малих партій, серед яких основне місце займали спадкоємці ПОРП та партії, утворені із «Солідарності». Останні були нестабільними, тому швидко розпалися або об'єдналися з іншими партіями, про що свідчить аналіз результатів наступних виборів (Додаток А).

Чеський ГФ, як і більшість рухів країн ЦСЄ, з часом почали поглинати внутрішні суперечки з приводу структури руху, а також ідеологічні непорозуміння щодо міри та швидкості економічної трансформації [208]. Подібно до інших опозиційних «парасолькових» рухів у регіоні, ГФ охоплював лібералів, консерваторів, соціальних демократів, реформованих комуністів, християнських демократів тощо. Наявність серед членів Фронту представників різних ідеологічних напрямів стала причиною таких суперечностей.

Все це, зрештою, призвело до розпуску ГФ у лютому 1991 р. Група В. Клауса створила нову партію – Громадянську демократичну партію (ГДП), а ліберальна група вирішила зберегти вільнішу структуру й отримала назву Громадянського руху (ГР). Третя група, що об'єднувала осіб, котрі спочатку вступили до форуму як протопартія – Громадянський демократичний альянс (ГДА), – вирішила зберегти свою ідентичність та заснувати ГДА у вигляді незалежної правоцентристської партії [177]. ГДС залишається потужною і впливовою правоцентристською партією Чехії, про що свідчать її результати на парламентських виборах (див. Додаток А). ГР брав участь у парламентських виборах 1992 р., але не отримав жодного місця у парламенті. У 1993 р. був перейменований у партію «Вільних демократів». Після поразки на місцевих виборах 1994 р. партія об'єдналася із Ліберал-національною соціальною партією і стала називатися «Вільні демократи» – Ліберал-національна соціальна партія. Сучасна назва партії – Партія за відкрите суспільство.

ГДА брала участь у виборах в 1992 та 1996 роках, отримала невелику кількість голосів. Входила до складу правоцентристського уряду В. Клауса. Через

внутрішні конфлікти не брала участі у виборах 1998 р. На парламентських виборах 2002 отримала 0,5 % голосів [206, с. 29].

У Словаччині криза діяльності ГПН настала весною 1991 р., коли з неї виокремився, очолюваний В. Мечьяром, Рух за демократичну Словаччину (РЗДС). З моменту утворення РЗДС став найбільш впливовою суспільно-політичною силою Словаччини того часу, що базувалася на засадах консерватизму, популізму та євроскептицизму. В. Мечьяр, який у 1990 р. виступав за автентичну федерацію, з весни 1991 р. підкреслював необхідність забезпечення словацької державності. Він активно виступав за укладення державного договору між республіками, заснованого на принципах конфедерації і диференційованого підходу до проведення економічної реформи в Чехії і Словаччині. Восени 1991 р. із частини ГПН сформувалася консервативна партія Громадянський демократичний союз на чолі з М. Порубьяком, близька за своєю програмою та позиціями до Громадянської демократичної партії (ГДП) В. Клауса [107]. ГДС не мав впливу на політичну ситуацію в Словаччині. На парламентських виборах 1992 р. партія набрала 4,04 % голосів виборців і не отримала жодного місця у парламенті. У 1994 р. ГДС увійшов до складу Демократичної партії (ДП), яка теж не користувалася успіхом.

РЗДС до 2010 р. був представлений у парламенті. У 2003 р. назву було змінено на Народна партія – Рух за демократичну Словаччину. На парламентських виборах 12 червня 2010 р. партія не зуміла подолати п'ятивідсотковий бар'єр (вона отримала 4,32 % голосів) і позбулася представництва в парламенті [206, с. 67]. Парламентські вибори 2012 р. теж не принесли успіху РЗДС. Партія не здобула жодного місця у парламенті, що стало причиною її швидкого розпаду. Отже, ГПН став основою для формування двох правоцентристських партій, одна з яких (РЗДС) тривалий період часу була впливовою силою на політичній арені Словаччини.

В Естонії на базі НФ в жовтні 1991 р. була створена Народно-центристська партія, яка пізніше була перейменована у Центристську партію (ЦП) [264, с. 39]. Особливістю трансформації НФЕ було те, що він перетворився у лівоцентристську, соціально-ліберальну партію, на відміну від рухів у більшості країн ЦСЄ. Очолив ЦП один із засновників НФЕ Е. Савісаар. На парламентських виборах 1992 р. НФЕ

у коаліції з ЦП та двома іншими, дрібнішими, партіями отримав 12,2 % голосів виборців та 15 місць в парламенті. Зважаючи на наявність наступника (ЦП), до складу якого фактично ввійшло більшість членів НФЕ, останній припинив своє існування в листопаді 1993 р. ЦП від часу утворення і до сьогодні займає важливе місце в партійній системі Естонії. Фактично, ця країна одна з небагатьох у ЦСЄ, де партії, утворені з транзитних суспільно-політичних рухів, відіграють важливу роль у сучасному політичному житті своїх країн.

Подібна ситуація була у Латвії. Після того як Латвія в серпні 1991 р. здобула незалежність і почався період економічних реформ, керівництво НФЛ стрімко почало втрачати популярність виборців. Багато діячів НФЛ почали переходити в нові політичні партії [160, с. 94]. Так на виборах у Сейм Латвії в червні 1993 р. НФЛ отримав лише 2,62 % голосів виборців і не подолав електоральний бар'єр. Бажання залишитися на політичній арені призвело до реорганізації НФЛ в Християнсько-демократичну партію, що отримала назву Християнська народна партія Латвії. Це не забезпечило успіху, тому партія була об'єднана з Християнсько-демократичним союзом (ХДС). Останній теж не користувався значним рівнем підтримки і довіри виборців, про що свідчили результати парламентських виборів (див. Додаток А). Тим не менш, значна кількість колишніх активістів НФЛ відіграють важливу роль в сучасній латвійській політиці.

«Саюдіс» був єдиним в країнах ЦСЄ, що не перетворився у політичну партію, що фактично було зумовлено відповідним рішенням його керівництва. На перших демократичних виборах 1990 р. основна боротьба велася між «Саюдісом» і КПЛ (самостійною). Хоча ЛРП не був політичною партією і формально не брав участі у виборах, він підтримував кандидатів, які змагалися у виборчих перегонках. Підтримка з боку руху значно збільшувала шанси кандидатів на обрання, оскільки на цих виборах голоси подавалися не за партійні списки, а за конкретних особистостей. «Саюдіс» був готовий надавати підтримку кандидатам, орієнтуючись тільки на їх особисті якості і заслуги, без урахування політичної приналежності [253, с. 153]. Таким чином рух підтримав частину кандидатів КПЛ (самостійної), незважаючи на конкуренцію між цими двома організаціями. За результатами

виборів, «Саюдіс» отримав 72 із 90 кандидатів. У другому турі виборів було обрано ще 30 кандидатів.

На наступних парламентських виборах у 1992 р. «Саюдіс» приймав участь як коаліція, яка в результаті отримала 21,2% голосів виборців і 30 місць у парламенті. Фактично його поразка на виборах призвела до виникнення внутрішніх протиріч.

У межах «Саюдісу» зародилися деякі з сучасних політичних партій Литви, з його лав вийшло безліч сучасних політичних діячів. У міру формування нових партій, взаємної компрометації в ЗМІ та в судових розглядах колишніх лідерів «Саюдіса» (звинувачення у співпраці з радянськими органами держбезпеки В. Чепайтіса, К. Прунскене, В. Ландсбергіса) роль «Саюдіса» знижувалася. Відхід активних учасників руху в інші сфери діяльності теж негативно вплинуло на його статус [215, с. 478–479]. Так, з 1993 р. «Саюдіс» став однією з безлічі громадських організацій, на основі якої в майбутньому сформувалася партія «Союз Вітчизни».

Болгарський СДС, на відміну від більшості транзитних рухів у країнах ЦСЄ, не трансформувався у політичну партію/партії, а напередодні нових виборів, призначених на жовтень 1991 р., розпався на низку угруповань. Із СДС виокремилося чотири утворення, що самостійно взяли участь у виборах [63]: 1) «СДС-рух»: правоцентристська консервативна партія, наступник коаліції, створеної 7 грудня 1989. Його лідер Ф. Дімітров, останній президент Національної координаційної ради СДС; 2) «СДС-центр»: включав у себе Болгарську соціал-демократичну партію (БСДП), частину «Екогласності» і дві менші місцеві партії; 3) «СДС-ліберали»: включав в себе Партію Зелених (ПЗ), а також низку інших угруповань, що в минулому входили до складу СДС; 4) Болгарський землеробський народний союз «Нікола Петков» (БЗНС) (центристська, аграрна партія).

«СДС-рух» – здобув перемогу на виборах 1991 р. і довгий час залишався впливовою політичною партією. Інші угруповання, що від'єдналися від СДС, на цих виборах не зуміли подолати 4 % бар'єр і не пройшли до парламенту [255]. Болгарський СДС хоч і був утворений переважно із представників БКП, все ж трансформувався у одноіменну правоцентристську партію.

У Румунії ФНП оформився у політичну партію досить швидко, на початку лютого 1990 р. (утворений як рух в грудні 1989 р.). Його трансформація була зумовлена бажанням взяти участь у парламентських виборах. Оскільки опозиція в Румунії не мала доступу до державних ЗМІ, ФНП будучи «всеохоплюючою партією» не потрібно було спеціальної програми для того, щоб виграти вибори. Разом з тим, перші вільні вибори 22 травня 1990 р. не привели країну до очікуваної єдності. В середині червня в Бухаресті знову почалися заворушення. На думку газети «22», в Румунії відбулася революція, під час якої народ «проявив антикомуністичні настрої, а не лише античаушеські, як прагнув переконати ФНП». Головна помилка Фронту, як зазначала «22», полягала в тому, що він хотів затвердити «гласність» та «перебудову» в Румунії в той час, як «старі активісти, з яких складався ФНП, не здатні були розійтися з своїм попереднім управлінським мисленням» [43, с. 217–218].

І хоча, згідно соціологічних опитувань, Фронт все ще зберігав позиції найвпливовішої партії, в його лавах знялася «буря». Першим сигналом цього стала заява І. Ілієску щодо відставки П. Романа, який, як писала газета «Азь», дізнався про це по радіо. Конфлікт між авторитетними лідерами ФНП спричинив до того, що в грудні 1991 р. 60 сенаторів від ФНП виступили з ініціативою провести конференцію партії, під час якої вирішити питання про переобрання її керівництва, в тому числі і національного лідера. Пропозиція аргументувалася «незадовільним стилем керівництва партії і низкою тактичних помилок, скоєних П. Романом» [27, с. 122]. У відповідь на проведеному засіданні керівної колегії ФНП колишній прем'єр звинуватив президента в належності до комуністичної номенклатури та пояснив розбіжності, які виникли прагненням останнього зберегти у Фронті консервативне крило. Тобто П. Роман продемонстрував, що його усунення буде нелегкою задачею. Разом із тим, не зважаючи на втрату позицій в ФНП, І. Ілієску продовжував залишатися найпопулярнішим лідером у країні.

Конференція ФНП пройшла по заздалегідь відпрацьованому сценарію: багато емоцій та звинувачень при майже повній відсутності конструктивного діалогу. Розпад став фактом. Відразу ж по завершенні конференції муніципальний суд

Бухаресту, крім вже існуючого ФНП на чолі з П. Романом, зареєстрував нову політичну партію – Демократичний фронт національного порятунку (ДФНП), яка підтримувала І. Ілієску. 8 квітня 1992 р. була прийнята програма нової партії. ДФНП проголошувався партією соціал-демократичного типу, яка «представляє інтереси широких верств населення та виступає за остаточне встановлення демократії в румунському суспільстві та забезпечення реального соціального захисту населення». До керівництва нової партії увійшли в основному члени парламенту [43, с. 218–219]. У подальшому ДФНП був перейменований у СДП Румунії, яка з 1996 р. бере участь у парламентських виборах. П. Роман залишився лідером ФНП, теж лівоцентристської партії. 28 травня 1993 р. партія отримала нову назву «Демократична партія – Фронт національного порятунку». Пізніше назва була скорочена до «Демократичної партії» (ДП). У 2007 р. ДП об'єдналася із Ліберал-демократичною партією (ЛДП), у результаті чого утворилася Демократично-ліберальна партія (ДЛП). Утворення з транзитного руху ФНП двох лівоцентристських партій було прогнозованим, що зумовлено соціальним складом руху і наявністю в його межах двох впливових політичних лідерів між якими з часом почали виникати непорозуміння.

В Угорщині ще напередодні парламентських виборів у програмі, прийнятій восени 1989 р., УДФ визначив себе в якості «демократичної та національної центристської партії», яка зберігала всі переваги руху. Від інших партій (які також ідентифікували себе як центристські), як підкреслювалося в програмі, її відрізняли такі основні політичні принципи і прагнення: стати рухом всієї угорської нації, незалежно від громадянства; однаково представляти як національні інтереси, так і демократичні перетворення суспільства, не роблячи при цьому між ними різниці за їх важливістю; захищати права нацменшин; відмова від будь-яких доктринальних ідей; відношення до кожної людини як до особистості, незалежно від її національності, походження, релігійної, світоглядної чи партійної приналежності; відмова від застосування будь-яких насильницьких методів ведення політичної боротьби. Спеціально виокремлювалися першочергові завдання УДФ на перехідний період. Серед них були: створення власної преси (ним стала щотижнева

газета «Мадьяр Форум»), підготовка до майбутніх парламентських виборів, висунення кандидата на посаду президента та кандидатів у депутати парламенту. У якості союзників програма визначала ті партії, цілі яких були близькими УДФ (Християнська, Християнсько-демократична та Партія дрібних господарів) [29].

Також у програмі були сформульовані як короткотермінові, так і перспективні задачі виходу з економічної кризи та переходу до конкурентоспроможної ринкової економіки. У сфері сільського господарства Програма УДФ проголошувала повну рівноправність всіх форм власності. Фактично УДФ трансформувався у правоцентристську християнсько-демократичну партію. Її ідеологія – християнсько-демократичні цінності, засудження переслідування національних меншин, ринкові відносини у поєднанні з самоврядуванням, неприйняття «сліпого» копіювання західних зразків [82].

За результатами перших демократичних виборів УДФ набрав найбільшу кількість голосів виборців. Такий успіх можна пояснити, перш за все, його колективним характером. УДФ під час виборів став майже «народною партією», що апелювала до практично кожного соціального класу, і тим самим заручився підтримкою виборців із різними політичними поглядами [267, с. 249]. На парламентських виборах 1994 р. УДФ здобув 11,7 % голосів виборців і 38 місць у парламенті. У виборах 1998 та 2002 років УДФ брав участь у коаліції з політичною партією «Фідес». На чергових парламентських виборах 2006 р. здобув лише 5 % голосів виборців, а на виборах 2010 р. бар'єру не подолав. У 2011 р. було прийнято рішення про розпуск партії.

У Хорватії, подібно як і в Угорщині, ХДС трансформувався в одноіменну консервативну правоцентристську партію. Інституціоналізація ХДС була зумовлена, перш за все, наближенням парламентських виборів і бажанням взяти участь у них. На цих виборах, що відбулися в травні 1990 р. ХДС здобув перемогу, отримавши понад 200 місць у парламенті. Другі парламентські вибори 1992 р. теж принесли успіх ХДС. Партія набрала близько 45 % голосів виборців. На сьогодні ХДС залишається однією з найвпливовіших політичних партій Хорватії (див. Додаток А). Його лідер Ф. Туджман дев'ять років (з 1990 до 1999 рр.) був

президентом Хорватії. За час його президентства країна здобула незалежність і досягла значних успіхів у процесі становлення демократії.

У свою чергу інший хорватський опозиційний рух КНЗ після усвідомлення власної поразки почала розпадатися. Її лідери: С. Дабчевіч-Кучар та М. Тріпало – восени 1990 р. сформували ліберальну Хорватську народну партію (ХНП), яка з 1992 р. представлена у парламенті, хоча і в складі коаліцій.

У Словенії Коаліція «ДЕМОС», як і КНЗ в Хорватії, зважаючи на її коаліційний характер не трансформувалася, а розпалася на партії, які ця Коаліція включала. Так на тлі економічного спаду стався розкол однієї з провідних партій урядової коаліції – Словенського демократичного союзу (СДС) (ліберальна партія). На його основі утворилися лівоцентристська Ліберально-демократична партія (ЛДП) і консервативна Народна партія Словенії (НПС) [138]. Криза у лавах однієї з найвпливовіших партій коаліції, спричинила схожі події і в інших опозиційних формуваннях, що входили до коаліції. На сьогодні з усієї кількості партій, що входила до коаліції, лише СДП представлена в парламенті і відіграє значну роль у формуванні політичного курсу Словенії (див. Додаток А). Решта партій, що вийшли з Коаліції або розпалися відразу після перших демократичних виборів, або ж не мають значного впливу на партійні системи своїх країн.

Аналіз основних характеристик транзитних рухів країн ЦСЄ, особливостей їх становлення, функціонування і подальшої трансформації дає можливість стверджувати про наявність відмінностей між транзитними рухами у межах ЦСЄ. Тому доцільно виокремити шість моделей розвитку суспільно-політичних рухів у країнах ЦСЄ:

1) Пліуралістична (Польща та Чехія). Рухи у цих країнах утворилися з широкої мережі неформальних комунікативних мереж (профспілки, університети, церква, спілки творчих та громадських діячів, екологічні та пацифістські рухи тощо). «Солідарність» та ГФ мали спільну мету, що полягала в прагненні мати філософію, а не ідеологію (антикомунізм та демократія як цінність, що затьмарювала ідеологічний аспект), однакові (публічні) методи діяльності. Наявність впливових харизматичних лідерів згодом спричинила схожі кризи у

діяльності цих рухів. Трансформація транзитних рухів у політичні партії відбулася за ініціативи лідерів.

2) Національна (Словаччина): основною метою ГПН було досягнення автономії Словаччини в складі Чехословаччини. Таким чином, цей рух виступав не лише проти комуністичного режиму в Чехословаччині, але й частково проти керівництва ГФ, яке мало на меті збереження Чехословаччини як єдиної держави. Трансформація у політичні партії була зумовлена досягненням поставлених цілей і, відповідно, виокремлення в межах руху людей з різними інтересами.

3) Комуністична (Румунія, Болгарія). Членами транзитних рухів у цих країнах були представники комуністичних партій. ФНП в Румунії та СДС у Болгарії мали спільну мету – ліквідацію режиму Н. Чаушеску та Т. Живкова відповідно, реформування існуючої системи. Важливу роль для активізації діяльності транзитних рухів у цих країнах мали проблеми національних меншин (турків у Болгарії та угорців в Румунії). Трансформація у політичні партії була спричинена конфліктами у керівництві рухів.

4) Балтійська (Естонія, Латвія, Литва). Метою рухів у цих країнах було повернути історію до 1940 р., коли країни Балтії були окуповані СРСР. Народні фронти Естонії та Латвії, а також «Саюдіс» у Литві вимагали визнання факту окупації з боку СРСР, а також досягнення незалежності власних держав. Їх діяльність була спрямована проти КПРС, а не проти комуністичних партій власних країн, оскільки останні всіляко підтримували цілі рухів. Трансформація транзитних рухів у політичні партії в Естонії та Латвії спричинена досягненням поставлених цілей. «Саюдіс» не перетворився у політичну партію, що спричинено відповідним рішенням його керівництва.

5) Партійна (Угорщина, Хорватія). У цих країнах лібералізація відбулася швидше, ніж у решті країн регіону. Тому транзитні рухи існували не тривалий період часу (УДФ і ХДС) і своєю діяльністю були схожі більшою мірою на політичні партії, ніж на рухи. Відповідно, існували відмінності у методах діяльності цих транзитних рухів: вона була не публічною, а кабінетною. Кризи в межах УДФ і ХДС як такої не було, а трансформація була зумовлена бажанням взяти участь у

парламентських виборах в якості політичної партії, що давало більше можливостей для реалізації поставлених цілей. УДФ, так само як і ХДС перетворився в одну правоцентристську політичну партію. Інститути громадянського суспільства, порівняно з Польщею та Чехією, були відносно слабкими. Сильний вплив у цих країнах мали комуністи.

б) Коаліційна (Словенія). Транзитний рух мав форму коаліції (Коаліція «ДЕМОС»), був утворений перед парламентськими виборами і задля участі у них. Відповідно коаліційний характер руху зумовив його розпад на політичні партії, які Коаліція включала в себе, а не трансформацію.

Отже, трансформація транзитних рухів у політичні партії була зумовлена, перш за все, відмінностями у соціальному складі рухів. Фактично, ідейний плюралізм суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ призвів до виникнення різних інтересів після ліквідації гегемонії комуністичних партій. Нездатність та небажання іти на компроміс і спільно вирішувати назрілі проблеми призвели до формування на базі рухів політичних партій. Їх кількість певною мірою співвідносилася із різноманітністю рухів: де рухи були більш однорідними, партій сформувалося менше, і навпаки.

Формування моделей розвитку транзитних рухів країн ЦСЄ дає можливість стверджувати про існування певних національних відмінностей у діяльності та соціальному контексті рухів, що не завжди підпадає під загальний центрально-східноєвропейський сценарій розвитку подій.

Висновки до Розділу 4

Криза у діяльності транзитних суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ стала все частіше проявлятися після досягнення рухами поставленої мети. Плюралізм соціального складу спричинив виникнення непорозумінь в керівництві рухів. У результаті в межах транзитних рухів виокремилися групи осіб з різними інтересами та політичними переконаннями. Ці процеси детермінували трансформацію транзитних рухів у політичну партію/партії у більшості країн ЦСЄ, за винятком Угорщини, Словенії, Хорватії та балтійських республік, де основною причиною

інституціоналізації рухів була необхідність формування подальшої стратегії дій після досягнення поставлених цілей, а також бажанням взяти участь в установчих виборах в якості політичної партії.

Трансформації суспільно-політичних рухів у політичні партії передувала низка чинників, серед яких можна виділити інституційні та ціннісні. До останніх, власне, можна віднести виникнення нових завдань на основі вирішення попередніх. Фактично цей чинник був характерний для рухів у більшості країн ЦСЄ.

До категорії ціннісних чинників також належали зміна політичного дискурсу внаслідок відсторонення Комуністичних партій від влади та політичний плюралізм як цінність, що пізніше була інституційно закріплена у Конституціях.

Інституційні чинники, як і ціннісні, мали місце у всіх країнах, але не всюди стали вирішальними. До цього виду факторів можна віднести прийняття нових Конституцій та законів або внесення змін до вже існуючих. Важливу роль для формування нових політичних партій відіграло скасування статті про керівну роль комуністичних партій. Зокрема, в Угорщині та Хорватії ще до проведення установчих виборів був прийнятий закон про політичні партії, що сприяло інституціоналізації рухів у цих країнах. У межах цих рухів не було виражених конфліктів, що б призвело до виокремлення груп з різними інтересами.

Участь у перших демократичних виборах теж вплинула на трансформацію транзитних рухів у політичну партію/партії. Після їх проведення антикомуністичні угруповання у більшості країн ЦСЄ здобули владу, що передбачало необхідність інституційного оформлення, а у Болгарії перейшли у статус парламентської опозиції. В Угорщині та Хорватії рухи трансформувалися ще до проведення установчих виборів, оскільки мали на меті здобуття влади, а не лише вплив на неї.

Кількість політичних партій, утворених із транзитних рухів, була зумовлена особливостями їх соціального складу, а також здатністю керівництва рухів до компромісних рішень. В Естонії, Латвії, Угорщині та Хорватії, де суспільно-політичні рухи характеризувалися однорідністю соціального складу, а керівництво здатністю до компромісів, на базі цих рухів утворилося по одній партії. У Румунії, Словаччині та Чехії формування із антикомуністичних рухів двох чи трьох партій

зумовлена конфліктами в межах керівного складу рухів і небажанням лідерів знаходити спільні шляхи вирішення назрілих проблем. У Чехії трансформація ГФ у ГДП була наслідком зміни керівництва руху. В. Клаус, що став лідером ГФ після В. Гавела був ініціатором перетворення руху у правоцентристську партію.

Виокремлення із лав польської «Солідарності» великої кількості політичних партій було наслідком різноманітності складу цього руху. Коли першочергової мети було досягнуто, в межах профспілки почали виділятися групи з різними інтересами. У Польщі Л. Валенса, подібно як у Чехії В. Клаус, відіграв значну роль у трансформації «Солідарності».

У Словенії коаліційний характер руху зумовив його розпад, а не трансформацію. Відповідно Коаліція «ДЕМОС» розпалася на політичні партії, які вона включала. Схожа ситуація була і з хорватською КНЗ. Після поразки на парламентських виборах з неї виокремилася низка політичних партій, що входили до складу Коаліції. У свою чергу засновники КНЗ сформували нову партію – ХНП. Болгарський СДС теж був об'єднанням різних опозиційних угруповань, що після скасування однопартійності в державі, вийшли з його складу.

Литовський «Саюдіс» був єдиним транзитним рухом країн ЦСЄ, який не трансформувався у політичну партію, що було зумовлено рішенням його керівництва.

Транзитні рухи країн ЦСЄ представляли собою масу людей, яких об'єднував образ спільного ворога – комуністичної влади. А коли він зник, у рухах відразу виділилися групи з відмінними політичними поглядами, що неминуче призвело до їх трансформації у політичні партії.

Суспільно-політичні рухи у країнах ЦСЄ трансформувалися переважно у політичні партії правого ідеологічного спрямування (за винятком Естонії, Румунії та частково Болгарії (БЗНС), що можна пояснити їх антикомуністичним характером. Політичні партії, що утворилися із рухів суттєво вплинули на партійні системи країн регіону, враховуючи що на перших виборах у країнах ЦСЄ в основному було представлено три види партій: спадкоємці комуністичних партій (зазвичай перейменовані в соціалістичні), партії, утворені з антикомуністичних

рухів та дрібні партії національних меншин. Політичні партії, утворені з транзитних рухів отримали перемогу на перших парламентських виборах, що свідчить про бажання змін з боку народу. Проте нестабільність цих партій стала причиною їх швидкого розпаду або об'єднання з іншими партіями. І лише невелика кількість партій, утворених на базі транзитних рухів, мають вплив на сучасній політичній арені своїх країн (ГП і ПіС у Польщі, ГДП у Чехії, ЦП в Естонії, ХДС у Хорватії).

Результати 4 розділу дисертації були апробовані у трьох наукових статтях фахових видань України та закордонних наукових журналів: Чміль І. Протестні рухи країн Центрально-Східної Європи у 1980-1990 рр. (на прикладі Польщі, Чехії та Словаччини) / І. Чміль // Вісник Львівського університету: Серія філос.-політолог. студії. – Львів, 2015. – Вип. 6. – С. 238–247; Чміль І. Особливості трансформації суспільних рухів у політичні партії (на прикладі Чехії та Словаччини) / І. Чміль // Studium Europy Środkowej i Wschodniej. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie. – Kutno, 2015. – nr. 3. – S. 7–16; Чміль І. Коаліція ДЕМОС як чинник трансформації політичної системи Словенії / І. Чміль // Наукові праці. Серія Політологія. – Миколаїв. – 2015. – Вип. 248. – С. 74–78; а також трьох тезах доповідей на всеукраїнських та міжнародних конференціях: Чміль І. Інституційні та ціннісні чинники трансформації суспільних рухів у політичні партії (на прикладі країн Центрально-Східної Європи) / І. Чміль // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук : матер. II Всеукр. наук. конференції (м. Дніпропетровськ, 29-30 листопада 2013 р.). – Дніпропетровськ, 2013. – С. 160–162; Чміль І. Особливості трансформації політичних систем країн Центрально-Східної Європи як передумова появи нових політичних партій / І. Чміль // Науковий діалог «Схід-Захід» : матер. III Всеукр. наук.-практ. конференції з міжнародною участю (м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2014. – Ч. 4. – С. 46–49; Чміль І. Кризи суспільних рухів у країнах Центрально-Східної Європи / І. Чміль // Політичні кризи в державах та регіонах Європи: внутрішні передумови та зовнішні виклики у ХХ – на початку ХХІ століть : матер. Міжнар. наук. конференції. – Ужгород, 2014. – С. 114–117.

ВИСНОВКИ

За результатами здійсненого аналізу зроблено такі висновки:

1. Аналіз джерельної бази дослідження суспільно-політичних рухів і політичних партій, партійних систем загалом і в країнах ЦСЄ свідчить про ґрунтовні напрацювання в руслі цієї проблематики. Проте, наукові здобутки вчених більшою мірою зосереджені на вивченні теорії, особливо це стосується аналізу суспільно-політичних рухів. Діяльність останніх у країнах ЦСЄ вивчається переважно у контексті дослідження посткомуністичної трансформації цих країн.

Аналізу суспільно-політичних рухів і політичних партій країн ЦСЄ бракує комплексності. Їх дослідження, зазвичай, відбуваються відокремлено одне від одного, що перешкоджає формуванню цілісної картини досліджуваної нами проблеми. Тому існує необхідність систематизації всього напрацьованого раніше матеріалу.

2. Суспільно-політичні рухи як суб'єкти суспільно-політичних змін, починаючи з другої половини ХХ ст., стали активно вивчатися у західній політичній науці. У цей час були розроблені основні парадигми та концепції, що дали змогу всебічно проаналізувати це поняття. У межах американської школи дослідження суспільних рухів розроблено перші дві парадигми: колективної поведінки (масового суспільства) і колективної дії (мобілізації ресурсів). У рамках першої розвивалася концепція відносної депривації, в межах другої – теорія політичного процесу та когнітивна концепція. Європейську школу суспільних наук представляє парадигма нових суспільних рухів. Представники цих парадигм розглядають поняття руху з різних, відмінних аспектів, хоча погоджуються з тим, що суспільно-політичні рухи є невід'ємним елементом будь-якого суспільства, колективною дією спрямованою на зміни.

Аналіз дефініцій поняття «суспільно-політичний рух», а також його основних ознак дає можливість виокремити універсальні індикатори, що характерні для цього виду неінституційних формувань. До них належать: 1) слабка організаційна структура; 2) зорієнтованість на досягнення визначеної мети і, відповідно,

розмитість ідеології; 3) відсутність розробленої програми дій; 4) об'єднання людей різної ідеологічної приналежності; 5) відсутність фіксованого членства; 6) динамічність і короткотривалість. Ці характеристики відрізняють суспільно-політичні рухи від інших видів асоціацій (профспілок, громадських організацій, груп тиску, неурядових організацій тощо), з якими їх часто порівнюють.

Різноманітність поглядів на визначення суті руху зумовила виокремлення різних причин його формування, які можна поділити на суб'єктивні та об'єктивні. До останніх належать: наявність спільних незадоволених інтересів громадян; небажання влади враховувати та адекватно реагувати на різноманітні потреби та інтереси суспільства, а також нездатність політичних партій швидко та вчасно їх реалізовувати; невідповідність класичних політичних інститутів вимогам часу. Головною суб'єктивною передумовою появи руху є відчуття невдоволеності власним становищем. У недемократичних країнах важливою передумовою формування суспільно-політичних рухів виступає процес лібералізації.

Діяльність суспільно-політичних рухів та їхня роль у функціонуванні політичної системи залежить від режиму, що склався в країні. Вони виступають своєрідним стабілізатором за демократичних режимів, а в авторитарних та тоталітарних країнах стають інтегруючою політичною силою, чинником дестабілізації правлячого режиму. Особливе місце в діяльності суспільно-політичних рухів належить лідерству, пріоритетність дослідження якого визначається тим фактом, що лідери спрямовують напрямок діяльності руху.

Напрямки діяльності суспільно-політичних рухів залежать від їхнього типу. За ставленням до існуючої політичної системи суспільно-політичні рухи можна поділити на дві групи: 1) рухи, спрямовані на злам системи або на її якісну зміну (антифашистські, антиколоніальні, демократичні рухи тощо); 2) рухи, націлені на часткову зміну системи (екологічні, пацифістські, суфражистські рухи тощо). До першої групи належать рухи, які мали місце переважно в період трансформації політичних систем, тому їх можна характеризувати як транзитні.

Третя «хвиля» демократизації, що припадає на 1970–1990 роки, характеризувалася утворенням посткомуністичних рухів у країнах ЦСЄ, що теж мали на меті злам або суттєве реформування політичної системи.

Транзитні суспільно-політичні рухи, як і будь-які інші, мають певний період існування, який завершується занепадом, що виникає в результаті досягнення рухом поставлених цілей, або ж неможливості їх реалізації. У такому разі рух або припиняє своє існування, або трансформується у політичну партію.

Інституціоналізація суспільно-політичних рухів у країнах ЦСЄ сприяла виникненню нових політичних партій у цих країнах. Партійна система країн регіону зазнала змін і після оновлення та, у більшості випадків, перейменування комуністичних партій цих країн. Аналіз досліджень науковців показує, що більшість із них наголошують на відмінностях політичних партій посткомуністичних країн від подібних формувань у країнах Західної Європи.

Політичні партії країн ЦСЄ прийнято умовно називати «транзитними партіями». Вони мають риси суспільно-політичних рухів, з одного боку, і риси класичних політичних партій, з іншого.

Партії, що утворилися із суспільно-політичних рухів, можна вважати об'єднаннями парасолькового типу, які включають представників часто різних політичних ідеологій, що об'єднані спільною метою.

Зважаючи на розмитість ідеологічних засад більшості політичних партій, в посткомуністичній політиці формуються партії на зразок «універсальних», «електорально-професійних», або ж «всеохоплюючих партій» (catch-all party), які націлені на залучення до своїх лав якнайбільшої кількості членів з метою досягнення успіху на виборах.

3. Транзитні суспільно-політичні рухи країн ЦСЄ характеризувалися наявністю спільних індикаторів, до яких належать: 1) передумови: транзитні рухи виникли як реакція на необхідність змін, на недовіру комуністичної влади в період назриваючих криз; 2) мета: вони були альтернативою комунізму, прагнули ліквідації монополії комуністичних партій на владу, демократизації, а в окремих випадках – досягнення незалежності чи автономії; 3) склад: характеризувалися різноманітністю

соціального складу (у віковому аспекті, матеріальному, ідеологічному тощо); 4) ідеологія: внутрішній плюралізм рухів стосувався й ідеології, яка не була чіткою. Для транзитних рухів ідеологія не була чинником згуртування, для цих рухів головною була мета, яка здебільшого об'єднувала в лавах рухів представників як лівих, так і правих ідеологій; 5) роль лідерів: враховуючи, що ідеологія в транзитних рухах була розмитою, вони мали потребу в персоналізації. Лідерів у керівництві рухів, як правило, було декілька, що спричинене бажанням недопустити повторного зосередження влади в одних руках, а також не до кінця структурованою формою і неоднорідним складом. Лідери сприяли інтеграції активістів руху навколо визначених цілей. У Польщі та Чехії за ініціативи харизматичних лідерів Л. Валенси та В. Клауса відповідно розпочався процес трансформації суспільно-політичних рухів у політичні партії; 6) методи діяльності: транзитні рухи, як правило, діяли публічно та мирно (за винятком Румунії), організовуючи різного роду мітинги та демонстрації. Публічність рухів була способом залучення нових членів до їхнього складу. Виняток становили рухи Угорщини, Словенії та Хорватії, діяльність яких була кабінетною, що зумовлено форматом опозиції у цих країнах; 7) організаційна структура: транзитні рухи – динамічні структури, що утворилися, як правило, в столицях (за винятком «Солідарності», що взяла початок з Гданська) і на перших етапах своєї діяльності мали представництво лише в найбільших містах; 8) опозиційність: суспільно-політичні рухи країн ЦСЄ періоду трансформації політичних систем протидіяли правлячій комуністичній владі, тому їх можна характеризувати як опозиційні. Антикомунізм як характеристика рухів був характерним для транзитних рухів більшості країн ЦСЄ. В окремих випадках (Словаччина, Словенія, Хорватія, Естонія, Латвія, Литва) суспільно-політичні рухи були ще й національно-державними.

Наявність переліку індикаторів характерних для більшості транзитних рухів країн ЦСЄ дає можливість виокремити спільні чинники формування посткомуністичних рухів. До них можна віднести: процес лібералізації в країнах регіону, політику перебудови та гласності в СРСР; розкол правлячої еліти на

прихильників реформ і супротивників; активізацію опозиції в умовах послаблення репресивних заходів політичного режиму; наявність попереднього досвіду демократичного розвитку; наслідування прикладу інших країн ЦСЄ, в яких суспільно-політичні рухи сформувалися дещо швидше.

Важливу роль у забезпеченні цілісності транзитних суспільно-політичних рухів відігравала мета. Вона виступала системним елементом руху, виконуючи роль ідеології. Остання в транзитних рухах була розмитою і не мала вирішального впливу на їх діяльність. Мета рухів еволюціонувала протягом всього періоду їх існування. На перших етапах діяльності їхня мета полягала у ліквідації монополії комуністичних партій на владу, демократизації, а в окремих випадках – боротьбі за автономію чи незалежність своїх країн. Метою посткомуністичних рухів країн ЦСЄ було повалення комунізму, що підтверджує частину нашої гіпотези. У ряді країн антикомунізм як мета була першочерговою і стосувалася комуністичних партій власних країн, в інших – другорядною і була спрямована проти федеральної комуністичної влади (СКЮ у випадку Словенії та Хорватії та КПРС у випадку Естонії, Латвії, Литви). Діяльність суспільно-політичних рухів у країнах, де антикомунізм не був основною метою, спрямовувалася, перш за все, на досягнення незалежності чи автономії власних держав. Згодом мета рухів змінилася і стосувалася проведення необхідних реформ, формування правової держави, впровадження засад ринкової економіки, європейської системи цінностей тощо. Проте, навіть еволюція мети не вплинула на її значущість, враховуючи, що для суспільно-політичних рухів важливим був не стільки зміст мети, як її наявність.

Розмитість ідеології та об'єднання на основі мети сприяли різноманітності та неоднорідності соціального складу транзитних рухів. Серед їх членів були представники різного віку, соціального статусу, ідеологій тощо. Формування транзитних рухів країн ЦСЄ демонструвало національні особливості, зумовлені, перш за все, політичними умовами, що склалися в країні. Відтак, соціальний склад рухів часто залежав від сили і рівня впливу комуністичної партії в країні. У тих державах, де провладні партії були порівняно слабкими та здатними на компроміс, а здійснювана ними політика характеризувалася відносною поміркованістю, рухи

формувалися знизу. І, навпаки, там, де правлячі партії були впливовими, суспільно-політичні рухи утворилися зверху, з представників комуністичних партій, враховуючи, що можливостей самоорганізації знизу практично не було. Хоча деякі з країн ЦСЄ є винятками з цих гіпотез. Яскравим прикладом стала Угорщина. Комуністична партія у цій країні була впливовим і добре організованим угрупованням, але, на відміну від, наприклад Румунії чи Болгарії, опозиційний рух в Угорщині складався у більшій мірі не з комуністів, а з представників творчої інтелігенції.

Аналіз особливостей формування транзитних рухів країн ЦСЄ свідчить про те, що в період 1980–х років масові суспільно-політичні рухи (суспільно-політичні рухи у вузькому розумінні цього поняття) сформувалися лише у балтійських республіках, Польщі, Чехії та Словаччині. Транзитні рухи Болгарії та Румунії лише частково відповідали індикаторам масових рухів, тоді як в Угорщині, Хорватії та Словенії зовсім не відповідали. Тому частина гіпотези щодо формування в усіх країнах ЦСЄ масових суспільно-політичних рухів не підтвердилася. Проте їх можна визначити як транзитні рухи у широкому розумінні цього поняття.

4. Трансформація політичних систем країн ЦСЄ проходила практично одночасно, що спричинено, перш за все, спільними назрілими проблемами та близькістю країн регіону одне до одного. Відповідно ці закономірності мали місце й у процесі формування та активізації діяльності суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ.

Значний вплив на утворення та особливості діяльності опозиційних рухів у країнах ЦСЄ мала Польща, що першою стала на шлях демократизації. Польська профспілка «Солідарність» утворилася значно раніше, ніж суспільно-політичні рухи в інших країнах ЦСЄ, і до другої половини 1980–х років досягла значних результатів. У Польщі мобілізації населення сприяла широка мережа самвидаву, де викривалася бездіяльність влади, а також наголошувалося на необхідності вирішення ряду існуючих проблем. Польська опозиція була найдосвідченішою у ЦСЄ та характеризувалася різноманітністю, що вплинуло на подальший успіх профспілки та бажання наслідувати методи її діяльності рухами в інших країнах

ЦСЄ. Найбільший вплив польська профспілка мала на опозиційні рухи в Чехії, Словаччині, Угорщині, Словенії.

У Польщі діяльність «Солідарності» підтримували США, зокрема надавали фінансову допомогу. Також значний вплив на формування профспілки мала міжнародна організація «Freedom House». Остання допомагала не лише Польщі, але й іншим країнам ЦСЄ.

Для багатьох країн ЦСЄ потужним зовнішнім фактором активізації опозиційних суспільно-політичних рухів стала політика СРСР. Особливо це стосувалося балтійських республік і Болгарії. НФЕ, НФЛ і «Саюдіс» виникли на хвилі політики перебудови, розпочатої в СРСР у другій половині 1980-х років і були спрямовані проти політики КПРС. У Болгарії під впливом перебудови в СРСР зародилося таке нове політичне явище як дисидентство.

Особливість діяльності суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ періоду 1980–1990 років полягала у тому, що вони носили мирний характер (не беручи до уваги Румунію, де участь ФНП у збройному повстанні була вимушеною) та характеризувалися широким плюралізмом.

Залучення людей до власної діяльності відбувалося шляхом організації масових мітингів, демонстрацій, акцій протесту тощо. Публічність стала невід'ємною умовою успішної діяльності. Вона розширювала можливості для активних дій і, відповідно, була необхідною для реалізації поставлених цілей. А з іншої сторони лише таким способом можна було мотивувати людей змінювати існуючу систему.

Діяльність транзитних суспільно-політичних рухів у ЦСЄ була зумовлена національними особливостями кожної з країн. Наприклад, для Угорщини, Словенії та Хорватії публічність у діяльності опозиції не була характерною, оскільки масові суспільно-політичні рухи у цих країнах не сформувалися. УДФ та ХДС хоч і можна вважати рухами у широкому значенні, мали усі ознаки політичних партій, тому у цих країнах не було антикомуністичних мітингів, демонстрацій чи інших масових акцій протесту. У Словенії кабінетна діяльність транзитного руху зумовлена його коаліційним характером. У Болгарії публічність більшою мірою була характерна на

ранніх етапах діяльності СДС і виявлялася у мітингах, організованих «Екогласністю».

Мирний характер суспільно-політичних рухів і їх готовність до переговорів із владою сприяли впровадженню формату «круглих столів», які можна вважати досягненням перехідного періоду в ЦСЄ. У результаті цих переговорів було узгоджено дієві шляхи вирішення ряду актуальних політичних і соціально-економічних проблем.

Формат «круглого столу» був характерний не для всіх країн, що пов'язано, перш за все, з особливостями перехідного періоду у кожній з держав ЦСЄ. Переговори такого типу відбулися в Польщі, Угорщині та Болгарії. Основна мета «круглих столів» у цих країнах була схожою (встановити строки для створення реформованої або нової політичної системи), проте умови проведення та наслідки певною мірою відрізнялися. Польща першою продемонструвала решті країн ЦСЄ новий формат домовленостей із владою. Вона фактично стала зразком для наслідування Угорщиною і Болгарією.

Переговори «круглого столу» ознаменували собою закінчення стихійності протестів опозиції і початок мирної та більш організованої опозиційної діяльності.

5. Суспільно-політичні рухи країн ЦСЄ виникли у кризовий для їхніх держав період і мали на меті вирішення назрілих проблем. Проте з часом у їхній діяльність теж наступив етап кризи, що мав різні передумови та наслідки. У більшості країн ЦСЄ такий переломний момент у діяльності суспільно-політичних рухів виник через внутрішні суперечності та протиріччя між його лідерами. Останні не змогли пройти випробування владою. Непорозуміння всередині рухів виникло після досягнення ними визначених завдань. Це спричинило кризу у діяльності рухів, що у більшості випадків призвело до їхньої трансформації у політичні партії. Криза у діяльності литовського «Саюдісу» призвела до розпаду останнього.

Перетворення суспільно-політичних рухів у політичні партії було зумовлено також участю у перших демократичних виборах. Перемога транзитних рухів надала їм можливість реалізації влади, а поразка (СДС у Болгарії) забезпечила перехід суспільно-політичних рухів на інший рівень: із позапарламентської опозиції у

парламентську. Також причиною криз і подальшої трансформації чи розпаду транзитних рухів стала реалізація намічених цілей. Досягнення першочергової мети зумовило необхідність формування подальшого плану дій, певної політичної програми, яка розрахована на довгострокову перспективу.

Інституціалізацію суспільно-політичних рухів зумовила низка чинників, серед яких можна виділити інституційні та ціннісні. До останніх, власне, можна віднести виникнення нових завдань на основі вирішення попередніх. Фактично цей чинник був характерним для більшості суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ. До категорії ціннісних чинників також можна віднести зміну політичного дискурсу внаслідок відсторонення комуністичних партій від влади та політичний плюралізм як цінність, що пізніше була інституційно закріплена у конституціях. Ціннісним чинником можна вважати й виникнення непорозумінь у межах рухів, враховуючи, що вони стали наслідком формування в середині рухів груп із різними інтересами.

Інституційні чинники, як і ціннісні, мали місце у всіх країнах. До цього виду факторів можна віднести прийняття нових конституцій і законів або внесення змін до вже існуючих (зокрема скасування статті про керівну роль комуністичних партій), а також участь в установчих виборах.

6. Різноманітність соціального складу суспільно-політичних рухів у більшості країн ЦСЄ свідчить про малоімовірність їх перетворення в одну партію. Серед прихильників і членів рухів були представники різних ідеологій, професій, вікових груп. Відповідно після того, як антикомунізм як мета став неактуальним, строкатість складу далася взнаки. Крім того, серед керівництва суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ було багато харизматичних лідерів, що мали власні погляди на подальшу долю руху, а також відмінні інтереси та цілі. Це зумовило формування із транзитних рухів, зазвичай декількох партій. По дві партії утворилося із суспільних рухів у Румунії та Словаччині, три – у Чехії. У тих країнах, де утворилася одна партія (Естонія, Латвія, Угорщина, Хорватія), члени руху були більш згуртованими і готовими йти на компроміс. Польська профспілка «Солідарність» стала основою для формування багатьох партій, що було зумовлено строкатістю її складу, яка особливо після установчих виборів проявився у

неможливості виробити загальноприйнятого для всіх рішення щодо подальшого плану дій . У Словенії опозиція мала коаліційний характер, тому після досягнення першочергової мети та формування відмінностей у поглядах на подальшу долю власних угруповань розпалася на більш ніж три партії, що їх утворювали. Подібна ситуація була і в Болгарії. СДС після поразки на установчих виборах розпався на партії, які входили в його склад.

«Саюдіс» у Литві, на відміну від рухів у інших країнах ЦСЄ, розпався, не трансформувавшись у політичну партію, що фактично було зумовлено відповідним рішенням його керівництва.

Аналіз особливостей трансформації суспільно-політичних рухів країн ЦСЄ свідчить про формування із цих рухів політичних партій правого спрямування у більшості країн ЦСЄ, що обґрунтовано метою діяльності транзитних рухів. Виняток становили транзитні рухи Естонії, Румунії та частково Болгарії (БЗНС), що трансформувалися у лівоцентристські партії. Відповідно гіпотеза про формування з транзитних рухів країн ЦСЄ політичних партій правого ідеологічного спрямування підтвердилася не у всіх країнах.

7. Аналіз особливостей становлення, функціонування і трансформації транзитних рухів країн ЦСЄ дає можливість виокремити шість моделей розвитку суспільно-політичних рухів у країнах ЦСЄ: 1) плюралістичну (Польща та Чехія); 2) національну (Словаччина); 3) комуністичну (Румунія, Болгарія); 4) балтійську (Естонія, Латвія, Литва); 5) партійну (Угорщина, Хорватія); 6) коаліційну (Словенія). Виокремлення цих моделей свідчить про наявність національних особливостей розвитку рухів, що не завжди підпадають під загальний центрально- та східноєвропейський сценарій розвитку суспільно-політичних рухів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулаева Ю. Проблемы и способы достижения процедурного консенсуса власти и оппозиции (на примере Польши, Чехословакии, России) [Электронный ресурс] / Ю. Абдулаева – Режим доступа до ресурсу : <http://jurnal.org/articles/2007/polit2.html>
2. Александров К. Картельные политические партии: особенности возникновения и политического участия [Электронный ресурс] / К. Александров. – 2011. – Режим доступа до ресурсу : <http://cyberleninka.ru/article/n/kartelnye-politicheskie-partii-osobennosti-vozniknoveniya-i-politicheskogo-uchastiya>.
3. Анатомия независимости / [В. Пальм, Р. Григорян, И. Розенфельд и др.]. – Тарту, 2004. – 336 с.
4. Бакер Р. К вопросу о роли «круглого стола» в процессе трансформации польской политической системы [Электронный ресурс] / Р. Бакер – Режим доступа до ресурсу : <http://history.machaon.ru/all/number07/anonsvac/revolution/baker/index.html>
5. «Бархатные» революции в странах Восточной Европы в 1989 г. / С.Кара-Мурза, А. Александров, М. Мурашкин, С. Телегин // Экспорт революции. Ющенко, Саакашвили... / С.Кара-Мурза, А. Александров, М. Мурашкин, С. Телегин. – Москва : Алгоритм, 2005. – 528 с.
6. Биткова Т. Г. Политика и экономика Румынии: История реформ и перспективы / Т. Биткова // Восточная Европа: 20 лет социальной трансформации / Ю. Игрицкий, Л. Шаншиева, В. Бабенко. – М., 2010. – С. 86–115.
7. Боева С. Витоки позапарламентської опозиції та її роль у демократизації суспільства / С.С. Боева // Актуальні проблеми політики : Збірник наукових праць. – Одеса, 2011. – №42. – С. 183–191.
8. Бондаренко М. Громадський рух як чинник розвитку демократії в Україні / М.Ю. Бондаренко // Ефективність державного управління : Збірник наукових праць. – Львів, 2010. – С. 58–64.

9. Брониславский Е. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов [Электронный ресурс] / Е. Брониславский, Г. Вачнадзе – Режим доступа до ресурсу : <http://www.katyn-books.ru/library/polskiy-dialog10.html>
10. Бурдяк В. Особливості зародження дисидентського руху в Болгарії [Електронний ресурс] / В. Бурдяк // Буковинський журнал. – 2003. – №1. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.bukjournal.com/vira-burdyak-osoblyvosti-zarodzhennya-dysydentskoho-ruhu-v-bolhariji/>
11. Бусленко В. Інституціоналізація парламентської опозиції в Польщі / В. Бусленко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2010. – № 20. – С. 444–453.
12. Бутина М. В. Дискуссия о сущности общественных движений [Электронный ресурс] / М. Бутина. – Режим доступа до ресурсу : <http://cyberleninka.ru/article/n/diskussiya-o-suschnosti-obschestvennyh-dvizheniy>
13. Бухарин Н. Политические силы в постсоциалистических обществах [Электронный ресурс] / Н. Бухарин, Миронов В. – Режим доступа : http://ecsocman.hse.ru/data/740/688/1231/8_Buharin.pdf
14. Бухарин Н. И. Польша: десять лет по пути реформ / Н. Бухарин, И. Синицина, Н. Чудакова // Новая и новейшая история. – 2000. – № 4. – С. 38–57.
15. Валева Е. Союз демократических сил: путь болгарской оппозиции к власти / Е. Валева // Политические партии и движения Восточной Европы: проблемы адаптации к современным условиям. – М., 1994. – С. 19–37.
16. Вильк М. Нелегалы / М. Вильк, М. Лопинский, М. Москит. – Лондон, 1987. – 268 с.
17. Вовканич І. Особливості постсоціалістичної трансформації в Чеській республіці в 90-х рр. ХХ ст. [Електронний ресурс] / І. Вовканич, О. Свеженцева – Режим доступа до ресурсу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/slv/2011_11/st03.pdf.

18. Всемирная история новейшего времени: Учеб. пособие: В 2 ч. Ч. 2 – 1945 – начало XXI в. / И.О.Змитрович, Г.М.Кривошекий, М.Я.Колоцей и др. / Отв. ред. Л.А.Колоцей. – Гродно : ГрГУ, 2002. – 207 с.
19. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр. – Москва : Прогресс, 1979. – 456 с.
20. Галушко О. Політичні партії як суб'єкт парламентської діяльності / О. Галушко // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Філософія. Політологія. – 2006. – №76. – С. 107–110.
21. Гладышева А. С. Декабрьская революция 1989 года в Румынии: к вопросу об источниковой базе и историографических дискуссиях / А. Гладышева // Славяноведение. – 2014. – № 1. – С. 30–43.
22. Голосов Г. «Всеохватные» партии: устаревший термин и современные реалии [Электронный ресурс] / Г. Голосов. – Режим доступа до ресурсу : <http://russ.ru/Mirovaya-povestka/Vseohvatnye-partii-ustarevshij-termin-i-sovremennye-realii>
23. Гонюкова Л. Політичні партії в державному управлінні: до історіографії проблеми [Электронный ресурс] / Л. Гонюкова – Режим доступа до ресурсу : http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Gonyukova.pdf.
24. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе / Р. Дарендорф // Вопросы философии. – 1990. – №9. – С.69–75.
25. Дементьева И. Изучение протестной активности населения в зарубежной и отечественной науке / И.Н. Дементьева // Проблемы развития территории. – 2013. – С. 83–94.
26. Дементьева И. Н. Теоретико-методологические подходы к изучению социального протеста в зарубежной и отечественной науке / И. Дементьева // Мониторинг общественного мнения. – 2013. – №4. – С. 3–12.
27. Довженко Н. Политические силы в постсоциалистических обществах. Румыния / Н. Довженко // Восточная Европа сегодня. – 1992. – С. 116–124.

28. Желицки Б. Венгерский демократический форум и его программа / Б. Желицки // Политические партии и движения Восточной Европы : проблемы адаптации к современным условиям. – М., 1994. – С. 83–123.
29. Желицки Б. Й. Многопартийность и политическая панорама в современной Венгрии / Б. Й. Желицки // Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов. – М. : Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1997. – 261 с.
30. Жуковский И. Партийные системы Вышеградских стран и европейская интеграция / И. Жуковский. – Калининград : Изд-во КГУ, 2005. – 117 с.
31. Жуковский И. Становление партийной системы Республики Польша / И. И. Жуковский. – Калининград : Издательство РГУ им. И. Канта, 2010. – 184 с.
32. Задорожнюк Э. Г. От крушения Пражской весны к триумфу «бархатной» революции. Из истории оппозиционного движения в Чехословакии (август 1968 — ноябрь 1989 г.) / Э. Задорожнюк // М. : Индрик, 2008. – 440 с.
33. Задорожнюк Э. Г. Партии и движения в Чехии: структурная эволюция и проблема приоритетов / Э. Задорожнюк // Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов. – М., 1997. – С. 239–260.
34. Зарицки Т. Идеалы польской «Солидарности» через четверть века / Т. Зарицки // Восточноевропейские исследования. – 2006. – № 4. – С. 64–73.
35. Здравомыслова Е. А. Парадигмы западной социологии общественных движений / Е. Здравомыслова. – Санкт-Петербург : Наука, 1993. – 172 с.
36. Здравомыслова Е. Парадигмы и модели социологии общественных движений / Е. Здравомыслова // Социология общественных движений : концептуальные модели исследования. – 1992. – С. 28–42.
37. Здравомыслова Е. Социологические подходы к анализу общественных движений / Е. Здравомыслова // Социологические исследования. – 1990. – С. 88–93.
38. Зеленько Г. «Оксамитові Революції» як спосіб ротації влади / Г. Зеленько // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 53–62.

39. Зубар В. Роль сучасних суспільно-політичних рухів у розвитку української державності / В. Зубар // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2014. – Вип. 26. – С. 65–70.
40. Ірха К. Порівняльний аналіз інституційних форм опозиційної діяльності / К. Ірха // Гілея. – 2009. – С. 50–58.
41. Іщенко В. Сучасні дослідження суспільних рухів: головні теоретико-методологічні підходи / В. Іщенко // Соціальні виміри суспільства. – Київ : Інститут соціології НАНУ, 2006. – С. 183–194.
42. Кагарлицкий Б. Реформы в Восточной Европе: новая периферия / Б. Кагарлицкий // Свободная мысль. – 1999. – №2. – С. 60–73.
43. Калашникова Н. Ю. Фронт национального спасения – от образования до раскола / Н. Калашникова // Политические партии и движения Восточной Европы: проблемы адаптации к современным условиям. – М., 1994. – С. 207–219.
44. Камінська Л. Ф. Теоретичні підходи до дослідження суспільних рухів / Л. Камінська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. – 2010. – № 1. – С. 91–93.
45. Карл Т. Л. Пути перехода от авторитаризма к демократии в Латинской Америке, Южной и Восточной Европе / Т. Карл, Ф. Шмиттер // Международный журнал социальных наук. – 1993. – №3. – С. 29–45.
46. Кені П. Карнавал революції. Центральна Європа 1989 р. / П. Кені. – Київ : Критика, 2006. – 471 с.
47. Кичхелт Г. Посткоммунистические партийные системы / Г. Кичхелт. – М., 1999. – 186 с.
48. Князев Ю. К. Словения: через реформы к государству благосостояния / Ю. Князев // Новая и новейшая история. – 2002. – № 6. – С. 37–56.
49. Кодин М. И. Современный политический процесс в России: общественно-политические объединения и политическая элита. Теоретико-методологические проблемы исследования / М. Кодин. – М. : ИСПИ РАН, 1997.

50. Койчев Н. Трансформации в Болгарии: результаты, ошибки, перспективы [Электронный ресурс] / Н. Койчев // Экономическая политика: стратегия и тактика. – 2001. – Режим доступа до ресурсу: <http://vasilieva.a.narod.ru/contents-17.htm>.
51. Контлер Л. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / Ласло Контлер. – Москва : Весь мир, 2002. – 656 с.
52. Корбонский А. Переход к демократии в Венгрии, Польше и Чехословакии: некоторые предварительные суждения / А. Корбонский // Восточная Европа: контуры посткоммунистической модели развития. – М. : Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1992. – 192 с.
53. Коровицына Н. Чешская идентичность: об особенностях адаптации к переменам [Электронный ресурс] / Н.В. Коровицына – Режим доступа до ресурсу : http://ecsocman.hse.ru/data/081/785/1219/Sotsis_09_06_p102-109.pdf.
54. Конституция Республики Хорватия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://worldconstitutions.ru/?p=107>
55. Куге А. Бывшая Югославия: религия и примирение [Электронный ресурс] / Аяя Куге // Радио Свобода. – 2013. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.svoboda.org/content/article/24977070.html>
56. Кудіна О. Зростання впливу громадсько-політичних об'єднань на політичні процеси: витоки феномену / О. Кудіна // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2009. – № 11. – С. 111–115.
57. Кудюкин П. 30 лет спустя: что приходит вслед за декабрями [Электронный ресурс] / П. Кудюкин. – 2011. – Режим доступа до ресурсу : <http://vkrisis.ru/obschestvo/30-let-spustya-chno-prihodit-vsled-za-dekabryami/>
58. Кузьо Т. Посткоммунистические транзиты: три измирения или четыре? / Т. Кузьо // Ойкумена. – 2005. – №3. – С. 169–181.
59. Латков А. В. Проблемы трансформации левых партий в современных политических системах государств Центральной и Восточной Европы : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Латков А. В. ; СГСЭУю – М., 2003.

60. Лебедюк В. Трансформація організаційного типу політичних партій України [Електронний ресурс] / В. Лебедюк – Режим доступу до ресурсу: http://cpr.oa.edu.ua/wp-content/uploads/2013/02/6_thesis_Vitalii_Lebediuk.pdf.
61. Льюис П. «Третья волна» демократизации в Восточной Европе: роль партий и политическое развитие в сравнительной перспективе / П. Льюис // Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире Сб. науч. тр. / За ред. А.Н. Кулик, Е.Ю. Мелешкина. – М. : ИНИОН РАН, 2006. – С. 103–108.
62. Макаркин А. Круглый стол: польский опыт [Електронний ресурс] / А. Макаркин. – 2012. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.ej.ru/?a=note&id=11685#>
63. Малинов С. Българската центристка десница – Победи, поражения, трансформации [Електронний ресурс] / С. Малинов. – Режим доступу : http://www.fes.bg/files/custom/library/2010/Balgarskata_centristka_desnica.pdf
64. Марушиак Ю. Роль политических партий в организации политической жизни и в процессе реформирования Словакии / Ю. Марушиак // Российские и славянские исследования. – 2010. – С. 211–215.
65. Марыина В.В. Чехословацкая историография: перипетии движения к «бархатной» революции (1945 – 1989 гг.) / В. Марыина // Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы. Взгляд через десятилетие. – М., 2001. – С. 147–169.
66. Матвійчик А. Громадські об'єднання як інститут громадянського суспільства / А. Матвійчик // Гілея. – 2010. – С. 104–112.
67. Мельниченко Б. Політико-правові перетворення в Центрально-Східній Європі наприкінці ХХ ст. (на матеріалах Польщі, Чехії та Словаччини): монографія / Б. Мельниченко. – Львів : ЛьвДУВС, 2012. – 204 с.
68. Меркотан К. Трансформація європейських партійних систем: уроки для України / К. Меркотан // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 147–159.
69. Мілова М. І. Від конфронтації до співпраці: болгарський досвід інституціональної адаптації на етапі посткомуністичного транзиту [Електронний ресурс] / М. Мілова. – Режим доступу : <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/4832/1/201-222ф.pdf>

70. Мусатов В. Л. Горбачевская перестройка и режим Чаушеску / В. Мусатов // Новая и новейшая история. – 2010. – № 3. – С. 106–119.
71. Мусатов В. Л. Советско-румынские отношения в период кризиса и краха режима Чаушеску / В. Мусатов // Революции и реформы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: 20 лет спустя. – М. : РОССПЭН, 2011. – 776 с.
72. Нікогосян О. Політичні партії в системі сучасної демократії [Електронний ресурс] / О. Нікогосян – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/31675/18-Nikogosyan.pdf?sequence=3>.
73. Нікогосян О. Тенденції розвитку політичних партій у посткомуністичних країнах [Електронний ресурс] / Нікогосян О. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.viche.info/journal/807/>.
74. Носова А. В. Чешский Гражданский форум: «внутренняя» история : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Носова А. В. ; МГУ им. М. Ломоносова. – М., 2006. – 22 с.
75. Павлов М. Прибалтийские народные фронты как прообраз национального движения в России [Електронний ресурс] / М. Павлов. – 2012. – Режим доступу до ресурсу : <http://vnatio.org/news2182/>
76. Павлова Т. Социальные движения как фактор трансформации институциональной среды: проблемы теории / Т. Павлова // Политические исследования. – 2008. – С. 113–124.
77. Пидлуцкий О. Янош Кадар: создатель «гуляш-социализма» [Електронний ресурс] / Олекса Пидлуцкий // Зеркало недели. – 2007. – Режим доступу до ресурсу : http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/yanosh_kadar__sozdatel_gulyash-sotsializma.html
78. Пономарева Е. Политическое развитие постъюгославского пространства: (внутренние и внешние факторы) : монографія / Е. Пономарева. – М. : МГИМО-Университет, 2007. – 235 с.
79. Пономарева Е. Политические системы стран Центральной и Восточной Европы / Е. Г. Пономарева // «Знание. Понимание. Умение». – 2014. – С. 18–26.

80. Постников Н. «Нежная революция» в Болгарии [Электронный ресурс] / Николай Постников. – 2010. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.russkie.org/index.php?module=printnews&id=18082>
81. Постреволюционная Восточная Европа: экономические ориентиры и политические коллизии / Отв. Ред. Ю Новопащин. – М. : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1995. – 216 с.
82. Приходько Л. Политические партии постсоциалистических государств Центральной и Восточной Европы: становление и развитие многопартийности [Электронный ресурс] / Л. А. Приходько – Режим доступа до ресурсу : http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/19933/1/9_приходько.pdf
83. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский. – М. : РОССПЭН, 2000. – 320 с.
84. Рибій О. Партийна картелізація: новий рівень взаємовідносин партій, держави та суспільства. / О. Рибій // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2011. – №3. – С. 45–57.
85. Романенко С. Югославия: История возникновения. Кризис. Распад. Образование независимых государств / С. Романенко. – Москва, 2000. – 495 с.
86. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів : ЦПД – «Астролябія», 2005. – 348 с.
87. Романюк А. Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи : порівняльний аналіз / А. Романюк, В. Литвин, Н. Панчак-Бялоблоцка. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 462 с.
88. Ротмистров А. Общественные движения: опыт классификации социологических концепций / А. Ротмистров // Социс. – 2010. – №8. – С. 46–53.
89. Симончук О. В. Соціальні рухи як механізм створення нових соціальних інститутів / О. Симончук // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Соціальні процеси в Україні. Четверта Всеукраїнська соціологічна конференція. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 505–510.

90. Скобелина Н. А. Общественные движения как объект социологического исследования / Н. Скобелина // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 7 Филос., 2010. – № 1 (11). – С. 51–57.
91. Скобелина Н. Условия развития общественных движений в современном российском обществе / Н. Скобелина // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2010. – № 1. – С. 59–63.
92. Тамелла Х. Поющая революция [Электронный ресурс] / Х. Тамелла. – Режим доступа : <http://www.estonica.org/ru>
93. Тысячнюк М. Новые подходы к анализу трансграничных общественных движений в условиях глобализации / М. Тысячнюк // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2010. – № 3. – С. 38–62.
94. Тілі Ч. Державне ресурсовилучення і демократія / Ч. Тілі // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 4. – С. 38–42.
95. Тоотс А. Парламентские выборы в период с 1990 года по 2003 год [Электронный ресурс] / А. Тоотс. – Режим доступа : <http://www.estonica.org/ru>
96. Топорков Л. Хакакири «польских контраст» / Л. Топорков // Известия. – 1987. – № 242. – С. 4.
97. Травин Д. Великие реформаторы. Янош КАДАР. Смотритель счастливого барака [Электронный ресурс] / Дмитрий Травин // Дело. – 2008. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.idelo.ru/524/22.html>
98. Трубников В. Крах «операции Полония» 1980-1981 гг. Документальный очерк / В. Трубников. – М. : Издательство Агентства печати Новости, 1983. – 253 с.
99. Трунтягин А. Политические партии и демократическое правление / А. Трунтягин // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2010. – С. 68–75.
100. Тугов Р. Г. Современные теории изучения формирования и деятельности гражданской общественности / Р. Тугов // Теория и практика общественного развития. – 2012. – № 12. – С. 58–62.
101. Тупиця О. Л. Профспілки та суспільні рухи: способи і форми взаємодії / О. Тупиця // Грані. – 2013. – №8. – С. 84–88.

102. Устинова М. Гражданское общество в Латвийской Республике (1980-е гг. – начало XXI в.) / М. Устинова // Исследования по прикладной и неотложной этнологии. – Москва, 2003. – №166. – С. 1–26.
103. Феен Г. Розвиток партійних систем у посткомуністичних країнах [Електронний ресурс] / Г. Феен – Режим доступу до ресурсу : www.kas.de/ukraine
104. Фурман Д. Становление политических организаций в современной Эстонии / Д.Е. Фурман. – Москва : Аналитический центр по проблемам социально-экономического и научно-технического развития АН СССР, 1991. – 150 с.
105. Халий И. А. Современные общественные движения: инновационный потенциал российских преобразований в традиционалистской среде / И. Халий. – М. : Институт социологии РАН, 2007. – 300 с.
106. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века [Електронний ресурс] / С. Хантингтон. – Режим доступу до ресурсу: http://www.archipelag.ru/download/book/text_pdf/hantington_wave.pdf
107. Харциева Г. Ю. «Левые» и «правые» в современном политическом спектре Словакии [Електронний ресурс] / Г. Харциева. – Режим доступу до ресурсу: <http://secrethistory.su/1198-levye-i-pravye-v-sovremennom-politicheskom-spektre-slovakii.html>
108. Харциева Г. Ю. Отношение словацких партий и движений к дезинтеграции ЧСФР / Г. Харциева // Политические партии и движения Восточной Европы: проблемы адаптации к современным условиям. – М., 1994. – С. 223–239.
109. Хижняк О. В. Соціальний рух як колективна дія: соціологічна проблематика [Електронний ресурс] / О. Хижняк. – Режим доступу до ресурсу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VzKhgu_2012_18_2_7.pdf.
110. Хуснутдінов О. Про концепцію державної політики / О. Хуснутдінов // Збірник наукових праць УАДУ. – Київ, 2002. – № 1. – С. 374–380.
111. Ципко А. Был ли кризис 1980 года в ПНР неожиданностью? [Електронний ресурс] / А. Ципко. – 2012. – Режим доступу до ресурсу : <http://gefter.ru/archive/6273>.

112. Чахор Р. «Учредительные» выборы и их значение для процесса трансформации политических систем государств Центральной Европы / Р. Чахор // Политическая концептология. – 2015. – С. 231–236.
113. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 т. / под ред. В. Марьина. – Институт славяноведения. – Т. 2. – М. : Наука, 2005. – 453 с.
114. Шачковська Л. Тенденції розвитку політичних партій за матеріалами партійного будівництва на посткомуністичному просторі [Електронний ресурс] / Л.С. Шачковська – Режим доступу до ресурсу : <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/2052/1/Shachkovska>
115. Шведа Ю. Теорія політичних партій і партійних систем / Ю. Шведа. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 528 с.
116. Шиманова О. Чинники функціонування внутрішньопартійної комунікації / О. Шиманова // Вісник СевНТУ : зб. наук. пр. Серія : Політологія. – 2011. – С. 220–226.
117. Штіндл К. На прапорі чеських президентів міститься гасло «Правда перемагає» [Електронний ресурс] / К. Штіндл – Режим доступу до ресурсу : http://gazeta.dt.ua/POLITICS/na_prapori_cheskih_prezidentiv_mistitsya_gaslo_prawda_pereмагаe.html
118. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.
119. Яжборовская И. С. Специфика трансформаций в Центрально-Восточной Европе / И. Яжборовская // Политические исследования. – 1999. – №3. – С. 45–46.
120. Яницкий О. Социальные движения: 100 интервью с лидерами / О. Яницкий. – Москва : Моск. рабочий, 1991. – 270 с.
121. Aberle D. The Reyote Religion Among the Navaho / D. Aberle. – Chicago, 1966.
122. Abeles R. P. Relative Deprivation, Rising Expectations, and Black Militancy / R. Abeles // In The Journal of Social Issues. – 1976. – vol. 32, no. 2. – pp. 119–137.
123. Adam J. Why Did the Socialist System Collapse in Central and Eastern European Countries? : The case of Poland, the former Czechoslovakia and Hungary / J. Adam. – 1995. – 244 p.

124. Agh A. The “Comparative Revolution” and the Transition in Central and Southern Europe / A. Agh // *Journal of Theoretical Politics*. – № 5. – 1993. – P. 231 – 252.
125. Agh A. The Hungarian Party System and Party Theory in the Transition of Central Europe / A. Agh // *Journal of Theoretical Politics*. – № 6. – 1994. – P. 217–238.
126. Antoszewski A. System polityczny RP / Andrzej Antoszewski. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012. – 320 s.
127. Baker S. Dilemmas of Transition: The Environment, Democracy and Economic Reform in East Central Europe / S. Baker, P. Jehlicka . – New York : Routledge, 1998. – 224 p.
128. Bell J. D. Post-communist’ Bulgaria / J. Bell // *Current History* (December). – 1990. – P. 417–429.
129. Benford R. Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment / R. Benford, D. Snow // *Annual Review of Sociology*. – 2000. – №26. – P. 611–639.
130. Bennich-Björkman L. New Political Parties in Central and Eastern Europe [Электронный ресурс] / L. Bennich-Björkman – Режим доступа до ресурсу : <http://journals.lub.lu.se/index.php/st/article/viewFile/1862/1452> 83
131. Bernhard M. Civil Society and Democratic Transition in East Central Europe / Michael Bernhard. // *Political Science Quarterly*. – 1993. – P. 307–326.
132. Bernhard M. The Polish Opposition and the Technology of Resistance [Электронный ресурс] / Michael Bernhard – Режим доступа до ресурсу : <http://users.clas.ufl.edu/bernhard/content/Solid3.pdf>
133. Bilić B. “Movementising” the Marginal. Recruitment to the Anti-War Campaign of Croatia [Электронный ресурс] / Bojan Bilić. – 2012. – Режим доступа до ресурсу : <http://hrcak.srce.hr/file/126584>
134. Blumer H. Collective Behavior / H. Blumer // *Principles of Sociology*. – New York : Barnes and Noble Books, 1969. – P. 65–121.
135. Bowman M. Environmental reforms in post-communist Central Europe: from high hopes to hard reality / M. Bowman, D. Hunter. // *Michigan Journal of International Law*. – 1992. – №13. – P. 921–980.

136. Bozóki A. Democracy across the Negotiating Table / Andris Bozóki // The New Hungarian Quarterly. – 1992. – №33. – 65 p.
137. Bozoki A. The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy / A.Bozoki. – Budapest : Central European University Press, 2002. – 431 p.
138. Brezovsek M. Slovenian democratic evolution and praxis [Электронный ресурс] / M. Brezovsek, S. Kukovic, M. Hasek – Режим доступа до ресурсу : <http://www.fdv.uni-lj.si/docs/default-source/zalozba/slovenian-democratic-evolution-and-praxis.pdf?sfvrsn=0>.
139. Bruszt L. 1989: The Negotiated Revolution in Hungary / L. Bruszt // Social Research. – 1990. – №2. – P. 365–389.
140. Cantrill H. The Psychology of Social Movements / H. Cantrill. – New York : Wiley, 1963. – 275 p.
141. Carlier B. Social movements as a type of reaction to the minority situation. A literature – survey / B. Carlier // Philosophica. – 1977. – №20 (2). – P. 35–64.
142. Castells M. The City and the Grassroots: A Cross-Cultural Theory of Urban Social Movements / M. Castells. – London: University of California Press, 1983. – 450 p.
143. Charta 77 ocima současniku. Po dvaceti letech / B.Císařovská, M. Drápala, V. Prečan, J. Vančura. – Brno : Doplněk, 1997. – 331 s.
144. Chimiak K. ROAD. Polityka czasu przełomu. Ruch obywatelski-Akcja Demokratyczna 1990-1991 / K. Chimiak. – Płock : Fundacja Lorga, 2010. – 192 s.
145. Christiansen J. Four stages of social movements [Электронный ресурс] / J. Christiansen. – 2009. – Режим доступа до ресурсу : <https://www.ebscohost.com/uploads/imported/thisTopic-dbTopic-1248.pdf>.
146. Chwedoruk R. Socjaliści z Solidarności w latach 1989-1993 / R. Chwedoruk. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2004. – 295 s.
147. Civín J. Rámcová charakteristika československé tranzice 1989 - 1990 [Электронный ресурс] / Jan Civín. – 2004. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=190>.

148. Constitution of Romania [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?den=act2_2&par1=1#t1c0s0sba8
149. Constitution of the Czech Republic [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.usoud.cz/en/constitution-of-the-czech-republic/>
150. Constitution of The Republic of Bulgaria [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vks.bg/english/vksen_p04_01.htm
151. Constitution of the Republic of Hungary [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://lapa.princeton.edu/hosteddocs/hungary/1989-90%20constitution_english.pdf
152. Constitution of the Republic of Poland [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>
153. Constitution of The Slovak Republic [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.prezident.sk/upload-files/46422.pdf>
154. Creed G. W. Between economy and ideology: local-level perspectives on political and economic reform in Bulgaria / G. Creed // *Socialism and Democracy*. – 1990. – P. 45–65.
155. Diamond L. Is the third wave over? / L. Diamond // *Journal of Democracy*. – 1996. – vol. 7, № 3. – 20–37 p.
156. De la Porta D. Social movements: An introduction (2nd Ed) / D. De la Porta, M. Diani. – Malden MA : Blackwell Publishing, 2006. – 356 p.
157. Diani M. The Concept of Social Movement / M. Diani // *The Sociological Review*. – 1992. – № 40 (1) – P. 1–25.
158. Djokić D. New Perspectives on Yugoslavia: Key Issues and Controversies / D. Djokić, J. Ker-Lindsay. – Routledge, 2010. – 240 p.
159. Dobusch L. Epistemic Communities and Social Movements Transnational Dynamics in the Case of Creative Commons / L. Dobusch, S. Quack // *MPIfG Discussion Paper*. – 2008. – 36 p.
160. Dreifelds J. Latvian National Rebirth / J. Dreifelds // *Problems of Communism*. – 1989. – Vol. 38, No. 4. – P. 77–95.

161. Dudek A. Pierwsze lata III Rzeczypospolitej 1989–2001 / A. Dudek. – Kraków : Arcana, 2002. – 522 s.
162. Engelbrekt K. Bulgaria: Socialist Party Elects New Leader / K. Engelbrekt, R. Nikolaev // RFE/RL Research Report. – 1992. – No. 1. – P. 30.
163. Enyedi G. Environmental movements and civil society in Hungary / G. Enyedi, V. Szirmai // Environment and Society in Eastern Europe / A. Tickle, I. Welsh (eds). – Essex : Longman, 1998. – P. 146–155.
164. Eyerman R. Social Movements and Social Theory / R. Eyerman // Sociology. – 1984. – №18. – P. 71–82.
165. Fagin A. Environmental Protest in the Czech Republic: Three Stages of Post-Communist Development / A. Fagin // Czech Sociological Review. – 2000. – №2. – P. 139–156.
166. Fernando P. Working with social movements [Электронный ресурс] / P. Fernando. – 2012. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.oecd.org/dac/povertyreduction/50157985.pdf>
167. Fisher D. The emergence of the environmental movement in Eastern Europe and its role in the revolutions of 1989 / D. Fisher // Environmental Action in Eastern Europe: Responses to Crisis / B. Jancar-Webster (ed.). – New York : M.E. Sharpe, 1993. – P. 89–113.
168. Frankland E.G. Green revolutions?: the role of Green Parties in Eastern Europe's Transition, 1989–1994 / E. Frankland // East European Quarterly. – 1995. – №3. – P. 15–45.
169. French H. Green Revolutions: Environmental Reconstructions in Eastern Europe and the Soviet Union / H. F. French. – Washington : Worldwatch Paper, 1990. – 62 p.
170. French H. Restoring the East European and Soviet environments / H. French // State of the World 1991 / H. French. – New York : Norton, 1991. – P. 93–112.
171. Gál F. Z prvej ruky / F. Gál // Ponovembrové Slovensko I–II / M. Huba (ed.). – Bratislava: EuroUniPress, Spoločnosť pre trvalo udržateľný život. – 1994. – P. 108.
172. Giddens A. Modernity and Self-Identity / A. Giddens. – Stanford : Stanford University Press, 1991. – 256 p.

173. Gizicki W. Political Systems of Visegrad Group Countries [Электронный ресурс] / W. Gizicki. – Lublin, 2012. – Режим доступа : https://www.academia.edu/5973255/Political_Systems_of_Visegrad_Group_Countries._Gizicki_Wojciech_ed
174. Glenn J. K. Competing Challengers and Contested Outcomes to State Breakdown: The Velvet Revolution in Czechoslovakia / J. Glenn // *Social Forces*. – 1999. – Vol. 78. No. 1 (Sept.). – P. 187–211.
175. Glenn J. Parties out of movements: party emergence in Postcommunist Eastern Europe / J. Glenn // *States, Parties, and Social Movements* / J. Goldstone., 2003. – P. 147–170.
176. Gola M. Plan Balcerowicza i sytuacja makroekonomiczna Polski w okresie przejściowym w latach 1989-1991 [Электронный ресурс] / M. Gola. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.exporter.pl/zarzadzanie/ue/1po89.html>
177. Gomez V. From Protest to Party: The Transformation of Post-Communist Opposition Movements in East-Central Europe [Электронный ресурс] / V. Gomez – Режим доступа до ресурсу : www.cpsa-acsp.ca/papers-2007/Gomez.pdf.
178. Habermas J. The Theory of Communicative Action, Volume 1: Reason and the Rationalization of Society / J. Habermas. – Boston : Beacon Press, 1985. – 465 p.
179. Halcewicz-Pleskaczewski J. ROAD, czyli krótka droga [Электронный ресурс] / J. Halcewicz-Pleskaczewski. – 2010. – Режим доступа : http://wyborcza.pl/1,76842,8353309,ROAD__czyli_krotka_droga.html?disableRedirects=true
180. Havel V. Do různých stran. Eseje a články z let 1983—1989 / V. Havel. – Praha : Lidové noviny, 1989. – 528 s.
181. Heberle R. Social Movements: An Introduction to Political Sociology / R. Heberle. – New York : Appleton-Century-Crofts, 1951. – 478 p.
182. Hicks B. Environmental Politics in Poland: A Social Movement Between Regime and Opposition / B. Hicks. – New York : Columbia University Press, 1996.
183. Hopper R. D. The Revolutionary Process: A Frame of Reference for the Study of Revolutionary Movements / R. Hopper // *Social Forces*. – No. 28. – pp. 270–279.

184. Horvat K. The Development of Environmental Thought in Slovenia [Электронный ресурс] / K. Horvat, A. Smrekar, M. Zorn // History of Environmental Movements and Development of Ecological Thought. – 2014. – Режим доступа до ресурсу : https://bib.irb.hr/datoteka/715720.Knjiica_saetaka_Annales_Pilar_2014.pdf
185. Huba M. Environment and sustainable development in Slovakia 1989–95/ M. Huba // S dost Europa, Zeitschrift für Gegenwartsforschung. – №3. – 1996. – P. 282–294.
186. Ishiyama J. T. Communist Parties in Transition: Structures, Leaders, and Processes of Democratization in Eastern Europe / J. T. Ishiyama // Comparative Politics. – 1995. – Vol. 27, No. 2. – pp. 147–166.
187. Jancar-Webster B. Environmental politics in Eastern Europe in the 1980s / B. Jancar-Webster // To Breathe Free: Eastern Europe's Environmental Crisis. – Washington, D.C., Baltimore and London : Woodrow Wilson Center Press/Johns Hopkins University Press, 1991. – P. 25–55.
188. Janda K. Comparative Political Parties: Research and Theory [Электронный ресурс] / K. Janda – Режим доступа до ресурсу : http://janda.org/comparative%20parties/Janda_on_parties.htm.
189. Jarosiński M. Rozmowy w Magdalence [Электронный ресурс] / M. Jarosiński. – 2009. – Режим доступа до ресурсу : <http://dzieje.pl/aktualnosci/rozmowy-w-magdalence>
190. Jensen H. The cost of neglect: assessing damage in Eastern Europe / H. Jensen, A. Wilson-Smith // Maclean's (7 May). – 1990. – P. 54–55.
191. Katz R. Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party / R. Katz, P. Mair // Party Politics. – № 1. – 1995. – P. 5–28.
192. Katz A. Self-Help in America: A Social Movement Perspective /A. Katz. – New York : Twayne Publishers. – 1993. – 128 pp.
193. Kennedy M. Negotiating revolution in Poland: Conversion and opportunity in 1989 [Электронный ресурс] / M. D. Kennedy. – 2002. – Режим доступа до ресурсу : <https://www.ucis.pitt.edu/nceeer/2002-815-10g-Kennedy.pdf>.

194. Killian L. Social movement / L. Killian // Handbook of modern sociology / Robert E. Lee Faris. – Chicago : Rand McNally, 1964. – 1088 p.
195. Killian L. M. Social Movements: A Review of the Field / L. Killian // Social Movements : A reader and Source Book / R. Evans. – Chicago : Rand-McNally, 1973. – pp. 9–53.
196. King C. W. Social movements in the United States / C. King. – New York : Random House, Inc., 1956.
197. Kirchheimer O. The catch-all party [Text] / Otto Kirchheimer. – In: The West European party system / Ed. by P. Mair. – Oxford university press., 1990. – P. 57.
198. Kirchheimer O. The Transformation of West European Party Systems / O. Kirchheimer // Political Parties and Political Development / J. LaPalombara, M. Weiner (eds). – Princeton, NJ : Princeton University Press. – 1966. – P. 177–200.
199. Kis J. Postcommunist Politics in Hungary / J. Kis // Journal of Democracy. – 1991. – Vol.2, No 3. – P. 3–15.
200. Kitschelt H. Formation of party cleavages in post-communist democracies : theoretical propositions / H.Kitschelt // Party politics. – vol. 1. – № 4. – 1995. – P. 447–472.
201. Klemenčič M. Democratization in the Beginning of the 1990s / M. Klemenčič, M. Žagar // The Former Yugoslavia's Diverse Peoples: A Reference Sourcebook. – Santa Barbara, Calif. : ABC-CLIO, 2003. – 426 p.
202. Kopeček L. Politické strany na Slovensku 1989 až 2006 / L. Kopeček. – Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007. – 627 s.
203. Kopecky P. Developing Party Organizations in East-Central Europe: What Type of Party is Likely to Emerge? / P. Kopecky // Party Politics. – vol. 1. – № 4. – 1995. – P. 515–534.
204. Kornhauser W. The Politics of Mas Society / W. Kornhauser. – New York : Free Press, 1959.
205. Kostecky T. Political Parties after Communism / T. Kostecky. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2002. – 213 pp.

206. Koziarska J. Wyborcze koszty rządzenia koalicyjnego w Europie Środkowej / Joanna Koziarska. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2013. – 120 s.
207. Kramer J. M. The environmental crisis in Poland / J. Kramer // *Environmental Problems in the Soviet Union and Eastern Europe*. – Boulder and London : Lynne Rienner, 1987. – P. 149–167.
208. Krapfl J. Civic Forum, Public Against Violence, and the Struggle for Slovakia [Електронний ресурс] / J. Krapfl – Режим доступу до ресурсу : <http://www.escholarship.org/uc/item/410258c8>
209. Kriesi H. Party systems, electoral systems and social movements [Електронний ресурс] / H. Kriesi – Режим доступу до ресурсу : <http://www.eui.eu/Projects/POLCON/Documents/Kriesipartysystems.pdf>.
210. Kriesi H. Social Movements in a Globalizing World / H. Kriesi, D. Della Porta, D. Rucht. – Palgrave Macmillan, 2009. – 272 p.
211. Krzemiński I. Solidarność – projekt polskiej demokracji / Ireneusz Krzemiński. – Warszawa : Oficyna Naukowa, 1997. – 268 s.
212. Kumar L. Do we have A Theoretical Framework to explain Social Movement? Third System, Third Sector, Third Way – No Way [Електронний ресурс] / L. Kumar – Режим доступу до ресурсу : <https://www.istr.org/resource/.../kumar.pdf>
213. La Palombara J. The Origion and Development of Parties. – In: *Political Parties and Political Development* / Ed. by J.La Palombara, M.Weiner. – Princeton, 1966.
214. Lapienis S. Atviras laiškas „Vakarinių naujienų“ redakcijai ir korespondentei I. Tiškutei / S. Lapienis, Z. Vaišvila. // *Sąjūdžio žinios*. – 1988. – birželis 19. – P. 1.
215. Laurinavičius Č. Lietuvos istorija. Sąjūdis: nuo „persitvarkymo“ iki kovo 11-osios / Č. Laurinavičius, V. Sirutavičius. – Vilnius : Baltos lankos, 2008. – 579 p.
216. Lee C. What Are Four Different Types of Social Movements? [Електронний ресурс] / Christina Lee – Режим доступу до ресурсу : http://www.ehow.com/info_8486606_four-different-types-social-movements.html
217. Livernash R. Central Europe in World Resources 1992-93 / R. Livernash // New York and Oxford : Oxford University Press, 1992. – P. 57–74.

218. Mach Z. The Roman Catholic Church in Poland and the Dynamics of Social Identity in Polish Society [Электронный ресурс] / Zdzisław Mach – Режим доступа до ресурсу : http://www.humanityinaction.org/files/279-The_Roman_Catholic_Church_in_Poland_and_the_Dynamics_of_Social_Identity_in_Polish_Society.pdf.
219. Manser R. Failed Transitions: The Eastern European Economy and Environment Since the Fall of Communism / R. Manser. – New York : New Press, 1993.
220. Marada R. POWER, MONEY, AND THE GOOD Civil Society between the State and Market / R. Marada // Sborník prací filozofické fakulty Brněnské Univerzity. – 1996. – №1. – P. 43–54.
221. Mareš M. Comparison of communist parties in East Central Europe [Электронный ресурс] / Miroslav Mareš. – 2007. – Режим доступа до ресурсу : http://ispo.fss.muni.cz/uploads/2download/Working_papers/ispo_wp_2007_2.pdf
222. McAdam D. Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings / D. McAdam, J. McCarthy, M. Zald. – New York : Cambridge University Press, 1996. – 446 p.
223. McCarthy J. Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory / J. McCarthy, M. Zald // American Journal of Sociology. – 1977. – No. 82(6). – P. 1212–1241.
224. McCarthy J. The Trend of Social Movements in America: Professionalization and Resource Mobilization / J. McCarthy, M. Zald. – Morristown, New Jersey : General Learning Press, 1973.
225. McKee J. Sociology and the Race Problem: The Failure of a Perspective / J. McKee // Contemporary Sociology. – 1994. – №23. – P. 646–648.
226. Mc Laughlin B. Studies in Social Movements. A Social-Psychological Perspective / B. Mc Laughlin. – New York : The Free Press, 1969.
227. Melone A. P. Bulgaria's National Roundtable Talks and the Politics of Accommodation / A. P. Melone // International Political Science Review. – 1994. – Vol. 15, No. 3. – pp. 257–273.

228. Misztal B. A. Must Eastern Europe Follow the Latin American Way? / B. Misztal // *European Journal of Sociology*. – 1992. – P. 151–179.
229. Morris A. Leadership in Social Movements [Электронный ресурс] / A. Morris, S. Staggenborg. – 2002. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.sociology.northwestern.edu/documents/faculty-docs/Morris-Leadership.pdf>
230. Morris A. Theory and research in social movements: a critical review / A. Morris, C. Herring // *Annual Review of Political Science*. – 1987. – №2. – P. 137–198.
231. Oberschall A. *Social Conflict and Social Movements* / Anthony Oberschall. – Englewood Cliffs, NJ : Prentice Hall, 1973. – 371 p.
232. Panebianco A. *Political Parties: Organization and Power* / A. Panebianco. – Cambridge : Cambridge University Press, 1988.
233. Pauković D. The Role of History in Legitimizing Politics in Transition in Croatia / D. Pauković // *Confronting the Past: European Experiences* / D. Pauković, V. Pavlaković, V. Raos. – Zagreb : Political Science Research Centre Zagreb, 2012. – P. 183–222.
234. Pavlinek P. *Environmental Transitions: Transformation and Ecological Defence in Central and Eastern Europe* / P. Pavlinek, J. Pickles. – London : Routledge, 2000. – 364 p.
235. Pickles J. Environmental politics, democracy and economic restructuring in Bulgaria / J. Pickles and the Bourgas Group // *The New Political Geography of Eastern Europe* / J.O'Loughlin, H.van der Wusten. – London and New York : Belhaven, 1993. – P. 167–185.
236. Pitassio A. Reform politics in Bulgaria / A. Pitassio // *Telos* (Spring). – 1989. – P. 204–216.
237. Piven F. *Poor People's Movements: Why They Succeed, how They Fail* / F. Piven, R. Cloward. – New York: Vintage books, 1979. – 381 p.
238. Platt G. M. Multiple Images of a Charismatic: Constructing Martin Luther King Jr.'s Leadership / G. Platt, S. Lilley // *Self, Collective Behavior and Society: Essays Honoring the Contributions of Ralph H. Turner* / G. Platt, C. Gordon. – Greenwich, CT : JAI Press. – 1994. – P. 55–74.
239. Podoba J. Rejecting green velvet: transition, environment and nationalism in Slovakia / J. Podoba // *Environmental Politics*. – №1. – 1998. – P. 129–144.

240. Political Parties in Central and Eastern Europe. In Search of Consolidation. [Электронный ресурс] / V.Stojarová, J. Šedo, L. Кореček, R. Chytilék. – 2007. – Режим доступа до ресурсу : http://www.idea.int/publications/pp_c_and_e_europe/upload/Regional_Report_CEE.pdf
241. Pollack D. Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins Of Civil Society And Democratic Transition [Электронный ресурс] / D. Pollack, J. Wielgohs. – 2004. – Режим доступа до ресурсу : https://www.kuwi.europa-uni.de/de/lehrstuhl/vs/politik3/Lehre_WS_10_11/Wielgohs-Pollack-Dissent.pdf
242. Pop-Eleches G. A party for all seasons: Electoral adaptation of Romanian Communist successor parties / G. Pop-Eleches // Communist and Post-Communist Studies. – 2008. – Vol. 41. – P. 465–479.
243. Popiełuszko M. Mój syn jest już w niebie [Электронный ресурс] / Marianna Popiełuszko. – 2009. – Режим доступа до ресурсу : http://www.se.pl/wiadomosci/polska/moj-syn-jest-juz-w-niebie_114869.html.
244. Program of the Hungarian Democratic Forum / World Affairs. – 1989. – Vol. 151, No. 4. – pp. 159–164.
245. Prunk J. The Creation of the Republic of Slovenia and its Development [Электронный ресурс] / J. Prunk – Режим доступа до ресурсу : <http://www.15years.gov.si/15-years/creation-of-slovenia/>
246. Rera J. Analysis: Solidarity's legacy [Электронный ресурс] / J. Rera. – Режим доступа до ресурсу : <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4142268.stm>
247. Rootes C. Theory of Social Movements: Theory for Social Movements? / C. Rootes // Philosophy and Social Action. – 1990. – №16 (4). – P. 5–17.
248. Rucht D. The Impact of National Contexts on Social Movement Structures: A Cross-Movement and Cross-National Comparison / D. Rucht // Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings / D. McAdam, J. McCarthy, M. Zald. – New York: Cambridge University Press, 1996. – P. 185–224.
249. Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis / G. Sartori. – New York: Cambridge University Press, 1976. – 370 p.

250. Shtromas A. How political are the social movements in the Baltic republics? / Alexandras Shtromas. // *The Journal of Nationalism and Ethnicity*. – 1990. – P. 15–21.
251. Smelser N. *Theory of Collective Behavior* / N. Smelser. – N. Y. : Free Press, 1962. – 681 p.
252. Snow D. Ideology, frame resonance, and participant mobilization / D. Snow, R. Benford // *Int. Soc. Mov. Res.* – 1988. – No. 1. – P. 197–218.
253. Stanley Vardys V. *Lithuania: The Rebel Nation* / V. Stanley Vardys, J. Sedaitis. – Boulder : Westview Press, 1997. – 242 p.
254. Stec S. Public participation laws, regulations and practices in seven countries in Central and Eastern Europe: an analysis emphasizing impacts on the development decision-making process / S. Stec // *Environment and Democratic Transition: Policy and Politics in Central and Eastern Europe* / A. Vari, P. Tamas. – Boston : Kluwer Academic, 1993. – P. 88–119.
255. Stoilov G. The Transformation Process in Bulgaria [Электронный ресурс] / Georgi Stoilov – Режим доступа до ресурсу : <http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2004/1442/pdf/StoilovGeorgi-2003-06-24.pdf>
256. Suk J. *Občanské fórum. Dokumenty. Listopad – prosinec 1989* / J. Suk. – Brno, 1998. – Díl 2. – 328 s.
257. Szklarski B. A Party “Non-system” – Relationship Between Political Parties and Electorate in the Conditions of Systemic Change / B. Szklarski. – Warsaw, Institute of Political Studies of Polish Academy of Sciences, 1992.
258. Szomolányi S. *Kľukatá cesta Slovenska k demokracii* / S. Szomolányi. – Bratislava : Stimul, 1999. – 121 s.
259. Tarrow S. *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics* / S. Tarrow. – New York / Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 352 p.
260. The Baltic Way. The day holding hands changed history [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу : http://www.latvia.eu/sites/default/files/media/faktu_lapa_baltijas_cels_www.pdf
261. Toch H. *The Psychology of Social Movements* / H. Touch. – Indianapolis : Bobbs-Merrill Co, 1965.

262. Touraine A. *Solidarność: analiza ruchu społecznego 1980-1981* / Alain Touraine. – Gdańsk : Europejskie Centrum Solidarności, 2010. – 336 s.
263. Touraine A. *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements* / A. Touraine. – Cambridge : Cambridge University Press, 1981.
264. Ulfelder J. *Baltic Protest in the Gorbachev Era: Movement Content and Dynamics* / J. Ulfelder // *The Global Review of Ethnopolitics*. – 2004. – Vol. 3, No. 3-4. – P. 23–43.
265. Vachudova M. A. *Divisions in the Czech Communist Party* / M. Vachudova // *RFE/RL Research Report*. – 1993. – No. 2. – P. 28–33.
266. Vaněk M. *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1960 až 1989 (It was impossible to breathe here: Ecology in the Czech lands between 1960 and 1989)* / M. Vaněk. – Prague : Maxdorf, 1996.
267. Visegrády A. *Transition to Democracy in Central and Eastern Europe: Experiences of a Model Country – Hungary* / Antal Visegrády // *Wm. & Mary Bill Rts. J.* – 1992. – №1. – P. 245–265.
268. Wąsowicz SDB J. *Niezależny ruch młodzieżowy w Gdańsku w latach 1981–1989* / Jarosław Wąsowicz SDB. – Gdańsk : Europejskie Centrum Solidarności, 2012. – 660 s.
269. Welsh H. *Political Transition Processes in Central and Eastern Europe* / H. Welsh // *Comparative Politics*. – Vol. 26, No. 4. – 1994. – pp. 379–394.
270. Wilson J. *Introduction to Social Movements* / J. Wilson. – New York : Basic Books, 1973. – 369 p.
271. Wojnicki J. *Kształtowanie systemów wielopartyjnych Europy Środkowowschodniej* / Jacek Wojnicki. – Pułtusk : Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztora, 2004. – 242 s.
272. Zald M. *Social Movements in an Organizational Society: Collected Essays* / M. Zald, J. McCarthy. – New Brunswick, NJ : Transaction Books, 1987.
273. Zariczny P. *Opozycja w NRD i w PRL – wzajemne relacje i oceny* / Piotr Zariczny. – Gdańsk : Europejskie Centrum Solidarności, 2013. – 230 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Результати політичних партій, що утворилися з опозиційних рухів на парламентських виборах (у %)

Болгарія

Політична партія	1990	1991	1994	1997	2001	2005	2009	2013	2014
СДС	36,21	34,4	24,23	52,3 ¹	18,18	7,7	6,8 ²	-	-
БЗНС	6,02								

Естонія

Політична партія	1990	1992	1995	1999	2003	2007	2011	2015
НФЕ	43 м.	12,2 ³						
ЦПЕ			14,2	23,4	25,4	26,1	23,3	24,8

Латвія

Політична партія	1990	1993	1995	1998	2002	2006	2010	2011	2014
НФЛ	68,2	- 2,62							
ХДС		5	6,4 ⁴	-	9,5 ⁵	-	-	-	-

¹ У складі коаліції ОДС (вибори 1997-2005 рр.).

² У складі «Блакитної коаліції».

³ У якості коаліції, що включала ЦПЕ, НФЕ та ще пару партій.

⁴ У складі коаліції.

⁵ У складі ЛПП.

Польща⁶

Політична партія	1989	1991	1993	1997	2001	2005	2007	2011
Солідарність	35,0	5,1	4,9	-				
ДУ		12,3	10,6	-				
УЦС		8,8	-					
ЛДК		7,5						
Виборча католицька акція		8,7						
«Солідарність праці»		2,1						
АВС				33,8	5,6 ⁷			
УС				13,4				
ГП					12,7	24,1	41,51	39,18
ПіС					9,5	27,0	32,11	29,89

Румунія⁸

Політична партія	1990	1992	1996	2000	2004	2008	2012
ФНП	67,02	10,38					
ДФНП		28,29					
ДП				7,58	31,33 ⁹		
ДЛП						32,4	
РПА ¹⁰							16,71

⁶ Результати виборів до Сейму.

⁷ АВС не отримала жодного місця в парламенті.

⁸ Результати виборів до Палати депутатів.

⁹ У складі коаліції СіП.

¹⁰ Включав ДЛП.

Словаччина

Політична партія	1990	1992	1994	1998	2002	2006	2010	2012
ГПН	29,35							
РЗДС		37,26	35,0	27,0	19,5	8,8		-
ГДС		4,04						

Словенія

Політична партія	1990	1992	1996	2000	2004	2008	2011	2014
ХДС	13,0	14,5	9,62	9,54				
СНП	12,6	8,7	19,38		6,82	5,21	6,83	
СДС	9,5							
ЗС	8,8	3,7						
СДП	7,4	3,3	16,13	15,81	29,08	29,26	26,19	20,71
ДПС		5,0						
НС-ХНП					9,09		4,88	

Угорщина

Політична партія	1990	1994	1998	2002	2006	2010	2014
УДФ	24,7	11,7	28,2 ¹¹	41,1	5,0	-	
«Фідес»	9,0	7,0			42,0 ¹²	52,73	66,83

¹¹ Разом з партією УГА (вибори 1998-2002).

¹² Разом з партією ХДНП.

Хорватія

Політична партія	1990 ¹³	1992	1995	2000	2003	2007	2011
КНЗ	11						
ХДС	205	44,68	45,2	26,88	33,9	36,6	23,8
ХНП		6,69	18,26 ¹⁴	14,7 (2 м.)	8,0 (10 м.)	6,8 (10 м.)	40,0 ¹⁵

Чехія

Політична партія	1990	1992	1996	1998	2002	2006	2010	2013
ГФ	49,50	-	-	-	-	-	-	-
ГДП		29,73 ¹⁶	29,62	27,74	24,47	35,38	20,22	7,73
ГДА		5,93	6,36					
ГР		4,59						

¹³ Враховуючи, що в цей рік парламентські вибори в Хорватії проходили в два тури і до трьох палат парламенту, результати виборів 1990 р. подано не у відсотках, а у кількості місць, отриманих в парламенті в цілому.

¹⁴ У складі коаліції (вибори 1995-2003).

¹⁵ У складі коаліції «Кукуріку».

¹⁶ Разом з ХДП.

Додаток Б

Результати комуністичних партій країн Центрально-Східної Європи на перших демократичних виборах

№	Країна	Комуністична партія	Рік проведення виборів	Відсоток отриманих голосів	Кількість місць у парламенті
1.	Болгарія	БСП	1990	47,15	211
2.	Естонія	КПЕ	1990		27
3.	Латвія	КПЛ	1990	21,5	55
4.	Литва	КПЛ	1990		46
		КПСС			7
5.	Польща	ПОРП	1989	37,6	173
6.	Румунія	Заборонена	1990	-	-
7.	Словаччина	КПС	1990	13,35	22
8.	Словенія	ОССД	1990	17,3	14
9.	Угорщина	УСП	1990	10,9	33
10.	Хорватія	СКХ	1990		73
11.	Чехія	КПЧ	1990	13,24	33

Додаток В

Прийняття нових Конституцій в країнах Центрально-Східної Європи

№	Країна	Дата прийняття Конституції
1.	Болгарія	12 липня 1991 р.
2.	Естонія	28 червня 1992 р.
3.	Латвія	6 липня 1993 р.*
4.	Литва	25 жовтня 1992 р.
5.	Польща	17 жовтня 1992 р.**
6.	Румунія	21 листопада 1991 р.
7.	Словаччина	1 вересня 1992 р.
8.	Словенія	23 грудня 1991 р.
9.	Угорщина	24 серпня 1990 р.***
10.	Хорватія	22 грудня 1990 р.
11.	Чехія	16 грудня 1992 р.

* Повністю набула чинності стара Конституція 1922 р.

** Прийнятий «Конституційний закон про взаємовідносини між законодавчою та виконавчою владою Польської республіки, а також територіальне самоуправління» або Мала Конституція – основний закон Польської республіки у 1992-1997 рр.

*** В Угорщині до 1989 р. діяла Конституція 1949 р. в редакції 1972 р. Протягом 1989-1990 рр. було проведено три конституційні реформи, остання з яких у серпні 1990 р.

Додаток Г

Ключова мета діяльності суспільно-політичних рухів

Антикомунізм	Боротьба за незалежність
Болгарія	Естонія
Польща	Латвія
Румунія	Литва
Угорщина	Словенія
Словаччина (частково)	Хорватія
Чехія	Словаччина

Додаток Д

Кількість політичних партій, що утворилися з суспільно-політичних рухів в країнах ЦСЄ

Країна	Одна	Дві	Три	Більше
Болгарія				«СДС-рух», «СДС-центр», «СДС-ліберали», БЗНС
Естонія	ЦПЕ			
Латвія	ХНП			
Литва	-	-	-	-
Польща				УЦС, ГР-ДД, Солідарність праці, Демократично- громадський рух З. Буяка
Румунія		ФНП, ДФНП		
Словаччина		РзДС, ГДС		
Словенія				ЛДП, НП, ДПС на базі СДС СДП, ХДС, СНП, ЗС
Угорщина	УДФ			
Хорватія	ХДС			ХНП, ХСЛП, ХДП, ХХДП, СДП тощо (з КНЗ)